

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Historica Upsaliensia

248

Utgivna av

Historiska institutionen vid Uppsala universitet
genom Torkel Jansson, Jan Lindegren och Maria Ågren

Framsidas teckning: Cristina Prytz

Till Ingela och Olle Prytz

Cristina Prytz

Familjen i kronans tjänst

Donationspraxis, förhandling och statsformering
under svenskt 1600-tal

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Geijersalen, Engelska parken, Uppsala, Wednesday, May 8, 2013 at 13:15 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish.

Abstract

Prytz, C. 2013. Familjen i kronans tjänst: Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal. Acta Universitatis Upsaliensis. *Studia historica Upsaliensia* 248. 260 pp. Uppsala. ISBN 978-91-554-8626-6.

This dissertation investigates what the early modern donation system in Sweden reveals about the Crown's expectations of the social group that served the state, and what these individuals expected from the Crown. The author shows how the Crown used donations of land rents to remunerate and reward individuals in its service. In 1680 the donation system was abolished and the Crown reclaimed everything that had been alienated. It was not until 1723 that the proprietors could address a specially appointed parliamentary commission (which ended in 1748) and challenge the Crown's repossession. The deeds of donation and ratification, most issued during the period 1604 to 1680, as well as petitions submitted to the commission constitute the sources used in the investigation. A petition from the recipient usually preceded remunerations and the deeds drawn up by the Crown often refer to these letters. Petitioners accordingly referred to arguments used by the administration in Stockholm. This makes it possible, by direct and indirect methods, to study how both parties sought to change and influence the imagined compact between Crown and families in its service. The negotiation between the parties, studied over such a lengthy period, helps identify tendencies in the way the relation between state and its servants was changing.

The thesis shows that there was a clear gender aspect to the process through which state formation happened. Even though most recipients were male, the deeds included his wife and children. Service and fidelity to the Crown was expected also from the descendants of the recipient. Accordingly, the Crown had both liabilities and duties to fulfil to the recipients family. We could say that in the eye of the Crown its servants were a family. The author also argues that the Crown used the donations to create and favour an informal fifth estate and how this policy influenced the shared ideas in society on merits versus ancestry. In the end of the period, however, the imagined compact was changing. The emerging state came with new claims to authority and the need to separate the Crown from its subjects at various levels (legal, political). As the compact became less personal family members were no longer included and women could no longer negotiate from their position within the family.

Keywords: Donations, enfeoffment, petitions, land rents, state, family, household, gender, negotiation, social compact, practice, strategies, agency, social reproduction, property, marital economy, inheritance, elites, early modern period, military history, public, private, Sweden, Finland

Cristina Prytz, Uppsala University, Department of History, Box 628, SE-751 26 Uppsala, Sweden.

© Cristina Prytz 2013

ISSN 0081-6531

ISBN 978-91-554-8626-6

urn:nbn:se:uu:diva-197362 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-197362>)

Printed by Elanders Sverige AB, 2013

Distributor: Uppsala University Library, Box 510, SE-751 20 Uppsala, Sweden

www.uu.se, acta@ub.uu.se

Innehåll

Innehåll	5
Förord	7
1. Introduktion.....	9
Frågeställningar och teoretiska utgångspunkter	12
Med äktenskapet i centrum	15
Direkta uttryck för donationsmottagarnas argument.....	16
Bakgrunden till kronans donationer och reduktionen	19
Bokens disposition.....	29
2. Källor och metod.....	31
Reduktionskommissionens handlingar.....	33
Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken	45
Ytterligare källor	49
Begrepp	51
3. För trogna och tappra tjänster.....	53
Donationernas mottagare	54
Donationsmottagarnas rättigheter och skyldigheter.....	58
Motiven bakom donationen	63
Sammanfattning.....	93
4. Den överförda och omvandlade donationen.....	95
Efter förste mottagarens död.....	96
Praxis för hustruns tillgång till donationer	97
Praxis rörande äkta manliga bröstarvingar	110
Praxis rörande döttrars rättigheter	118

Praxis rörande försäljningar och byten	127
Sammanfattning	137
5. Att tilltala kronan	140
Att agera i enlighet med gängse förväntningar	141
Förväntningar på kronan	163
Förväntningar på kronan rörande rättsäkerhet	176
Föreställningar om krona och undersåtar	197
Kapitlet i sammanfattning	205
6. Fördraget mellan krona och familj i förvandling	209
Undersökningen	209
Det nya fördraget och det gamla	221
Summary	223
The compact between the crown and families – practice and change	223
Bilagor	237
Bilaga 1. Norrköpingsbeslutsakter	237
Bilaga 2. De 271 förstamottagarna	246
Bilaga 3. Konfirmationsmottagare m.m.	249
Bilaga 4. Suppliker till ständernas kommission	251
Tabeller och diagram	253
Källor och litteratur	254
Otryckta källor	254
Tryckta källor	254
Digitalt publicerade källbearbetningar	254
Litteratur	255

Förord

Några ord av tacksamhet innan jag presenterar mina bekanta från stormaktstiden. Först och främst vill jag tacka mina handledare, professor Maria Ågren och fil.dr. Rosemarie Fiebranz. De har oförtrutet stöttat och guidat mig genom den process som är en forskarutbildning. Utan Er hade jag ännu strövat planlöst omkring i arkiven, stort tack! Professor Jan Lindegren har med stor vänlighet läst och kommenterat texten och alltid funnits där för samtal. Jag har också haft förmånen att få lägga fram texter för professor Amy Erickson, Camebridge och professor Suzann Desan, University of Wisconsin, och deras tankar har haft stor betydelse för arbetets utveckling och inriktning. Även Margareta Revera har gett mycket värdefulla och varmt uppskattade kommentarer. Ett extra varmt tack till Jonas Lindström som både har kommenterat texter och räddat mig från trilslande tabeller, mallar och andra bekymmer som uppstått på grund av att jag i min naivitet valt att sätta texten själv. Ytterligare några kollegor bör särskilt nämnas och har min stora tacksamhet; Anne Berg, John Edman, Susanna Erlandsson, Lars Garpenhag, Elin Hinnemo, Tomas Högberg, Fredrik Lilja, Christopher Pihl, Pontus Rudberg och Magnus Svensson. Alla märkligheter som nu finns kvar i texten är helt och hållet mina egna. Slutligen vill jag tacka dem som gjort allt det här praktiskt möjligt och mödan värt, min familj.

Korsbäcken 24 mars 2013

Introduktion

I maj år 1629 donerade kung Gustav II Adolf några hemman i Sääxmäki härad till ”Währ troo tienare och Rytthemestare uthöfwer ett Compagnie finska ryttare oß Elskelige Mahnhafte Erich Jörenßon” och hans familj.¹ Rytthemästaren fick enligt donationsbrevet behålla godset under frälse frihet, vilket innebar att avkastningen från gårdarna var i det närmaste helt befriade från beskattning. Den svenska kronan skulle under framförallt sextonhundratalets första femtio år komma att donera (ärftliga besittningar), förläna (icke ärftliga besittningar) och sälja en stor andel av sina förväntade inkomster från landets hemman.² För att illustrera hur mycket av kronans ränteinkomster som på så sätt bytte hand, brukar man i forskningen använda antalet gårdar som kronan fick inkomster ifrån som jämförelsepunkt. På 1590-talet fick kronan skatt och ränta från fyra femtedelar av landets hemman (skatte- och kronohemman). I mitten av sextonhundratalet kunde kronan uppbära full inkomst från blott drygt en tredjedel av landets hemman. När sedan reduktionen genomförts under 1680-talet och donationssystemet avvecklats, kunde kronan få skatt och ränta från två tredjedelar av hemmanen.³ Följaktligen handlade det om stora värden som strömmade mellan kronan och privatpersoner och Erik Göranssons donation var en av många.

Det bör dock understrykas att donationerna inte bara var ett inkomstbortfall för kronan. De var inga rena gåvor, utan donationerna fungerade och användes av kronan som ett avbetalnings- och betalningsmedel.⁴ Det var nämligen lättare för kronan att anslå hemmansräntor direkt till vissa utgiftsposter, än att genom egna administrativa kanaler förvandla skatt och ränta – som ofta erlades i naturaprodukter – till reda pengar som sedan kunde användas som avlöning eller betalning.⁵ Det var inte heller något nytt sätt för kronan att betala för sig;

¹ Nbg akt 725, *Erik Göransson*, 1629.

² Begreppen förläning och donation diskuteras ytterligare längre fram i kapitlet.

³ Englund 1989, s. 13–14. Nilsson 1990, s. 41, 250.

⁴ Lindegren 2009, s. 88–93.

⁵ Nilsson 1989, s. 147–148.

hemmansräntor hade även tidigare anslagits till olika kostnader. Och fortfarande efter reduktionen 1680 valde man att anslå de indragna hemmansräntorna till det militära indelningsverket. Följaktligen innebar inte reduktionen någon större förändring i hur kronan löste den praktiska finansieringen av sina utgifter. Reduktionen innebar inte heller så stor skillnad för de bönder som hade bördsrätten (skattebönder) eller besittningsrätten (kronans landbor) till hemmanen i fråga. Gårdarnas utlagor anslogs under indelningsverket till en viss befattning.⁶ Donationerna kan alltså inte betraktas som rena förluster för kronan. De utgjorde ersättningar för olika tjänster som kronan var beroende av.⁷ Trots att den tidigmoderna staten brukar framställas som stark, var den icke desto mindre beroende av samhällets medlemmar. Det fanns ett ömsesidigt beroende och det är detta som står i fokus i denna avhandling.

Erik Göransson's donation motiverades enligt brevet av både konungens "gunst och nådhe" och med hänvisning till "trogen och fljittigh tjenst" som ryttmästaren utfört. Dessutom inskräptes att Göransson skulle göra tjänst åt "Oß, vår Elskelige Gemål, livsarfwingar och Sweriges Chrona så lenge han lefwer".⁸ Donationen beskrevs alltså som ett nådevedermäle och användes för att belöna individer för redan avklarad och förväntad framtida tjänst.⁹ Det var ett sätt för kronan att betala av fordringar samt att binda mottagaren och hans familj till fortsatt tjänstgöring. Innehavaren av en donation var alltså förpliktad att förbli i kronans tjänst och, om så krävdes, själv finansiera sitt uppdrag för kronan till dess att fordran kunde lösas. På sextonhundratalet omnämndes de flesta donationer som *feodala*. Med detta ord signaleras hur vi ska förstå donationssystemet: som del i det fördrag, som länkade mottagare och monark till varandra.

För mottagarna gav kronans donationer naturligtvis en ekonomisk fördel, i form av mer eller mindre skattebefriade inkomster. För många familjer fick kronans donationer därför en mycket stor betydelse. Jan Samuelson har till exempel visat att under sent femtonhundratalet innehade hälften av alla landets frälsemän mindre än två mantal ärvd frälsejord. Samtidigt var det inte ovanligt att en förläning kunde tiodubbla innehavarens årliga jordränteinkomster.¹⁰ Även små förläningar och donationer kunde ge innehavaren en både långsiktig

⁶ Kujala 2003, s. 153–157, 188–189.

⁷ Lindegren 2009, s. 91.

⁸ Nbg akt 725, *Erik Göransson*, 1629.

⁹ Nilsson 1989, s. 49, 58, 144–153.

¹⁰ Samuelson 1993, s. 68–70. Samuelson visar hur hälften av det finska frälset hade under 2 gårdar, vilket med all sannolikhet innebar under två mantal. För de svenska riksdelen hade hälften av frälsemännen mindre än 60 daler silvermynt i ränteinkomster från jord, vilket skulle kunna motsvara cirka två mantal. Jämför Gjerstad 1998, s. 12–14. Ett mantal omfattade i genomsnitt 1,2 gård.

och säker inkomst och fick stor betydelse för många familjers ekonomi eller hushållning.

Donationerna lydde efter år 1604 i regel under *norrköpingsbesluts villkor*, vilka begränsade mottagarens ägande och besittningsrätt till godsen, framförallt med avseende på arvsrätten. Återvänder vi till Erik Göransson och hans hustru, överlevdes de av två döttrar. Enligt norrköpingsbesluts villkor skulle donationer gå tillbaka, eller hemfalla, till kronan om inga söner fanns i hushållet. Döttrar hade dock rätt att få så kallad brudskatt. Hade det istället rört sig om jord Göransson hade ärvt eller köpt, hade hans döttrars arvsrätt till den jorden varit självklar. Norrköpingsbesluts villkor innebar alltså att regler infördes, vilka skiljde sig från landslagens regler. Donerad jord kunde inte gå i bak- eller sidoarv på samma sätt som ärvd eller köpt jord kunde. Om innehavaren saknade barn skulle alltså inte donationsmottagarens föräldrar eller syskon arva.

Man skulle kunna tro att donationsinnehavarens kön inte skulle ha någon större betydelse för kronan, om bara hemmanets utlagor erlades och rusttjänsten fullgjordes. Men så var det inte. När kronan under femtonhundratalet började lägga större vikt vid civil eller militär tjänstgöring för adeln, blev kön en viktig faktor. Det är det som återspeglas i norrköpingsbesluts bestämmelse att bara söner kunde överta donationen. Ytterligare en indikation på könets betydelse är beslutets bestämmelse rörande mågar. Kronan kunde efter en ansökan förlänga eller överföra en donation till en dotters make och till parets gemensamma manliga arvingar. Det enda formella kravet var att mannen i fråga kunde tjäna kronan och var en sådan man som kungen eller fursten kunde "låta sig med åtnöja".¹¹ Systrarna Eriksdotter var båda gifta med män som stod i kronans tjänst, de "edle och manhaftige" kaptenen Hans Klick och löjtnanten Jakob Lindsay, vilka år 1650 erhöll kronans tillstånd att behålla svärfaderns donation.¹²

Donationen till Göransson och senare hans båda svärsöner representerar ytterligare en för detta arbete intressant aspekt av donationssystemet. Donationer kunde nämligen ges till ofrälse samt till immigranter som stod i den svenska kronans tjänst. Erik Göransson hörde vid donationstillfället till gruppen strax utanför adeln.¹³ Hans far hade också stått i kronans tjänst.¹⁴ Hans båda mågar hade gått i den svenska kronans tjänst och som så många andra

¹¹ Riksens ständers beslut 1604 (punkt 14). Stiernman 1728.

¹² Nbg akt 725, *Jakob Lindsay och Hans Klick*, 1650.

¹³ I regel adlades ofrälse när de fick en officerstjänst eller högre statstjänst, vilka enligt adelns privilegier var förbehållna ståndet. Stadin 2004, s. 96-97.

¹⁴ Göranssons far, Göran Henriksson Stråbock, fogde i Hattula och Vemo härader, hade under förläningsvillkor fått en av de gårdar som Göransson fick i sin donation år 1629, Retula i Kulsjala socken, Sääksmäki härad. Göranssons brorson adlades år 1650, samma år som Göranssons mågar fick behålla svärfaderns donation, och fick namnet Hufvudsköld. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Hufvudsköld*.

utlandsfödda funnit ett nytt hem i det svenska riket.¹⁵ Lindsay var född i Skottland och Klick var född i Brabant och hade flyttat till Estland.¹⁶

Under sextonhundratalet var det förhållandevis svårt att få tillgång till jord, bland annat på grund av bordsrättsbestämmelserna. Tillgången till frälsefrihet var ännu mer begränsad eftersom det var ett privilegium förbehållet adeln. Kontinuerliga rannsakingar genomfördes också för att se till att inte någon av ofrälse börd innehade frälsejord.¹⁷ Monarken hade dock rätt att dela ut personliga donationer, på samma sätt som han/hon kunde nobilisera individer. Möjligheten att få donationsjord gav män som Göransson och hans mågar en plats i det svenska samhället och de blev dessutom tänkbara som äktenskapspartners för svenska adelsdöttrar.

Donationer från staten till enskilda var således en både vanlig och betydelsefull företeelse under sextonhundratalet. Som vi har sett byggde de på tankar om ömsesidigt beroende, och de skapade också ömsesidiga beroenden mellan stat och enskilda.¹⁸ Detta är ett perspektiv på donationer och förläningar som inte har prövats så konsekvent i den tidigare forskningen, vars fokus främst legat på donationernas statsfinansiella roll.¹⁹ I denna avhandling kommer jag att analysera donationspraxis och donationsretorik utifrån perspektivet att de utgjorde delar i en förhandling mellan staten och vissa av dess undersåtar. Genom att studera denna förhandlingsprocess kommer vi åt hur fördraget mellan stat och undersåtar förstods.

Frågeställningar och teoretiska utgångspunkter

I föreliggande undersökning vill jag med hjälp av tre typer av bevarade handlingar (kronans donationsbrev, kronans stadfästelser av donationen samt suppliker till kronan där undersåtar ifrågasatte reduktionen) besvara följande empiriska frågor.

Hur motiverade kronan den ursprungliga donationen och senare stadfästelser?

Vilka slutsatser kan man härav dra om mottagarnas argumentation?

Hur argumenterade och agerade mottagarna när de efter enväldet gavs möjlighet att ifrågasätta kronans indragning av egendom?

Genom att besvara dessa tre frågor kommer jag att komma åt både i vilken utsträckning och på vilket sätt som mottagarna genom sina argument och sin

¹⁵ Nilsson 1989, s. 138–140, 150–151.

¹⁶ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Klick*. Brabant, ett hertigdöme som ligger i dagens Nederländerna och Belgien. Angående Lindsay se Ailes 2002, s. 66.

¹⁷ Nilsson 1990, s. 81–85.

¹⁸ Ericsson 2002, s. 16–17. Kujala 2003, s. 31–33, 188–189.

¹⁹ Nilsson 1989. Lindegren 2009.

praktik kunde påverka hur donationsreglerna och egendomsrätten tolkades och uppfattades. Här utgår jag från det teoretiska perspektiv som Sarah Hanley har utvecklat. Hanley har genom sin undersökning av ämbetsmannafamiljer påvisat dessas betydelse för statsformeringsprocessen i Frankrike. I Frankrike hade det vuxit fram ett system där praktiskt taget alla ämbeten hade blivit knutna till hushållen (genom tjänsteköp)²⁰ och tillgången till en statstjänst hade fått lika stor betydelse för familjers ekonomi som fast egendom.²¹ Statstjänarna engagerades därför av frågor som berörde tillgången till ämbeten, så som att kontrollera familjeformering eller hur arvet skulle fördelas mellan barnen. Följaktligen kom kön att få allt större betydelse i det franska samhället. Kön blev ett tema i dialogen mellan stat och statstjänare. Resultatet kallar Hanley "the family-state compact".²² En grundförutsättning för att gruppen fick detta inflytande var byråkratins växande betydelse under tidigmodern tid.

Även i Sverige var kronan beroende av att det skapades en byråkrati och den hade därför intresse av att knyta till sig ett nytt ämbetsmannaskikt. Därtill var kronan beroende av att ha högre officerare. Fallet med Göransson och hans mågar belyser förhållandet. Mot bakgrund av detta menar jag att det är en intressant tanke att pröva om de svenska familjerna i kronans tjänst också de påverkade tolkningen av regler, och om de därmed kan sägas ha varit inblandade i en liknande förhandlingsprocess. Ett exempel på detta var kronans förslag inför riksdagsmötet år 1604 att döttrar inte skulle få några rättigheter alls till donationer. Men adeln, som inte ville gå med på kronans förslag, lyckades förhandla in döttrars rätt till en brudskatt i beslutet, samt möjligheten att överföra donationen till en dotters make. Adelsståndet argumenterade på landslagens arvsordning och att syster och bror borde få njuta den rätt som Sveriges lag medgav.²³ De regler som fastslogs i norrköpingsbeslut var alltså påverkade av adelns motstånd och av *förhandling* – av en kommunikation mellan krona och adel i det här exemplet. Senare, när donationssystemet var i full drift, genomfördes ett antal förändringar i de allmänna reglerna för donationer, även de påverkade av en opinion och förhandling.²⁴

Ett annat exempel på att förhandlingar spelade roll finner vi i individuella stadfästelsebrev. Det var inte ovanligt att kronan gav individer *personliga* förbättringar av, eller undantag från, villkoren – i vissa fall i emot de allmänna reglerna. Margareta Revera har till exempel visat att flera av donations- och förläningsinnehavarna var ofrälse, vilka egentligen inte hade rätt att inneha jord

²⁰ För en diskussion av tjänsteköp i Sverige se Asker 1983, s. 99. Norrhem 1993, s. 58. Thisner 2007, s. 120–121.

²¹ Hanley 1989, s. 7–8.

²² Hanley 1989, s. 21–25.

²³ Clason 1895, s. 52–55.

²⁴ Ailes 2006.

under frälse villkor. Dessutom var flera av donationsmottagarna änkor eller omyndiga barn – individer som inte kunde stå i kronans tjänst.²⁵

Flera arbeten, publicerade under de senare åren, har visat att samhällets gemensamma föreställningar alltid stått under konstant omförhandling och att det ofta fanns konkurrerande föreställningar om vad som var rätt eller fel.²⁶ Ett konkret exempel på detta är hur bilden av den tidigmoderna staten har förändrats. Man betonar nu alltmer det *processuella* i politiska beslut och auktoritet, staters framväxt, utveckling och förändring.²⁷ Med utgångspunkt i tidigmodern rättspraxis har flera arbeten ställt frågor om hur kvinnor och män agerade och argumenterade för att påverka rådande normer och ideal och hur deras agerande ledde till, och var del av, samhällsförändring.²⁸ Det fanns många olika strategier till hands för individer att påverka det Tim Stretton kallar det ”moraliska imperativet”. Med det menar han den i samhället gemensamma föreställningen om vad som är rätt eller fel.²⁹ Aktörernas handlande ska alltså inte betraktas som en formulerad taktik med ett uttalat specifikt mål. Hänsyn bör tas till de inre motsättningar och intressen som alltid finns inom grupper, och även vad gäller individers egna val. Grupperas gemensamma agerande och policy kan hellre sökas i de kulturella tankestrukturerna där idéer om rätt och fel, eftersträvanvärt eller förkastligt är grundade. Dessa är därtill under konstant förändring. Denna kulturella förståelse av begreppet strategi har Rosemarie Fiebranz, för analytiskt bruk, definierat som ”de samlade principer som har lett till iakttagbara handlingsmönster”.³⁰

I den här avhandlingen spelar både kön och genus centrala roller i analysen. Jag studerar såväl hur kvinnor och män agerade och argumenterade för att uppnå sina mål, och om det var någon skillnad mellan könen, som hur föreställningar om det manliga och det kvinnliga aktiverades och brukades i dessa argumentationer. Jag följer här forskare som Marcia Schmidt Blaine, som i sin studie av suppliker i New Hampshire under sena sextonhundralet menar att det fanns uttalade könsspecifika föreställningar om hur kvinnor respektive män kunde formulera sig i böneskrifter.³¹ Två andra forskare som påvisat liknande föreställningar är Tim Stretton och Julie Hardwick. De har visat hur kvinnor och män agerade och argumenterade för att påverka rådande normer och ideal samt hur deras agerande var del av samhällsförändringar.³²

²⁵ Revera 1979, s. 101–102.

²⁶ Stretton 1998, s. 189–192, 208–215 Hunt 2004, s. 45–47. Hardwick 2009, s. 3–10.

²⁷ Erickson 1993. Hardwick 2009, s. 7–8. Ågren 2009.

²⁸ Hanley 1989. Erickson 1993. Braddick 1996. Stretton 1998. Desan & Merrick 2009. Linde 2009. Hardwick 2009, s. 3–9.

²⁹ Stretton 1998, s. 186–188. Se även Hardwick 2009, s. 92–96.

³⁰ Fiebranz 2002, s. 41–45.

³¹ Schmidt Blaine 2001, s. 62–63, 67.

³² Stretton 1998. Hardwick 2009, s. 3–9.

Med äktenskapet i centrum

Mänskligheten i sin helhet har aldrig befunnit sig i ett rent naturtillstånd, skrev Samuel Pufendorf i en text som utgavs år 1678. Pufendorf hänvisade till den Heliga skrift där det framgår att redan de första två människorna var nära förbundna med varandra genom äktenskapet. Förbundet var dock inte mellan två jämlika parter: Gud hade satt maken att styra över sin hustru. Maken förvaltade, i rollen av hushållsföreståndare, hushållets resurser och representerade det i offentligheten. Det var en roll som hustrun bara delvis kunde ta över i makens frånvaro.³³ Redan de första två människorna hade vaknat till en värld där makten var vertikalt fördelad och skillnad skapades utifrån kroppen. Pufendorfs resonemang hade stark förankring i den hierarkiska världsbild som delades av hans samtid. Samhället ansågs baserat på kollektiv vars minsta enheter var hushåll, inte individer. Hushållet hade i sin tur uppstått genom ett äktenskap mellan en kvinna och en man. När sedan hushållet väl var bildat fungerade det som en konsumtions-, produktions- och beskattningsenhet. Det är därför inte förvånande att äktenskapet betraktades som en grundläggande institution i samhället.

Att äktenskapet inte var ett förbund mellan jämlikar belyses ytterligare i egendomslagstiftningen. Makarnas äganderätt och deras möjligheter att förvalta boet var kopplade till deras kön och makens rätt till egendomen ställdes före makans.³⁴ På samma sätt hade bror rätt att arva en större del av föräldrarnas fasta egendom än syster.³⁵ Detta var dock enligt lagnormen och Amy Louise Erickson har visat att normen inte nödvändigtvis överensstämde med vad människor ansåg var rätt och rättvist.³⁶ Genom att utgå ifrån hur egendom i praktiken överfördes mellan generationer och mellan makar, visar Erickson att en bild som bygger på lagtexten blir fel. Kvinnor hade bättre möjligheter att äga och agera på en marknad under äktenskapet än vad man tidigare insett. Föräldrar fann vägar för att ge sina barn, oberoende av kön, en så rättvis del av hushållets resurser som möjligt.³⁷ Familjerna använde *kompenenserande strategier* för att modifiera den hårda lagstiftningen. Erickson visar, till exempel, hur familjer valde att upprätta testamenten till förmån för sina döttrar.³⁸ När det sedan gäller kvinnors ägande under äktenskapet kan Erickson visa att det var vanligt att paret skrev ett äktenskapsförord som gjorde att makarnas egendom hölls isär.³⁹

³³ Pufendorf 1678, § 7 (Seidler 1990), s. 117–118.

³⁴ Desan & Merrick 2009, s. xv–xvii.

³⁵ Hanley 1989, s. 5–6. Erickson 2005. Hardwick 2009.

³⁶ Erickson 1993.

³⁷ Erickson 1993, s. 77–78.

³⁸ Erickson 1993, s. 224.

³⁹ Erickson 1993 s. 106–107, 225–226.

Under sextonhundralets lopp blev det i Sverige-Finland allt vanligare att statstjänster eller ämbeten togs över av företrädarens son eller måg. Svante Norrhems och Fabian Perssons respektive forskning visar hur familjeband kom att bli allt viktigare för individers karriärer och möjligheter att få tillgång till tjänster. Och även om ämbeten inte var till salu på samma sätt som i Frankrike, så kom i praktiken familj, släktskap och kontakter att få avgörande betydelse för den som önskade finna en position inom statsförvaltningen.⁴⁰ Norrhems resultat visar att även om både horisontella (familj, vänskap) och vertikala kontakter (patron-klient) var viktiga, så kom de horisontella nätverken att bli mer betydelsefulla under sextonhundralet.⁴¹ Sten Carlsson har visat att det samma gällde för prästerskapet och att en stor andel av prästerna hade vuxit upp i ett prästhem.⁴² Med tanke på fallet Erik Göransson och hans mågar så verkar överföring av tjänster och donationer mellan släktingar ha varit delar i ett större mönster. Att överföra donationen på mågen kan också ses som en kompenserande strategi. Även Ida Bull har uppmärksammat vilken stor betydelse släktskap och familj hade i den praktiska tillsättningen av lägre statstjänstemän.⁴³ När efterträdaren var en familjemedlem behövde inte staten engagera sig i försörjningen av den tidigare innehavaren eller hans familj och efterträdaren kunde också utbildas av företrädaren. Liksom Sarah Hanley ser Ida Bull en konflikt mellan å ena sidan kronans allt större behov av tjänstemän och å andra sidan tvånget att ansvara för deras familjer. Innehavaren av en tjänst under kronan hade därför goda möjligheter att påverka valet av efterträdare och valet föll ofta på en son eller måg. Kvinnor fungerade därför ofta som länk mellan företrädare och efterträdare.

Direkta uttryck för donationsmottagarnas argument

I dialogen om donationerna och donationsvillkoren formades således föreställningar om hur fördraget mellan stat och statstjänarfamiljer borde se ut. Dessa föreställningar inbegrep genusföreställningar. I många fall har vi bara tillgång till den ena partens argument, nämligen kronans, och måste sluta oss till den andra partens argument genom indirekta metoder (se frågeställning 2). Men det finns också direkta uttryck för donationsmottagarnas argument och ofta syns de i suppliker och liknande material. Med begreppet suppliker menas i

⁴⁰ Norrhem 1993, s. 62–73, 165–167. Persson 1999, s. 1–4, 140–146, 159–161, 199.

⁴¹ Norrhem 1993, s. 72–73 165–167. Norrhem 2007, s. 11–13.

⁴² Carlsson 1950, s. 27–29. Runt 40 % av prästerna och 60 % av alla prästhustrur hade vuxit upp i en prästfamilj.

⁴³ Bull 2004, s. 151–153, 193–208.

regel avgiftsbelagda och diarieförda brev, ställda till en myndighet eller dess representanter.⁴⁴ Dessa kommer att diskuteras mer i kapitel två.

Under senare år har, internationellt sett, suppliker och petitioner blivit ett mycket uppskattat källmaterial.⁴⁵ Inte minst för att supplikanterna många gånger representerade grupper som inte hade någon representation i ländernas styrande organ. Framförallt kvinnors och marginaliserade sociala eller etniska gruppers möjligheter att bli hörda har uppmärksammats och nyanserat forskningsläget om staters framväxt.⁴⁶ Under tidigmodern tid var rätten att skriva böneskrifter en väl etablerad institution i stora delar av Europa och Nord Amerika. De svenska supplikerna formaliserade den gamla rätten att vända sig till den högste maktbaren och be om nåd eller framföra klagomål. Innan bondeståndet fick representation i riksdagen (eller under de år då riksdagen inte sammanträdde) var besvär och suppliker den främsta vägen att påkalla statens uppmärksamhet på fredligt sätt.⁴⁷ Rätten att framföra klagomål har betraktats som en viktig rättighet i ett samhälle som vilade på ömsesidighet eller ett slags fördragstänkande. Kungen skulle uppfylla sin plikt och skydda undersåtarna och i undersåtarnas plikter ingick å andra sidan ett ansvar att informera kronan om något hade gått fel. Supplikerna hade således en legitimerande funktion för såväl överhet som undersåtar.⁴⁸ Rätten för petitionären att bli hörd innebar att det var en del av statsuppdraget att ta ställning till klagomålen. Rättigheten att supplicera kronan betydde att samtliga landets innevånare i princip hade en offentlig röst.⁴⁹

Samtidigt var det så att staten gärna begränsade antalet suppliker. I Sverige och på flera håll i Europa pålades en avgift vid inlämnandet, vilken kunde vara alltför hög för vissa, eller i alla fall för hög för att det skulle löna sig att ansöka. I Sverige var dock avgifterna anpassade så att allmogen bara behövde betala halva avgiften och fattigas suppliker skulle vara utan kostnad.⁵⁰ Andra sätt för myndigheter att begränsa eller minska antalet suppliker kunde vara ett enbart tillåta att suppliker lämnades in vissa dagar. En taktik som bland annat det svenska riksrådet försökte med under mitten av 1600-talet. Vid flera tillfällen beslutades att suppliker i första hand skulle ställas till respektive ansvarig länsstyrelse. Det finns också flera vittnesmål om hur supplikanter i det närmsta jagat kungligheter eller tjänstemän för att få lämna sin begäran. Karl XI var

⁴⁴ Ailes 2006, s. 26. Heema van Voss 2001, s. 2. Jämför Norrhem 1993, s. 112–126.

⁴⁵ Heema van Voss 2001. Hunt 2004. Chalus 2005. Ailes 2006. Besvär har varit huvudkälla för Holm 2007. Suppliker har använts av bland andra Snellman 1970. Frohnert 1985. Unger 1996. Gustafsson 2007. Aminoff-Winberg 2007. Linde 2009.

⁴⁶ Higginson 1986. Heema van Voss 2001, s. 1–10.

⁴⁷ Holm 2007, s. 94–95.

⁴⁸ Lennersand 1999, s. 207–208, 291–296. Linde 2009, s. 65–72.

⁴⁹ Higginson 1986. Heema van Voss 2001. Schmidt Blaine 2001.

⁵⁰ Frohnert 2001, s. 163–165.

under reduktionsåren så överhopad av suppliker, att han under perioder försökte hålla sig borta från Stockholm.⁵¹ Det faktum att man inte ville ha så många suppliker vittnar förstås om att de var en viktig metod för att utöva politisk makt. Men naturligtvis kunde inte en supplikant säga vad som hellst. Det fanns en gräns för hur mycket kritik makten kunde ta emot, yttrandefriheten hade en gräns.⁵²

Margaret Hunt har genom att använda ett supplikmaterial visat att både kvinnor och män har haft möjlighet att delta i förhandlingarna om relationen mellan stat och familj. Hunts forskning visar också att inom vissa samhällsgrupper kunde sociala praktiker formas och vinna stark legitimitet, samtidigt som de var ovanliga i resten av samhället.⁵³ I brittiska kustsamhällen, där sjöfarten var den dominerade sysselsättningen, kom kvinnor att utöva mer juridisk och moralisk auktoritet än vad som var vanligt. Enligt den praxis som tog form, gav sjömännen sina hustrur, eller andra kvinnliga släktingar, fullmakt att agera å deras vägnar. Kronan accepterade – i vissa fall efter hårda påtryckningar – familjernas behov att bemyndiga kvinnor. Kronan accepterade också det betalningsansvar som hustrurna riktade mot den.⁵⁴ Härigenom förändrade relationen mellan staten och vissa av dess undersåtar. Individens och gruppernas agerande kunde alltså påverka och förändra rådande föreställningar och regler. Relationen mellan stat och undersåtar kunde omförhandlas. Under vissa omständigheter och i en specifik kontext kunde helt nya praktiker uppstå och vinna legitimitet.

Johanna Aminoff-Winberg och Mary Elizabeth Ailes, vilka i sina respektive arbeten undersökt kvinnors suppliker under några valda år under sexton- och sjuttonhundratalet, visar också hur dessa kvinnors förväntningar på kronan påverkade statsformeringen.⁵⁵ Ailes visar att de samtida reglerna rörande vem som fick inneha förlänings- och donationsjord omtolkades för att möta den stora mängden supPLICERANDE änkor. Inrättandet av hem för krigsveteraner och barnhem tvingades också fram efter påtryckningar. Redan under 1643 började rådet diskutera att inrätta en pensionsfond som ett alternativ för officershustrur, även om den inte blev verklighet just då.⁵⁶ Ailes har också uppmärksammat att kvinnors språk i suppliker till den svenska kronan, skiljde sig från mäns språk. Ailes har utifrån sin undersökning av ett svenskt supplikmaterial, visat att kvinnor i sin argumentation så gott som alltid utgick från sin hushållsposition

⁵¹ Linde 2009, s. 68–69, 72–73. Se även Blomdahl 1963, s. 487. Persson 1999, 42–55, 176. Ailes 2006, s. 24, 26. För liknande försök att begränsa suppliker i England se Hunt 2004, s. 29–47.

⁵² Linde 2009, s. 67, 70, 232.

⁵³ Hunt 2004, s. 45–47.

⁵⁴ Hunt 2004, s. 30–31.

⁵⁵ Ailes 2006.

⁵⁶ Ailes 2006, s. 28. Aminoff-Winberg 2007, s. 208–209.

och sin roll som familjeförsörjare.⁵⁷ Svante Norrhem har uppmärksammat liknande möjligheter för kvinnor inom andra sfärer. Norrhem understryker även hur viktigt hushållet var för kvinnors legitimitet och deras möjligheter att påverka och utöva makt.⁵⁸ Oberoende av hur de motiverade sitt agerande är det tydligt att både kvinnor och män i förhållandevis stor utsträckning använde sig av möjligheterna att vända sig till kronan.⁵⁹ Anu Lahtinen har till och med föreslagit att det under tidigmodern tid kunde vara en bättre strategi för kvinnor att vända sig direkt till monarken för att få gehör för sin sak, än till de lokala offentliga rättsinstanserna.⁶⁰

Bakgrunden till kronans donationer och reduktionen

Uppbördssystemen i Europa byggde länge på att enskilda individer eller familjer fick eller förskaffade sig förvaltningsenheter, ofta geografiskt avgränsade områden, från kronan eller den lokala fursten. Innehavaren, eller länsheren, ansvarade i regel för administration, för det lokala rättssystemet samt hade den militära makten i området. I utbyte mot maktpositionen och rätten att behålla delar av statens skatt, svor innehavaren trohet till kronan och gav staten militär assistans när så behövdes. Under femtonhundratalet hade de flesta europeiska länderna börjat frångå dessa så kallade feodala system och istället gick utvecklingen mot att staterna byggde upp en förbindelse direkt med undersåtarna.⁶¹ Men under en övergångsperiod så överlappade de båda systemen varandra och smälte samman till en intressant blandning. I till exempel England tog kronan under femtonhundratalet och tidiga sextonhundratalet själv hand om en allt större del av skatteuppbörden och administrationen av kronans gods och gårdar.⁶² Men samtidigt använde den engelska kronan också avkastningen från sina gods för att belöna och avlöna sina kreditorer, tjänare och ämbetsmän.⁶³ I Ryssland fanns det paralleller i de tjänstegods som var knutna till ämbeten och olika poster. De flesta av dessa var i och för sig knutna till tjänst, men samtidigt var de ärftliga.⁶⁴ Även i Frankrike skapades, som redan nämnts, vägar för direktkontakt mellan krona och undersåtar och kronans beroende av statsanställda ämbetsmän ökade. Ämbetsmännen deltog och påverkade statsutvecklingen, men de var inte

⁵⁷ Ailes 2006.

⁵⁸ Norrhem 2007, s. 38.

⁵⁹ Snellman 1970. Aminoff-Winberg 2007, s. 125–133.

⁶⁰ Lahtinen 2009, s. 186–188. Se även Samuelson 1993, s. 195–196.

⁶¹ Winberg 1985, s. 4–6, 48–50, 202–203. Evergates 2007, s. 63–64.

⁶² Hoyle 1992, s. 1–7. Braddick 1996, 98–104.

⁶³ Gray 1992, s. 140–141, 161–162.

⁶⁴ Lamarche Marrese 2002, s. 1823.

avskurna från de feodala systemens organisation.⁶⁵ En kvardröjande föreställning var hur man såg på fördragets parter och vilket ansvar krona respektive den tjänande och hans familj hade till varandra. Kronan finansierade byråkratin och militärmakten på samma sätt som tidigare, genom att anslå hemmansräntor som inkomstposter. I Ryssland kunde tjänstegods ärvas av söner och i Wales blev statstjänst det viktigaste sättet för familjer att få tillgång till jord och de maktmedel som jord medförde.⁶⁶ Nästa steg var att tjänsten i sig blev ett maktmedel, som i Frankrike.⁶⁷ När tjänster blev ärftlig egendom var det således inget nytt system som infördes, det var bara en utveckling och anpassning av det äldre feodala systemet.

I Sverige började kronan, väl i linje med utvecklingen på andra håll i Europa, dela ut allt fler feodala benådningar under femtonhundratalet, samtidigt som kronans direktkontakt med undersåtarna ökade genom att det byggdes upp en kontrollapparat för utskrivningar och direktbeskattning.⁶⁸ De tidigare relativt självrådiga länsherrarna i Sverige inordnades tydligare under staten och kronan började dela ut ärftliga län med betitlade innehavare. Först inrättade Gustav I en ny variant av hertigdömen för sina yngre söner och strax därefter, under 1561, började kronan utnämna grevar och friherrar. Dessa fick på sikt ärftliga län av kronan för att markera avståndet till den övriga adeln.⁶⁹ Mottagarna var till en början personer som stod kronan nära, kungliga familjemedlemmar och oäkta barn, men snart nog blev tjänst det viktigaste kriteriet.⁷⁰ När tidigare forskning har diskuterat hur det kom sig att kronan började dela ut feodala benådningar under femtonhundratalet återkommer ett par förklaringar. För det första har man lyft fram kronans förutsättningar. Kronans intäkter kom i viss utsträckning från tullar, acciser och vissa naturresurser, men framförallt kom intäkterna från jordskatter, vilka togs ut av de självägande skattebönderna och från bönder som brukade kronans gårdar, kronobönder. Skatten och räntorna från landets bönder levererades fortfarande i början av sextonhundratalet främst i form av naturprodukter. Under femtonhundratalet hade det introducerats ett gårds- och hushållsbaserat uppbördssystem i Sverige, vilket var en av de viktigaste orsakerna till att det svenska feodala systemet kunde växa fram. I och med att varje brukningsenhet, varje hemman, värderades till en viss skattesats, så kallade

⁶⁵ Hardwick 2009. Hanley 1989.

⁶⁶ Gray 1992, s. 140–162. Lamarche Marrese 2002, s. 18–23.

⁶⁷ Hanley 1989.

⁶⁸ Nilsson 1990, s. 68. Glete 2002, s. 189–191. Hallenberg 2008, s. 28–29.

⁶⁹ Swedlund 1936, s. 17–18, 28–29. Winberg 1985, s. 5. Det hade förekommit vissa titlar tidigare, som hertig och jarl. Gustav I:s hertigdömen hade en kort existens mellan 1560–1622. Under reduktionen på 1680-talet drogs alla grev- och friherrskap in och enbart titlarna behölls.

⁷⁰ Swedlund 1936 s. 112, 116–119. Nilsson 1989, s. 66–68, 98–100. Samuelson 1993, s. 89, 97, 105–106.

mantal,⁷¹ kunde kronans förväntade inkomst från enskilda gårdar och hushåll helt eller delvis anslås till specifika utgiftsposter, arrenderas ut eller belånas. Den nya uppbördsformen innebar således att kronan kunde använda sina inkomster på ett mer effektivt sätt.⁷²

För det andra framhåller man ofta kronans behov i samband med att statsadministrationen och kontrollapparaten växte i omfattning. Det var framförallt finansieringen av krigsorganisationen och bemanningen av denna under tidigt sextonhundratalet, som drev på utvecklingen. Kronan lånade upp pengar för värvning av manskap och så länge krigen pågick behövde inte kronan betala tillbaka dessa. Även löner kunde, åtminstone delvis, hållas inne så länge ett krig pågick eftersom undersåtarna hade en skyldighet att hjälpa kronan vid behov. Men när kriget väl var över skulle alla skulder och fordringar beaktas, oavsett hur det hade gått i kriget. Hemmansräntor användes av kronan för att belöna tjänst, betala av eller lösa skulder samt för att ge individuella mottagare stöd eller en slags pension. Ränteinkomster anslogs på ett liknande sätt livgeding och underhållsländer.⁷³ Sammanfattningsvis behövde kronan kunna lösa eller betala av lån, betala för den växande statsorganisationen och binda kompetens och kreditorer till sig.⁷⁴

Återvänder vi till sextonhundratalets kungliga donationer så hade det för mottagaren stor betydelse vad det var för slags benådning de fick och om några speciella villkor styrde benådningen. En viktig gräns var huruvida innehavet kunde ärvas av innehavarens barn eller inte. Varken beställningar (löneanvisningar) eller livstidsförläningar kom med arvsrätt, vilket däremot grev- och friherrskap samt feodala och allodiala donationer gjorde.⁷⁵ Men det var stor skillnad på vilka rättigheter innehavet gav och vilka krav som ställdes på innehavaren. Kronans donationer kallades i samtiden för antingen *feodala* eller för *allodiala*. För innehavaren innebar feodala villkor att besittningen var villkorad och äganderätten begränsad. De kunde tas tillbaka av kronan om inte reglerna följdes. Jag återkommer nedan till dessa. Jord som däremot var donerad under allodiala villkor var i det närmaste en ren gåva. Under sextonhundratalet kom dock även allodiala donationer att villkoras i viss utsträckning genom att krav ställdes på innehavaren att söka konfirmation på donationen från tillträdande kungar och drottningar.⁷⁶

⁷¹ Lindström 2008, s. 40–43. Ett helt *mantal* skulle motsvara en avkastning från gården tillräckligt stor för att försörja en familj och därtill producera ett överskott till stat och kyrka.

⁷² Nilsson 1989, s. 147–148. Glete 2002, s. 210–212. Hallenberg 2008, s. 43–48, 58.

⁷³ Brunius & Asker 2011, s. 9–28.

⁷⁴ Lindegren 1985, s. 335. Nilsson 1989, s. 47–50, 146–153. Nilsson 1990, s. 178–183. Lindegren 2009, s. 87.

⁷⁵ Clason 1895, s. 12–13.

⁷⁶ Winberg 1985, s. 4–7.

- Beställningar och förläningar, vilka alltså inte var ärftliga, fungerade under sextonhundratalet som löneanvisningar, de var nära knutna till tjänst (militär och/eller civil tjänst) och gav innehavaren vissa av kronans inkomster från hemmanet, i regel bara den årliga räntan. De kunde *inte ärvas* utan var utdelade på behaglig tid, vilket innebar att innehavaren fick behålla den så länge det passade kronan. Förläningar kunde ges till en individ på behaglig tid eller livstid. Det var inte ovanligt att förläningar delades ut som en slags pension i samband med att en person avslutade sin tjänst.⁷⁷
- Grev- och friherrskap fick i regel bara ärvas av den äldste sonen under *primogenitur*. Grevar och friherrar fick under Johan III:s tid domsrätt och exekutiv myndighet över sina grev- och friherrskap, således gav kronan bort sina maktbefogenheter.⁷⁸ Innehavarna fick från början bara behålla den årliga (vissa) räntan samt häradshövdinge- och lagmansräntan från hemman i grev- eller friherrskap. Efter 1644 förbättrades villkoren och de ovissa räntorna, dagsverkspenningarna samt hälften av de extra ordinarie räntorna kom att ingå. Efter 1644 hade de i princip samma ekonomiska friheter som donationsinnehavare. Från frälsehemman fick grevar och friherrar behålla kronans förväntade inkomster, efter 1644 var det i regel bara tionde och lagmans- och häradshövdinge- och lagmansräntan. Den övriga adeln uppskattade inte de tillväxande skillnaderna inom ståndet eller att de underställdes andra adelsmän juridiskt och ekonomiskt. Inför riksdagen år 1655 talade de för likhet i friheter inom ståndet.⁷⁹
- De allodiala donationerna gavs under femtonhundratalet utan begränsningar för mottagarens äganderätt, de gavs i evärdelig ägo, och barnen ärvde jorden enligt landslagens regler. Under sextonhundratalet infördes emellertid ett konfirmationstvång även för allodiala donationer, och innehavaren förbjöds sälja eller byta jorden utan kronans tillstånd.⁸⁰ Innehavarens ekonomiska fördelar från hemmanen skiljde sig inte från de fastslagna i adelns privilegier (se nedan).

Kronan kunde således anslå hemmansräntor på mycket olika sätt och under olika villkor. Donationer, förläningar eller beställningar var under sextonhundratalet inga gåvor, de begränsades av att kronan ställde vissa krav på

⁷⁷ Winberg 1985, s. 31–44. Nilsson 1990, s. 12–13.

⁷⁸ Med undantag för majestätsbrott, edsöresbrott, kätteri, hor och mord. Se Swedlund, 1936, s. 196.

⁷⁹ Swedlund 1936, s. 220–221. Kujala 2003, s. 34–46.

⁸⁰ Swedlund 1936. Winberg 1985, s. 4–7. Petersson 1973, 262–266.

innehavarna och genom att kronan sällan gav bort alla sina rättigheter till hemmanen ifråga.

De feodala donationerna under norrköpingsbesluts villkor

Under riksdagen i Norrköping år 1604 beslutades att kronan hädanefter inte fick ge bort donationer på allodiala villkor och att feodala villkor skulle vara norm för donationer.⁸¹ Det var ett problem att krono- och skattejord förvandlades till frälsejord, vilket på sikt innebar att kronans möjligheter att få intäkter från hemmanen minskade och att skatteböndernas rättigheter hotades. Enligt beslutet skulle besittningsrätten till alla donerade gods och gårdar begränsas till norrköpingsbesluts villkor:

- Innehavaren skulle söka konfirmation på donationen inom sex månader efter att en ny monark tillträdde.
- Innehavaren fick inte sälja eller förpanta donationen utan kungligt tillstånd.
- Donationen hemföll till kronan om innehavaren dog utan äkta manliga bröstarvingar. Söner hade jämn arvsrätt, vilket innebar att alla söner ärvde en lika stor del.
- Om innehavaren enbart hade dotter eller döttrar skulle hon/de förses med en *brudskatt* av kronan.
- Om dotter gifte sig med en man, vilken kungen accepterade, kunde donationen förlängas till honom och deras gemensamma äkta manliga bröstarvingar.⁸²

Innehavaren av en norrköpingsbeslutsdonation fick i stort sett uppbära de utlagor som kronan hade rätt till från hemmanet i fråga.⁸³ Det som hade större betydelse för mottagaren var om hemmanet i fråga var ett kronohemman eller skattehemman. Kronan kunde inte ge bort skatteböndernas bördsrätt, men donationsmottagaren kunde däremot avhysa landbor från kronohemman när deras kontrakt gick ut.⁸⁴ De bästa villkoren kunde en donationsmottagare få på hemman som låg under säterivillkor. Det gick dock inte att få tillstånd att bygga upp ett säteri på annat än kronohemman, eller på skattehemman som frälseinnehavaren själv ägde bördsrätten till.⁸⁵ Dessa förhållanden diskuterades i tidigare sextonhundratalsforskning; de har dock även relevans här eftersom de förhandlingar som står i fokus i den här avhandlingen handlade bland annat om dessa villkor.

⁸¹ Clason 1895, s. 52–59.

⁸² Clason 1895, s. 12–13, 25–26, 47–52.

⁸³ Swedlund 1936, s. 208–209, 221. Kujala 2003, s. 34–44.

⁸⁴ Revera 1979, s. 76–77. Holm 2007, s. 144. Lindström 2008, s. 33–35.

⁸⁵ Revera 1979, s. 76–77, 100, 112–114.

Norrköpingsbesluts villkor blev helt klart den dominerande donationsformen under sextonhundratalet, men kronan delade ändå ut en hel del donationer under andra villkor. Ett antal donationer delades till exempel ut under allodiala villkor redan av Karl IX och benådningsformen fortsatte ändå fram till 1655, då de slutligen förbjöds.⁸⁶ Under Gustav II Adolfs regering förändrades praxis så till vida att antalet utdelade donationer under norrköpingsbesluts villkor samt grev- och friherrskap ökade medan färre förlänningar delades ut och – i jämförelse med femtonhundratalets förläningspraxis – med betydligt färre hemman per förläning.⁸⁷ Under 1620-talet började kronan även att sälja kronohemman (och förbrutna frälsehemman) till adeln – under de så kallade frälseköpen.⁸⁸ Dessutom utvecklades ytterligare ett par donationsformer under tidigt sextonhundratals, bergfrälse och ingermanländska villkor. Bergfrälse villkor syftade till att förbättra bergsdriften och innehavaren var i regel en brukande bergsman. De ingermanländska donationsvillkoren, vilka började delas ut efter kapitulationen år 1622, innebar att gods bara fick ärvas av ett barn. Däremot så fick döttrar ära om inga söner fanns, och om inga barn fanns i familjen tilläts sid- och bakarv. Innehavaren av en ingermanländsk donation hade domsrätt i civilmål, vilket inga donationsinnehavare i de svenska eller finska områdena hade.⁸⁹ Med åren kom även donationer att delas ut på norrköpingsbesluts villkor i Ingermanland.⁹⁰ Det här visar på den stora variationen i fråga om besittningsvillkor och antyder ett stort förhandlingsutrymme.

Reduktionen år 1655

Det fanns ett starkt motstånd mot kronans donationspolitik och med tiden ansåg allt fler att det var långt från god hushållning för riket att släppa de säkra, fasta jordreäntorna. Hos bondeståndet fanns givetvis också en oro att skatteböndernas besittningsrätt till sina hemman hotades och att skattetrycket skulle öka på de icke donerade hemmanen.⁹¹ Motståndet till den förda donationspolitiken ökade under århundradet, och under 1650-talet blev de statsfinansiella problemen överhängande i samband med demobiliseringen. Det gjordes visserligen några försök att se över donationssystemet, till exempel beordrade drottning Kristina att det skulle göras en översyn av donationerna år

⁸⁶ Gjerstad 1995.

⁸⁷ Nilsson 1964, s. 58–85. Samuelsson 1993, s. 88–89.

⁸⁸ Brännman 1950.

⁸⁹ Clason 1895, s. 66–70. Swedlund 1936, s. 196–201. Grevar och friherrar hade dock domsrätt.

⁹⁰ Clason 1895, s. 66–70. Kepsu 2009, s. 391.

⁹¹ Nilsson 1964, s. 66–73. Revera 1979, s. 76–77. Holm 2007, s. 119–120.

1649.⁹² Men donationstakten avtog först när Karl X Gustav år 1655 fick riksdagen stöd för att genomföra en mer omfattande reduktion.⁹³

Reduktionen år 1655 innebar att hemmansräntor, donerade efter 1632, som ansågs nödvändiga för kronans försörjning drogs tillbaka. Det var hemman som låg på så kallad *förbjuden ort*, i närheten av kronans slott, fästningar eller i bergsbruksområden.⁹⁴ Riksdagen beslöt också att samtliga innehavare skulle ge tillbaka en fjärdedel av sina donationshemman (utdelade efter 1632) till kronan och fram till dess att hemmanen kunde dras in skulle innehavarna erlægga en fjärdedel av sin inkomst från donationshemmanen årligen till kronan.⁹⁵ Dessutom förvandlades donationer som hade givits bort under allodiala villkor efter år 1632 till norrköpingsbeslutsdonationer – innehavarna fick alltså sämre villkor. Vidare förbjöds all framtida utdelning av allodiala villkor och att de bekymmersamma exspektansrättigheterna skulle in. Exspektanserna var donationer som innehöll hemman som redan var donerade eller förlänta till någon annan och mottagaren skulle alltså få tillgång till donationen först efter den rådande innehavarens död.⁹⁶ En hel del av de donationer som hemföll till kronan under fjärdepartreduktionen, kom att doneras bort på nytt. Därigenom kunde hemmanen, eller rättare sagt räntorna, användas för att lösa några av kronans skulder.⁹⁷ Flera av kungs- och ladugårdarna som drogs in arrenderades istället ut till högsta möjliga pris.⁹⁸ För att verkställa reduktionen tillsattes en myndighet som kallades ”Reduktionskollegium”. Kollegiet var verksamt fram till 1687 då det slogs samman med reduktionskommissionen till reduktionsdeputationen. Under de sista sju åren arbetade kollegiet parallellt med reduktionskommissionen och enligt uppdraget att slutföra reduktionen enligt 1655 års beslut.⁹⁹

Reduktionen 1680

År 1680 beslutade riksdagen att en ny reduktion måste genomföras för att få ordning på statens finanser. Reduktionskommissionen tillsattes för att verkställa beslutet. Större donationer, givna efter 1632, och samtliga grev- och friherrskap skulle dras tillbaka. Till en början sattes en gräns vid 600 daler silvermynt och

⁹² Dahlgren 1964, s. 3–5. Munthe 1971, s. 14.

⁹³ Munthe 1971, s. 109–111. Redan 1654 tillsattes en kommission med uppdrag att ta tillbaka gods i Pommern (Pommerska taffelgoods).

⁹⁴ Dahlgren 1964, s. 180–181. Räntor som behövdes för fästningar, slott, ladugårdar, kronans skogar, kvarnar, bergsbruk, salpeterbruk, faktorier, verk och slussar eller kronans tjänstemän eller militärer skulle dras in. Hemmansräntor som var anslagna städer, akademier, sjukhus eller kyrkor lika så.

⁹⁵ Dahlgren 1964, s. 80, 210–211.

⁹⁶ Clason 1895, s. 82. Dahlgren 1964, s. 180.

⁹⁷ Swedlund 1936, s. 262.

⁹⁸ Dahlgren 1964, s. 193.

⁹⁹ Munthe 1971, s. 109–152.

allt som donationerna avkastade under den summan skulle innehavaren få behålla. Förutom att stora donationer skulle skäras ner skulle också 1655-års reduktionsbeslut slutgiltigt drivas igenom där så ej skett.¹⁰⁰

Intressemotsättningar inom adeln fick betydelse för hur reduktionsbeslutet växte fram. För det första var det en relativt liten grupp av högadeln som innehade de riktigt stora donationerna och grev- och friherrskapen.¹⁰¹ De flesta adelsmän innehade mindre donationer, eller inga alls, och hade istället sin huvudinkomst från civil- eller militärtjänst. De hoppades att löner och ersättningar skulle betalas ut mer regelbundet om kronans ekonomi förbättrades. För det andra hotades ett av ståndets mest grundläggande privilegium – skattefriheten – av de återkommande kontributionerna.¹⁰² En tredje aspekt var att en stor del av donationerna fanns i händerna på änkor och arvingar till de ursprungliga mottagarna. När kronan inte hade några hemmansräntor att ge till sina meriterade tjänare kom de ”icke meriterade” innehavarnas rätt att ifrågasättas. Det gällde enligt opinionen även de som köpt hemmansräntor från kronan, ofta för ett alltför lågt pris.¹⁰³

Men återtagandet av kronans räntor hörde också hemma i en annan, om än nära relaterad, kontext. Efter Karl XI:s trontillträde år 1672 påbörjades en intensiv revision av de senaste årtiondenas ekonomiska förhållanden. Kommissioner och rannsakningar med uppgift att undersöka både personer och ämbetsverk lanserades i tidigare sällan skådad takt. En av de största undersökningarna drabbade 1675 förmyndareregeringen, vilken styrt landet under Karl XI:s omyndighet. Under riksdagen 1680 tillsattes sedan en dömande kommission i syfte att reda ut förmyndarnas ansvar.¹⁰⁴ Men det var inte bara rådsadeln som granskades, hela ståndet fick acceptera att deras individuella rätt till frälsefrihet samt huruvida de fullgjorde sina skyldigheter undersöktes. Även skatte- och kronohemmanens bärkraft kom på sikt att kontrolleras, samt huruvida innehavarna betalade den skatt de borde. Inte heller borgarståndet eller prästeståndet undkom granskningen. Borgarståndets medlemmar fick finna sig i att staten rannsakade deras kapitalinkomster i jakt på undanhållna kontributionsbetalningar.¹⁰⁵ Till och med de olika städernas förvaltning av

¹⁰⁰ Gjerstad 1998. Kepsu 2009, s. 386–406.

¹⁰¹ Rosén 1944. Winberg 1985, s. 205. Gjerstad 1998, s. 17–21.

¹⁰² Lindegren 1985, s. 321. Ett hot vilket på många sätt blev verklighet redan under åren mellan 1627–1633, samt under senare krig. Adeln, som enligt privilegierna fick möjlighet att ta ut en större andel av frälseböndernas överskott, fick också gå med på tillfälliga försämringar av villkoren och de återkommande personliga kontributionerna.

¹⁰³ Swedlund 1936, s. 247. Nilsson 1990, s. 250, 252, 256.

¹⁰⁴ Stora kommissionen. Om uppgörelsen med Karl XI:s förmyndarstyrelse utifrån reduktionsmyndigheternas horisont (bland annat genom likvidationskommissionen och Stora kommissionen) se Munthe 1971, s. 344–365.

¹⁰⁵ Munthe 1971, s. 232–238.

medel kom under 1690-talet att granskas. Prästeståndets förvaltning rannsakades under mitten av samma årtionde.¹⁰⁶

När kungligt enväldet infördes år 1682 utvidgades reduktionsbeslutet och all jord som någon gång donerats, sålts eller lämnats i säkerhet för lån till kronan kunde tas tillbaka eller eventuellt köpas eller lösas från innehavarna. När kronan fått tillbaka sin jord skulle den först och främst användas för att stärka och bygga upp det nya militära indelningsverket. År 1686 vidgades donationsbeslutet ytterligare och kronan började bland annat värdera om äldre lån och fordringar.¹⁰⁷ I Sverige-Finland kom ca 80 procent av de reducerade hemmanen att anslås indelningsverken, men några familjer som tidigare innehaft som donationer behöll sina gårdar under rusthåll. Så gott som alla reducerade säterier och huvudgårdar förblev också i adelns händer genom byten, där ströhemman erbjöds istället för huvudgården.¹⁰⁸ I Balticum utarrenderades så gott som samtliga reducerade gods, inte sällan till familjerna som innehaft godsen tidigare. De som hade köpt gårdar från kronan eller fått dem i pant för ett lån, hade därtill rätt att få ersättning eller vederlag. En stor andel av hemmanen i Sverige och Finland skattelades och skatteköptes just av de familjer som tidigare innehaft frälserätten.¹⁰⁹

I april 1700 utfärdades ett plakat enligt vilket reduktionen i princip avslutades och alla återstående inbetalningar av reduktionsskulder efterskänktes av kungen. Kronans förhoppning var att det därmed skulle bli lättare att hitta villiga kreditorer som kunde låna ut pengar.¹¹⁰ I praktiken så innebar plakatet bara att fokus flyttades från undersökningar och indragningar av gods till kontroller, skattläggning av hemman. Redan 1701 kom kungen dessutom att besluta att plakatet inte skulle gälla donations- och fjärdepartsgods, byten som gjorts efter 1680 och inte heller sätta stopp för eventuella efterräkningar i provinserna. Myndigheterna fick även order om att fortsätta undersöka om kronan verkligen fått sitt, vilket skedde genom att ersättningsgods och liknande skattelades.¹¹¹ Dessutom beslutades att det civila eller militära indelningsverket inte fick rubbas under pågående krig, inte ens om gods hade dragits in på felaktiga grunder.

Kriget kom att pågå under mer än tjugo år, vilket urholkade rikets resurser och vid krigsslutet hade landet förlorat stora geografiska områden. Det svenska enväldet fick ett abrupt slut när Karl XII dog vid Fredrikstens fästning. Det politiska läget var minst sagt ansträngt när enväldets starka kungamakt byttes ut mot en stark riksdag. Sveriges yta minskade betänkligt under åren som följde,

¹⁰⁶ Cavallie 1975, s. 102–104.

¹⁰⁷ Munthe 1971, s. 216.

¹⁰⁸ Kullberg 1973, s. 147–150. Nilsson 1990, s. 261–263.

¹⁰⁹ Loit 1975, s. 301–305.

¹¹⁰ Munthe 1971, s. 220. Cavallie 1975, s. 115–135.

¹¹¹ Dahlgren 1967, s. 2–3.

vilket bland annat ledde till att kronans intäkter minskade.¹¹² Efter 1721 hade Sverige bara kvar provinserna Vorpommern och Rügen samt Wismar.¹¹³

Uppgörelsen med reduktionen

Direkt under riksdagarna 1719 och 1720 framlades krav, främst genom landsadelns besvär, att reduktionen skulle brytas upp helt eller delvis.¹¹⁴ Motståndet mot att bryta upp reduktionen var naturligtvis starkt bland de andra stånden, men även inom adeln fanns motståndare till förslaget, framförallt hos dem inom adeln som inte hade haft större donationer eller köpegods. Många var förhållandevis nyligen adlade och hade därför inte haft donationsjord. Dessa delade de ofrälles motvilja mot en reduktion och föredrog att värna ståndets övriga privilegier och ett starkt indelningsverk så att staten kunde betala ut löner.¹¹⁵ Ständerna beslutade slutligen att det inte skulle vara möjligt att gå tillbaka och stadfäste därmed reduktionen. Familjer gavs dock möjlighet att klaga på reduktionen om de kunde visa att något dragits in olagligt. *Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken* tillsattes 1723 med uppgift att granska ansökningar om revidering. De reduktions- och likvidationsmål som kunde komma i fråga för revision var;

1. Köpegods som dragits in utan vederlag i gods eller pengar.
2. Pantegods som reducerats utan erhållen panteskilling.
3. Gods som dragits in utan stöd i reduktionsförordningarna (så kallade gods utan titel) eller för oriktiga anspråk eller krav (vilket benämndes orätta gravationer).
4. Om någon lämnat ograverat vederlag (ärvda eller köpta hemman som inte hört till kronan) till byte för donationsgods eller andra kronogods som skulle reduceras, och kronan behållit både godset och vederlaget.¹¹⁶

Arbetet fortgick fram till 1748 då kommissionen slutligen avvecklades.¹¹⁷ Familjer fortsatte i och för sig även efter 1748 att försöka få tillbaka indragna hemman eller att få ersättning för fordringar från kronan, de fick bara finna

¹¹² Lindegren 1985, s. 316–324.

¹¹³ Dahlgren 1967, s. 32, 48–49, 53–57. Nordin 2000, s. 182–186.

¹¹⁴ Dahlgren 1967, 11–16, 18–19. Några ansåg att 1680 års beslut skulle gälla, andra utvidgningen 1682. Angående skånska besvär se även Rosen 1944, s. 11–12.

¹¹⁵ Dahlgren 1967, s. 68–72.

¹¹⁶ Munthe 1971, s. 266. (Efter 1735 tillkom möjligheten för familjer bosatta i Ingermanland att ställa ersättningskrav på kommissionen för deras genom Nystad-freden förlorade arv- och egnagods.)

¹¹⁷ Munthe 1971, s. 263–272. Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken tillsattes den 17 oktober 1723. I januari 1748 upplöstes kommissionen genom kungligt brev.

andra vägar att vända sig till kronan.¹¹⁸ Bondeståndet vägrade till en början att medverka i kommissionen, men efter 1734 hade de representanter i deputationen, som tillsatts för att granska kommissionen. ”den särskilda deputationen” utsågs av ständerna första gången vid riksdagen 1726-1727 (och vid följande riksdagar) i avsikt att granska kommissionens arbete. Ständerna behöll det slutgiltiga avgörandet om vem som skulle få ersättning och kommissionens uppgift begränsades till att utreda och att göra avslagsresolutioner.¹¹⁹ Ständernas kommission kom inte att lämna tillbaka mycket egendom till familjerna, bara en bråkdel av vad som ansöktes om. Kommissionens viktigaste uppgift var enligt Stellan Dahlgren att ge familjer möjlighet att klaga och ge legitimitet åt den nya ständerriksdagen.¹²⁰

Bokens disposition

Spåren efter den svenska kronans avyttrande av jord och jordräntor under framförallt tidigt sextonhundratals erbjuder en möjlighet att studera relationen mellan kronan och hushållen och föreställningarna kring denna relation. För det första gav donationerna familjer tillgång till jord samt de sociala och ekonomiska fördelarna tillgången till jord medförde, på ett sätt som låg vid sidan av de traditionella sätten, arv och köp. Det faktum att systemet växte fram under relativt kort tid och dessutom blev mycket omfattande innebär, för det andra, att donationssystemet verkligen påverkade samtiden. Det påverkade samtidens föreställningar om relationen mellan krona och adel och mellan krona och tjänare i kronans tjänst. För det tredje så framträder den samtida förhandlingen mellan stat och familj tydligt i kronans motiveringar och genom de retoriska strategier familjer använde sig av för att först få tillgång till jord och senare för att ifrågasätta den stora reduktionen. Genom förhandlingen mellan kronan och dess trotjänare framträder dragkampen mellan kronans och familjernas behov, möjligheter och begränsningar och de rådande föreställningar och ideal som fanns om relationen. De följande empiriska kapitlen utgår från de tre ”fönster” som källmaterialet tillhandahåller. I kapitel tre undersöker jag hur donationspraxis fungerade, hur kronan motiverade benådningarna och vilka mottagarna var. I kapitel fyra analyserar jag en tillträdande kungs eller drottningens motiv för att konfirmera donationer. Av konfirmationsbrevens formuleringar söker jag också dra slutsatser om mottagarnas och innehavarnas agerande och argumentation i samband med omförhandlingen. I kapitel fyra studerar jag även hur donationer kunde

¹¹⁸ Dahlgren 1967, s. 72–73. Enligt Munthe 1971, s. 272, överlämnades arkiv och handlingar till kammarkollegium som fick uppdraget att hantera ärenden.

¹¹⁹ Munthe 1971, s. 263–265.

¹²⁰ Dahlgren 1967.

överförs mellan familjemedlemmar. I kapitel fem återkommer jag slutligen till innehavarnas argument och strategier under uppgörelsen med reduktionen. I kapitel sex diskuteras arbetets resultat och implikationer.

Källor och metod

Hur fördraget mellan stat och statstjänande undersåtar skapades och omförhandlades är vad som ska undersökas i denna avhandling. För det ändamålet analyserar jag donationspraxis och donationsretorik (se kapitel 1). För att komma åt dessa har jag valt att utgå ifrån tre ”fönster” genom vilka samtidens föreställningar och praktiker kan studeras. Bakom det första fönstret finns kronans donations- och förläningspraxis som den framkommer i de ursprungliga benådningsbrev av gods och jor räntor till namngivna individer – vilka var det som fick kronans belöningar och hur motiverades donationerna? Det andra fönstret öppnas via de stadfästelse- eller konfirmationsbrev som innehåller information om hur donationer och förlänningar omförhandlades eller överfördes mellan innehavare i praktiken. I och med att breven utfärdades av kronan, är det främst hur kronan motiverade förbättringarna, som går att studera. Indirekt ger dock breven även information om hur innehavarna agerade för att få bättre villkor, stadfästelse på innehavet, bytestillstånd eller försäljningstillstånd. Slutligen öppnas det tredje fönstret till tiden efter enväldet och till det förändrade politiska läget under frihetstiden. I fokus står den försvarade och återkrävda donationen i form av ett supplikmaterial. Under 1720-talet gav riksdagen familjer vars egendom dragits in under reduktionen möjlighet att klaga.

Källmaterialet jag behöver för undersökningen är kronans ursprungliga donationsbeslut (och helst även de ansökningar som föregått kronans donationer) samt information om senare omförhandlingar, stadfästelser och klagomål. Problemet är att det inte finns några kontinuerliga och samlande serier för donations- och förläningsbrev eller senare konfirmationer eller förändringar. Det gäller för övrigt även suppliker ställda till kronan. Suppliker adresserades ofta till monarken, men de kunde också ställas till riksrådet, kammarkollegiet, krigskollegiet eller andra institutioner och kontor under kronan.¹ Kronans donations- och förläningsbrev samt suppliker ställda till kronan finns alltså utspridda i olika arkivsamlingar som riksregistratur, kungliga

¹ Nilsson 1947, 281–287. Persson 1999, s. 176–178. Ailes 2006, s. 18–19.

konceptsamlingar och bland kungliga brev. Istället har jag valt att använda de åtkomsthandlingar som samlades in under den stora reduktionen på 1680-talet samt de suppliker som skickades till "Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken", vilken inledde sitt arbete under 1720-talet. De under reduktionen insamlade åtkomsthandlingarna är för mina frågor en mycket intressant dokumentsamling därför att:

- Samlingen innehåller donations- och förläningsbrev från sent femtonhundratals och fram till reduktionen på 1680-talet.
- Akterna är i regel sorterade efter innehavaren år 1680 och tillbaka över tid till den förste mottagaren, vilket innebär att vissa benådningar kan följas över flera generationer.
- De flesta akterna innehåller vidimerade kopior av ursprungliga donations- eller förläningsbrev.
- I donations- och förläningsbreven hänvisas ofta till den ansökan som den förste mottagaren ställt till kronan, vilket gör det möjligt att rekonstruera den ansökandes argument.
- Akterna ger ofta information om hur benådningen överförts mellan innehavare, huruvida senare innehavare fått förbättrade eller försämrade villkor samt hur de argumenterat.

De inskickade supplikerna till ständers kommission har den fördelen att:

- Brevet författades närmre fyrtio år efter det att reduktionen inleddes, vilket innebär att akterna kan innehålla alla de klagomål som inkom mellan 1680 och 1720.
- Supplikernas syfte var att ge berörda tillfälle att klaga och att höras, vilket innebär att det går att undersöka vad suplikanterna valde att lyfta fram och hur de argumenterade.

I den mån ansökningar om benådningar eller förbättringar avsågs så kan de inte hittas genom reduktionsmyndigheternas aktsamlingar utan måste sökas bland rikets registratur, kungliga brev och ämbetsarkiv. Av arbetsekonomiska skäl har det inte varit möjligt att söka efter dessa eventuella brev.

I det här kapitlet redogör jag för källorna mer i detalj och förklarar hur jag arbetat med dem. Inledningsvis presenterar jag åtkomstakterna som samlades under reduktionskommissionen och förklarar jag hur arbetat med de två första "kommunikationstillfällena". Därefter återkommer jag till källorna insamlade under 1720-talet och hur jag arbetat med supplikerna skickade till riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken.

Reduktionskommissionens handlingar

Urval

Källmaterialet som jag har valt att använda för att undersöka de första två tillfällena återfinns på Riksarkivet i Stockholm under Reduktionskommissionens arkiv och detta i serien under åtkomstakter för norrköpingsbesluts-gods. Det är en aktsamling som innehåller ett stort antal kopior av donations- och stadfästelsebrev.² Inledningsvis lade kommissionen upp arbetet så att innehavarna av donationer och förläning anmodades uppvisa sina donationsbrev, sina åtkomsthhandlingar, i original.³ Innehavarna skulle också redovisa för eventuella förbättringar av villkoren samt hur tidigare reduktioner hade hanterats. Först när dessa åtkomsthhandlingar inkommit började kommissionen undersöka huruvida de stämde med kronans handlingar. Efter det utvidgade reduktionsbeslutet år 1682 organiserades arbetet om såtillvida att kronans representanter vände sig direkt till arkiven för att samla kunskap om samtliga kronans abalienationer av hemmansräntor.⁴ Hemman som vid något tillfälle hade hört till kronan drogs in och sedan var det upp till innehavarna att ifrågasätta kronans indragning.⁵ Reduktionskommissionen som tillsattes år 1680 såg till (i regel med hjälp av länsorganisationen) att åtkomsthhandlingarna kopierades, vidimerades och samlades i Stockholm. Åtkomsthhandlingarna lades i numrerade akter och dessa sorterades efter personnamn, främst efter innehavaren vid tillfället åtkomstakterna inkom till kommissionen.⁶ Akterna samlades i serier efter de olika reduktionstitlarna, alltså samlades åtkomstakterna för grev- och friherrskapen i en serie och norrköpingsbesluts-gods i en serie.⁷

Jag har inte undersökt reduktionskollegiums åtkomstakter, vars uppdrag var att verkställa reduktionen enligt 1655 års beslut, eftersom de flesta av de där redovisade donationerna inte hade varit i de mottagande familjernas händer lika länge som de donationer om vilka information insamlades år 1680. Man kan visserligen tänka sig att inte lika många donationer och förläningar hade hemfallit under 1650-talet som under 1680-talet, vilket skulle kunna innebära att kollegiets åtkomsthhandlingar innehåller fler tidigt utdelade benådningar. Jag har ändå gjort bedömningen att mitt valda källmaterial ger en för mina frågor

² Riksarkivet, reduktionskommissionens arkiv, åtkomstakter för norrköpingsbesluts-gods (nbg). Bland akterna finns även några städer och några läns- och häradsutredningar, bland annat specifikationer på dem som ej inlämnat åtkomsthhandlingar. Se bilaga 1, 2 & 3

³ Alla riksdagars och mötens beslut. Stiernman, 1729, s. 1820.

⁴ Munthe 1971, s. 177–178.

⁵ Munthe 1971, s. 178. Ågren 1997a, s. 114–115.

⁶ Det finns dock undantag, vissa akter sorterades till exempel efter den ursprungliga donationsmottagarens namn.

⁷ Munthe 1971, s. 178.

tillräcklig spridning över tid. Reduktionskollegium arbetade också med att samla in innehavarnas åtkomstakter och att göra egna undersökningar i arkiven. Reduktionskommissionen fick god användning för kollegiets arbete och de båda myndigheterna arbetade parallellt fram till 1687 då de slogs samman.

Åtkomsthandlingar för grev- och friherrskap har också lämnats utanför undersökningen. Det var förhållandevis få grev- och friherrskap som delades ut under sextonhundratalet i jämförelse med antalet utdelade norrköpingsbeslutsdonationer. Mottagarna till donationer och förläningar kom ur en bredare social grupp än grevar och friherrar, vilket bedömts ha större intresse.

Valet av källmaterial har också en geografisk begränsning då aktsamlingen främst innehåller benådningar utdelade i de äldre svenska och finska länen. Donationer utdelade i provinserna samlades under bland annat det Livländska donationskontorets arkiv. Skånska åtkomstakter samlas under Skånska reduktions- och indelningskommissionens arkiv. En anledning till varför jag gjort denna begränsning är att både allmän lagstiftning och mer specificerad lagstiftning kring egendom och beskattning i de gamla riksdelarna skiljde sig från lagstiftningen i provinserna. Trots att det fanns regionala skillnader och olika sedvanor även inom de svenska och finska länen, hade de i alla fall mer gemensamt. När jag i kapitel fyra undersöker hur donationer kunde överföras mellan innehavare underlättar det för diskussionen att det de flesta innehavare hade gemensamma normer för egendomsrätt.

I de flesta svenska och finska län genomfördes även lokala reduktionskommissioner, framförallt efter 1683, i avsikt att effektivisera reduktionsarbetet och för att föra över de indragna hemmanen till indelningsverket. Dessa lokala kommissioner genomfördes ute i länen genom att representanter från reduktionsmyndigheterna tillsammans med den lokale landshövdingen och ett par representanter för den lokala adeln gick igenom kronans abalienationer i området.⁸ Lokalkommissionernas arbete ledde till att en stor mängd hemman reducerades, även från innehavare som underlätit att skicka in sina åtkomsthandlingar. Tyvärr innehåller inte lokalkommissionernas arkiv några åtkomsthandlingar utan består till stor del av listor över hemman, deras omfång och ränta samt dess dåvarande innehavare. De ger ingen information om förhandlingsprocessen mellan krona och undersåtar och har därför utelämnats.

Nästa punkt i fråga om urval gäller hur jag har valt akter i reduktionskommissionens arkiv inom serien för norrköpingsbeslutsods. Kommissionens insamling av åtkomstakter resulterade i att nära 900 akter sammanställdes. Ett hundratal akter har gått förlorade över århundraden, troligtvis redan under slottsbranden år 1697. Jag har valt att granska akterna 701–894, vilka alla är inbundna i band V och motsvarar en dryg femtedel de

⁸ Munthe 1971, s. 202–208.

insamlade knappt 900 akterna.⁹ Band V valdes framför allt för att det är ett av de bäst bevarade banden. Akterna innehåller donationshemman i de flesta län, men en viss övervikt för hemman i Jönköpings, Kronobergs, Kalmars, Nylands Tavastehus Åbo och Björneborgs län. I kapitel tre där jag diskuterar kronans donationspolitik utgår jag framförallt från de ursprungliga donations- och förläningsbrev som finns kopierade i aktsamlingen. Bland de 193 akterna i band V vilka jag studerat återfinns mer detaljerad information om 271 olika donationer och förläningar. För 207 av dessa donationer och förläningar finns en kopia av det ursprungliga gåvobrevet. Förutom kopior av 207 donationsbrev innehåller akterna 229 kopior av konfirmationsbrev som ofta innehåller detaljerad information om de ursprungliga benådningarna. Dessa brev är den viktigaste källan i kapitel fyra där jag undersöker hur donationer överfördes mellan individer. Tillsammans ger dessa 434 brev *detaljerad* information om de ovan nämnda 271 donationerna och förläningarna. Följaktligen innehåller flera akter mer än en konfirmation och i andra akter finns alls inga konfirmationsbrev. Det finns även akter där både donationsbrev och konfirmationsbrev saknas. Ytterligare runt 400 handlingar ligger i akterna, vilka på olika sätt ger information om hur innehavarna fått tag i hemman och godsräntor, hur de förfogat över jorden och under vilka villkor. Här finns brev eller suppliker ställda till kronan och reduktionsverken, information om arvskiften, försäljningar och byten, hur tidigare reduktioner klarerats och information om eventuella fordringar på kronan. Många av dessa handlingar har kommit till användning i undersökningen av hur donationer och förläningar kunde omförhandlas och överföras mellan innehavare. Akterna kan innehålla allt från ett ensamt brev till hundratala sidor.

I några akter finns även handlingar som samlats in av olika lokala kontor under reduktionens första år (efter 1680). Reduktionsarbetet överläts i viss utsträckning till länsnivå och där sammanställdes bland annat listor över donationsinnehavare som inte skickat in åtkomsthandlingar.¹⁰ Dessa listor ger i och för sig en intressant bild av hur många det var som inte hade följt kronans påbud och skickat in sina åtkomsthandlingar, till exempel hade skarprättaren i Uppsala en förläning.¹¹ Registren ger sällan information om varför dessa innehavare fått donationerna eller vad de omfattade. Till exempel finns inskickade specifikationer över samtliga villkorade gods från några av länen. Även städernas friheter redovisas i några av dessa akter.¹² En granskning av akterna visar att några specifika donationer kan återkomma i ett par olika akter

⁹ Här återfinns även nbg akt 199 under akt 758, *korpral Göran Hård*.

¹⁰ Se bilaga.

¹¹ Nbg akt nummer saknas, folie 8318–8322.

¹² Nbg akt 886 och 887, *Österbottens hövdingedöme*; städernas friheter

– eller att två helt skilda akter har råkat hamna under ett och samma nummer.¹³ Eftersom flera donationer gått i arv hade jag förväntat mig att en och samma donation i vissa fall kunde ge upphov till flera akter. Men bröder eller kusiner som under reduktionsåren ärvt delar av en förfaders donation skickade uppenbarligen sällan in information var för sig. I de flesta fall så ansvarade en representant för arvingarna för redovisningen.¹⁴

Benådningarnas villkor

Ett grundläggande urvalskriterium har för mig varit att donationerna i arkivet klassificerats som givna på norrköpingsbesluts villkor. Det har dock visat sig att i många fall gavs benådningarna ursprungligen på andra villkor. Det kan man betrakta som en fördel eftersom det ger en variationsrikedom i källmaterialet och visar hur flexibelt donationssystemet var. Här i texten har jag envist kallat åtkomsthandlingarna i aktsamlingen för både donationer och förläningar. Orsaken är att de 271 benådningarna inte alltid var givna på norrköpingsbesluts villkor från början (och vissa av de redovisade godsen var aldrig behållna under norrköpingsbesluts villkor).¹⁵ Många av kronans utdelade benådningar och även senare förbättringar gav innehavaren individuellt specificerade villkor som inte helt enkelt går att sortera under de olika reduktionstitlarna. Det hände till exempel att en familj uttryckligen fick en norrköpingsdonation men att även döttrar gavs arvsrätt enligt brevet, eller att mottagarens barn inkluderades i en livstidsförläning. I både kapitel tre och fyra kommer jag att återkomma till den mångfald av villkor som förekommer bland benådningarna. Men med förbehållet att en del donationer och förläningar gavs på särskilda och för mottagaren specificerade villkor och att en uppdelning i reduktionstitlarna därmed kräver vissa subjektiva tolkningar har jag ändå valt att dela upp breven efter de villkor som är mest framträdande i breven.

¹³ Nbg akt 701 och 850 hör antagligen till samma akt, i akt 758 och 754 finns donationer som inte har något med varandra att göra (*Jöns Svinhufvud och Göran Hård i akt 758, Mikael Jordan och Evert Breitholtz i akt 754*). Vissa hade köpt norrköpingsbesluts gods från andra familjer och samlade på så sätt flera donationer, se nbg akt 828, *Anders Granberg*.

¹⁴ Se till exempel Nbg akt 733, *bröderna Behmers* handlingar. Nbg akt 717, *bröderna von Jordan*.

¹⁵ Till exempel finns i akt 734 *Margaretha Brahes* restitutionsbrev, ett tidigare förbrutet (indraget) gods.

Tabell 1. Ursprungliga villkor för de 271 breven (procent inom parentes).

Tidsperioder	Norrköpings	Förläning	Allodial	Övrigt	Tot.
1523–1603	2 *	1	15	1	19
1604–1611	2	2	3	0	7
1612–1632	20	5	10	2	37
1633–1643	9	3	3	1	16
1644–1654	116	16	2	6	140
1655–1659	3	0	0	1	4
1660–1673	20	7	0	6	33
1674–1680	9	3	0	3	15
Sammanlagt	181 (67)	37 (14)	33 (12)	20 (7)	271 (100)

Anm. Indelningen av tidsperioder är tiden från Gustav I:s kröning och fram till riksdagsbeslutet i Norrköping (1604) och därefter de olika monarkerna/regeringarna fram till reduktionsriksdagen år 1655 och därefter fram till reduktionsbeslutet år 1680.

*Två donationer gavs under samma villkor som senare blev norrköpingsbesluts: nbg akt 770, Brita Olofsdotter, år 1603. Nbg akt 871, Simon Eriksson, år 1575.

Källa: Se bilaga 1.

Som framgår av tabellen ovan var en tredjedel av de undersökta gåvobreven ursprungligen givna på andra villkor än de formulerade i norrköpingsbeslut.¹⁶ I och med att aktsamlingen innehåller mer än bara donationer under norrköpingsbesluts villkor öppnar sig således möjligheten att jämföra olika benådningvillkor och följa dessa över tid. Den sista ärftliga donationen (norrköpingsbesluts villkor) i aktsamlingen delades ut år 1676.¹⁷ Några förpantningar och livstidsförläningar delades däremot ut även efter reduktionsbeslutet år 1680. Det var dock få helt nya benådningar som delades ut efter 1680, i de flesta fall var det familjer vars donationer dragits in, som fick tillbaka godsen under sin livstid.¹⁸ Det finns exempel på hemman vars villkor förbättrades från en ursprunglig beställning till livstidsförläning och till slut till norrköpingsbesluts villkor.¹⁹ Jag kan här tillägga att jag valt att registrera gåvan under det år när mottagaren fick förlänings- eller donationsvillkor och inte när innehavaren fick hemmanen på sin beställning. Förlänings- och donationsåret

¹⁶ Det förekommer även några brev som rör arrenden samt skatteköp, vilka senare fick förbättrade villkor, ofta norrköpingsbesluts villkor. Se Nbg akt 882, häradshövding *Johan Sylvius* fick år 1655 under arrende (motsvarande den vissa räntan) livstidsfrihet på sitt eget skattehemman Valla, Svartsjö län. Nbg akt 891, *Christer Månsson*.

¹⁷ Nbg akter 726, 811, 812, 827.

¹⁸ Nbg akt 739, 754, 829, 873. Se även Blomdahl 1963, 464–465. Även Almquist 1931, 1934, 1935, 1947, 1976. Se Almquists *Frälsegodsen* där både noter i tabeller samt säteribeskrivningarna berättar om livstidsbenådningar utdelade till de tidigare innehavarna strax efter reduktionsbeslutet.

¹⁹ Nbg akt 856, *fänrik Anders Fullerthön*, 1677. Fullerthön hade enligt donationsbrevet bett om de tre bondehemman som han härtill ”på sin *Löön* haft hafwer”.

finns ofta registrerat i donationsbrev, men sällan när personen i fråga fick en beställning för första gången.

Grev- eller friherrskapsförläningar förekommer inte egentligen bland norrköpingsbeslutsakterna, de återfinns i en egen aktsamling. Några få undantag finns dock.²⁰ Till exempel kunde villkoren förbättras från någon gång efter donationstillfället, genom att innehavaren fick tillstånd att lägga in godsens under ett grev- eller friherrskap.²¹

De undersökta benådningarnas villkor och fördelning över tid kan jämföras med den bild tidigare forskning har förmedlat om donationspraxis under sextonhundratalet. För det första är det känt sedan tidigare att praxis långsamt förändrades under femtonhundratalets sista år såtillvida att fler donationer delades ut under feodala villkor, även om feodala villkor blev regel först år 1604.²² Även tidigare forskning har uppmärksammat att inte ens Karl IX följde riksdagsbeslutet, utan att han också delade ut några donationer under allodiala villkor.²³ Enligt de här undersökta breven framgår att andelen donationer givna på allodiala villkor faktiskt sjönk under Kristinas tid. Några tidigare undersökningar har också uppmärksammat detta.²⁴ Men i senare arbeten ges däremot ofta bilden att antalet allodialdonationer ökade markant under Kristinas sista fem år på tronen. Jag tror att förklaringen finns i att Kristina gav många innehavare av donationer förbättrade villkor, vilket innebär att de ursprungliga breven var givna under sämre villkor.²⁵ I tabell 1 redovisas de undersökta brevens ursprungliga villkor. Under tidsperioderna efter 1655 ökar posten *övrigt* bland de undersökta handlingarna. En undersökning av breven visar att ökningen framförallt påverkades av att fler förpantningsdonationer delades ut.²⁶ Stellan Dahlgren har också visat att Karl X Gustav var mer restriktiv med att ge bort donationer av jordräntor.²⁷ Förmyndarregeringen

²⁰ Ett exempel är en norrköpingsbeslutsdonation från år 1652 där Jacob De la Gardie fick räntorna från Pedersöre socken i Österbotten, på 260 mantal, där han även fick tillstånd att bygga upp en stad. (Eg. fick bara innehavare till grev- och friherrskap anlägga städer.) Hans änka, Ebba Brahe, uppförde senare en stad och kallade den Jacobstad. Nbg akt 887, *Ebba Brahe* (folie 8152). Se även Bonsdorff 1886, s. 93–94.

²¹ Nbg akt 866, donation som lades till Södermöre grevskap år 1652 (*Axel Oxenstiernas* grevskap från år 1645).

²² Clason 1895. Nilsson 1947.

²³ Nbg akt 774, *Sven Månsson (Eketrü)*, 1608. Se även Clason 1895, s. 65–67.

²⁴ Se också Bonsdorff 1886, s. 119. Clason 1895, s. 108–109. Både Bonsdorff och Clason har uppmärksammat detta.

²⁵ Gjerstad 1995, s. 6. Se även Swedlund 1936, s. 99–100, 224–245. Gjerstad utgår från Almquist som inte alltid skiljer allodiala donationer från grev- och friherrskap. Drottningen delade ut fler grev- och friherrskap än sin far.

²⁶ Jämför med Dahlgren 1964, s. 375–377, 413.

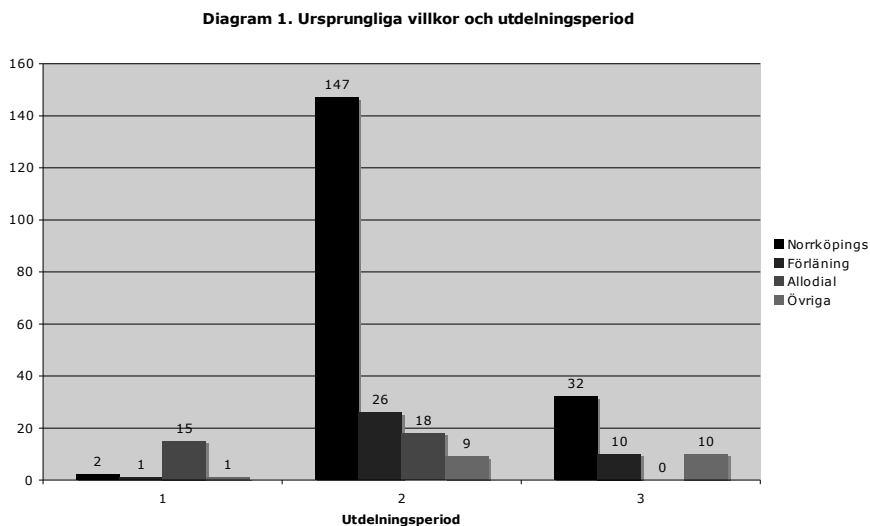
²⁷ Dahlgren 1964 s. 377, not 8. Enligt Dahlgren delade Karl X Gustav ut 54 donationer mellan 1655–1660, därtill 3 donationer år 1654 och 45 förläningar mellan 1654–1660.

delade ut fler benådningar efter krigsslutet.²⁸ Efter att Karl XI bestigit tronen kom dock förmyndarnas donationspolitik att ifrågasättas.²⁹ Följaktligen har donationerna i undersökningen en förhållandevis representativ fördelning över tid för att exemplifiera donationspraxis över sextonhundratalet.

Villkoren som styrde donationen begränsade innehavarens rättigheter till godsens eller hemmansrättarna. Förläningar delades ut under mottagarens livstid, alternativt på behaglig tid, vilket innebar att kronan kunde dra tillbaka förläningen när som helst. Allodiala donationer var de mest eftersträfvansvärda då de gav starkast besittningsrätt för innehavaren och de kunde ärvas av både söner och döttrar. All vidare utdelning av allodiala donationer förbjöds år 1655 och samtidigt försämrades villkoren för alla allodiala donationer utdelade efter Gustav II Adolfs död år 1632 till norrköpingsbesluts villkor.

En följd av att kronans abalienationer styrdes av olika villkor var att chansen att de skulle hemfalla till kronan var olika stor. Regeln var att förläningar givna på livstid hemföll efter mottagarens död. Donationer på norrköpingsbesluts villkor hemföll om inte den ursprungliga mottagaren fick någon manlig arvinge. Donationer med allodiala villkor hemföll endast om den ursprungliga mottagaren saknade barn. Följaktligen hemföll allodiala donationer mer sällan än donationer under norrköpingsbesluts villkor. Tittar vi på när de 271 benådningarna delades ut så framgår att de flesta av benådningarna gavs bort under första halvan av sextonhundratalet.

Figur 1. Ursprungliga villkor och utdelningsperiod.

Källa: Se bilaga 1.

²⁸ Ailes 2002, s. 73–75. Lindegren 2009, s. 88–96.

²⁹ Blomdahl 1963, s. 450–461.

Diagram 1 visar att de flesta av de undersökta breven utdelades första gången mellan 1604 och 1654, sammanlagt 200 benådningar av totalt 271. Periodindelningen motiveras av riksdagsbesluten dessa år, vilka direkt påverkade regelverket för donationer. År 1604 beslutade riksdagen att donationer härnäst skulle ges under norrköpingsbesluts villkor och år 1655 beslutade riksdagen om en reduktion och om en förändrad donationspolitik. I en jämförelse med tabell 1 framgår det att de flesta av de i aktsamlingen redovisade donationerna delades ut under åren strax före år 1655.³⁰

De 229 konfirmationsbreven som finns kvar i akterna delades även de ut över hela perioden. Många av de stadfästelser som innehavarna skickade in till kommissionen innehöll information om förändringar av olika slag. Familjer som till exempel erhållit förbättrade villkor redovisade de konfirmationsbrev där dessa förbättringar presenterades. Innehavarna valde att skicka in brev som innehöll information om de senaste förbättringarna eller tidigare indragningar. Till skillnad från donationsbreven var de flesta av konfirmationsbreven utdelade under senare delen av sextonhundratalet, 139 av de 225 brev som jag lyckats datera.³¹ Många av dem innehöll någon form av förbättring av villkoren. I kapitel fyra återkommer jag till dessa förbättringar och vad de innebar för innehavarna.

Benådningarnas värde och omfattning

I de bevarade donations- eller konfirmationsbreven återfinns vanligtvis information om hur många och vilka gods eller hemman som ingick i donationen. Efter år 1630 hade mantalsbegreppet fått sin slutgiltiga betydelse som mått på hemmansstorlek och allt mer regelbundet kom kronans donationer och förläningar att värderas i just mantal.³² Men denna kamerala förändring tog sin tid och följaktligen värderades omfattningen av kronans benådningar på många olika sätt i breven, beroende av lokala sedvänjor. I donationsbreven finns exempel på hemman som värderades i allt från skattar, kor, öresland, stänger eller tunnor till ader, arviorubel, obser eller hakar – och i vissa brev saknas all information om omfattning.³³ Dessutom skedde under hela perioden omvärderingar av enskilda hemmans mantal och en mycket stor andel av hemmanen som drogs in under reduktionsåren omvärderades eller fick ett lägre mantal, de förmedlades.³⁴ Det blev även med tiden allt vanligare att donationer också värderades i *daler silvermynt*. Det finns flera exempel där

³⁰ Lindegren 1985, s. 319. Nilsson 1990 s. 189–191.

³¹ Det finns fem konfirmationsbrev från tiden före 1604, 81 delades ut 1604–1654.

³² Wichman 1976, i Almquist 1976, s. XIV.

³³ Nbg akt 805, *Knut Kurck* 1677. I ett förläningsbrev står det till exempel att riksrådet Knut Kurck under sin livstid skulle få de norrköpingsbesluts gods som hemfallit efter Axel Bielkenstiernas död – utan att dessa specificeras.

³⁴ Dahlgren 1967.

donationsinnehavare byter jord med kronan eller i samband med att innehavarna skulle lösa fjärdepartsräntan. Under reduktionen på 1680-talet beräknades också värdet på donationen, frälseräntan, till daler silvermynt. Daler silvermynt hade redan efter 1633 blivit en renodlad kameral enhet. När reduktionen började på 1680-talet hade följaktligen den kamerala enheten daler silvermynt ingen direkt anknytning till faktiska mynt.³⁵ Jag kommer dock att använda den kamerala enheten daler silvermynt i texten och följer vad som står i handlingarna.

Det är således svårt, näst intill omöjligt att göra några meningsfulla kvantifieringar, vare sig genom mantalsredovisningarna eller med hjälp av brevens värderingar i daler silvermynt. Väl medveten om detta kommer jag ändå att göra några försiktiga beräkningar.

I de brev där donationens eller förläningsens omfattning uttryckligen värderades i mantal (197 brev) låg omfattningen i genomsnitt 6 mantal.³⁶ Medianvärdet visar att hälften av donationerna var på högst 3 mantal. Av de 181 donationerna givna på norrköpingsbesluts villkor värderas donationen i mantal i 139 brev till sammanlagt 782,4 mantal. I genomsnitt var donationerna på 5,6 mantal per donation (men hälften av donationerna var på under 3,75 mantal). De övriga posterna innehåller så få brev att det inte går att göra några särskilt givande uträkningar. Det framgår dock att förlänningar i regel innehöll färre mantal (2,8 mantal) än norrköpingsbesluts donationer under och att allodiala donationer i regel var större (7,6 mantal per benådning) än de under norrköpingsbeslut.³⁷ Om vi räknar med en medelinkomst för innehavaren på 30 daler silvermynt per mantal, innebär det att den medelstora donationen (6 mantal) gav en inkomst på 180 daler silvermynt om året.³⁸ Väljer vi medianvärdet på 3 mantal så hade alltså hälften av mottagarna av norrköpingsbeslutsgods under 90 daler silvermynt per år. Långt från de 600 daler silvermynt som inledningsvis uppsattes som reduktionsgräns år 1680 (allt under 600 daler silvermynt skulle innehavaren få behålla). I jämförelse med tidigare forskning förefaller benådningarna i de här undersökta handlingarna således vara mindre både med avseende på avkastning och vad gäller omfattning

³⁵ Lindegren 2009, s. 87. År 1633 var dock 1 riksdaler = 1 ½ daler silvermynt = 3 daler kopparmynt.

³⁶ Information om vad donationen/förlänningen omfattade värderat i mantal går att finna i 197 brev, dessa innehåller tillsammans 1 172,5 mantal vilket ger ett medel per donation på 6 mantal.

³⁷ I 21 av de 37 förläningsbreven finns information om sammanlagt 60 mantal, vilket innebär att de låg på 2,8 mantal per brev i genomsnitt (medianvärdet låg på ett mantal). 23 av de 32 allodiala innehåller 174,5 mantal, 7,6 mantal i genomsnitt (medianvärdet under fem mantal). Under posten övrigt finns 155,8 mantal fördelat på 14 brev, i genomsnitt låg dessa således på 11 mantal (och medianen på 1,8).

³⁸ Gjerstad 1998, s. 12–14. Gjerstad visar hur ett mantal brukade värderas till 20–40 daler silvermynt och att ett mantal i genomsnitt var 1,2 hemman, de flesta hemman var alltså värderade under ett mantal.

i mantal.³⁹ Främst beror detta på att jag har till skillnad från hur till exempel Almquist lagt upp sina tabeller, utgått från benådningarnas värde och omfattning per brev – inte utifrån värde och omfattning per innehavare. Många benådningmottagare fick fler än en gåva under sin livstid. Om vi istället gör en jämförelse med frälseköpen (kronan sålde under några år kronojord till adeln vilken genom köpet förvandlades till frälse) så låg de i genomsnitt på drygt åtta mantal per köp under Gustav II Adolfs tid.⁴⁰ Grevskapsförläningarna låg mitten av sextonhundratalet på i genomsnitt 426 mantal i Sverige och Finland. Friherrskapen låg vid samma tid i genomsnitt på 127 mantal per förläning.⁴¹ Omfattningen mellan de olika benådningsformerna skiljde sig således mycket från varandra.

Vilka var mottagarna?

En viktig källkritisk aspekt i den här undersökningen är vilka grupper som syns i källmaterialet. Vilka var donationsmottagarna? För att ta reda på vilka de var och vad de hade för relation till kronan så har jag i första hand utgått ifrån hur mottagarna beskrevs i donationsbreven. Det jag framförallt har önskat avgöra är huruvida mottagaren var man eller kvinna, frälse eller ofrälse. I donations- och förläningsbreven presenterades mottagaren så gott som alltid med namn, titel och med vissa attribut, vilka kan hjälpa oss att förstå vem mottagaren var i den sociala hierarkin. Namn och titel innebär dessutom att personen i fråga går att söka i biografiska verk, jag har huvudsakligen använt Riddarhusets stamtavlor som finns på CD-rom.⁴² Tilltalsord eller adjektivattribut som beskrev och markerade mottagarnas position kan förenklat delas upp på följande sätt:

Ädel och välbördig/välborne

Ädel och manhaftig/förståndig

Hederlig och vällärd/höglärd

Ärlig och manhaftig/förståndig/välbetrodd

När personer presenterades med hjälp av de ovan nämnda attributen får vi en direkt indikation om mottagarens ståndstillhörighet. Tilltalsorden var uppdelade efter de ideal och föreställningar som var knutna till de fyra stånden

³⁹ Almquist 1931, s. 86. Ibidem 1934, s. 63. Ibidem 1976, s. 64. Almquist uppskattade att donationsinnehavare i genomsnitt innehade cirka 9 mantal för de Sörmländska länen samt Uppsala och Stockholms län. Genomsnittet i Smålands län uppskattade Almquist till 16 mantal. Clason uppskattade att omkring hälften av *donationsinnehavarna* under första halvan av sextonhundratalet hade en ränta under 200 daler silvermynt. Clason 1895 s. 123.

⁴⁰ Brännman 1950, s. 386. Under åren 1622–1632 sålde kronan sammanlagt 1 868 mantal i Sverige och Finland. Det handlade om 226 köp.

⁴¹ Swedlund 1936, s. 337–338. (Jag har bara räknat in de donationer som uttryckligen gavs i mantal.)

⁴² Riddarhusets stamtavlor 2002.

och fungerade som fasta och tydligt reglerade markörer för de olika positionerna inom dessa. Formuleringen i kapten Claes Boijes donationsbrev kan exemplifiera hur adeln presenterades; ”Wår troo tienare och Capiten, Oß Elskeligh, Edell och Wälbördigh”.⁴³ I april år 1625 fick överste Johan Banér i ett donationsbrev attributen ”Edle, Wälborne och Manhaftig”.⁴⁴ Ädel och manhaftig kan ofta knytas till gruppen utländsk adel i kronans militära tjänst. När jag har kategoriserat dessa personer har jag sorterat dem till de i kronans ögon nobiliserade. Prästerskapet kallades för det lärda ståndet. I sitt förläningsbrev från 1647 presenterades Henrik Carstenius som ”Wår troo undersåte och Kyrkioheerde uthi Borgo Sochn i Finlandh, hederlig och Wällärde...”.⁴⁵ Borgerskapet fick ofta attributen ärlig och förståndig.⁴⁶ Till exempel kunde ofrälse bruksidkare eller faktorer presenteras med attributen ärlig och förståndig.⁴⁷ Bondeståndets medlemmar omnämndes som trogna och hederliga.⁴⁸

I donationsbreven presenteras ofrälse statstjänare som till exempel fogdar eller sekreterare med ord som ärlig, välbetrodd och välförståndig.⁴⁹ Befallningsman Sigfrid Jakobsson kallades för ärlig och förståndig när han benådades med en livstidsförläning som bestod av ett ödehemman.⁵⁰ Ofrälse krigsbefäl fick i breven attributen trogen, hederlig och framför allt manhaftig. Kaptenen David Dach kallades till exempel för ärlig och manhaftig när han fick en donation år 1631. När han några år senare fick ytterligare en donation beskrevs han istället som överstelöjtnant ”Edell och Wälbördigh Dawidh Dagzbergh”.⁵¹ Enligt Riddarhusets stamtavlor adlades Dach år 1638 och tog sig så småningom namnet Dachsberg.⁵² När David fick sin första donation var han följaktligen icke adlad, men när han mottog sin andra donation hade han nobiliserats.

Kvinnliga mottagare presenterades mycket sällan under någon ”yrkestitel”, hon presenterades istället utifrån en hushållsposition – änka, fru/hustru eller

⁴³ Nbg akt 712. *Claes Anders (Eriksson) Boije*. Han fick en donation på 7 hemman på sammanlagt 2,58 mantal i ”Parduma by” i Sysmä socken, Tavastehus län.

⁴⁴ Nbg akt 867, *Johan Banér*, 1625.

⁴⁵ Nbg akt 708. *Henrik Carstenius*. Kyrkoherde i Borgå socken.

⁴⁶ Stadin 2004, s. 223, 228, 261.

⁴⁷ Nbg akt 891, *Gert Störning*, bruksföreståndare och handelsman i Nyköping.

⁴⁸ Stadin 2004, s. 277, 282–287.

⁴⁹ Hansson 1988, s. 24–26. Stadin 2004, s.180, 223, 228, 261, 282–287. Andersson 2009, s. 48–49. Phil 2012, s. 148–150.

⁵⁰ Nbg akt 815. *Sigfrid Jakobsson* fick 1652 tillsammans med sin hustru livstidsfrihet på ett ödehemman i ”Paskiala by” på ¾ mantal.

⁵¹ Nbg akt 790. Enligt Riddarhusets stamtavlor var David Dach var född i Preussen av ärliga föräldrar och kom i svensk tjänst år 1617. Han avled 1667. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Dachsberg*.

⁵² Riddarhusets stamtavlor 2002, *Dachsberg*.

jungfru. Myndiga änkor identifierades utifrån sin döde makes hushåll och ogifta kvinnor utifrån sin fars.⁵³ I brev till kvinnor återfinns ståndsmarkören i huruvida de presenterades som fru eller hustru. Gifta kvinnor benämndes fru i breven om de hörde till adelsståndet, medan ofrälse gifta kvinnor benämndes hustru. När hertig Karl år 1589 gav en allodial donation till Erik XIV:s dotter, presenterades hon som "Fru Virginea Erickzdotter".⁵⁴ De flesta kvinnor som mottog donationer i sitt eget namn var dock änkor, men även dessa presenterades i regel som hustru eller fru. Kronan gav några hemman till "framledne Capiteins Matthias Stuts änkia, Edell och wälbördigh fru Maria Klingspor".⁵⁵ Den ofrälse löjtnanten Mårten Eskilssons änka presenterades istället som "hustru Margaret Grelsdotter" i ett konfirmationsbrev från 1675.⁵⁶ Jag återkommer till dessa kvinnor och deras relation till kronan lite längre fram, här vill jag fortsätta att redogöra för mottagarnas sociala ståndstillhörigheter.

När en person beskrevs som ädel och välbördig så har jag alltså utgått ifrån att personen ifråga betraktades av kronan som tillhörig adeln.⁵⁷ Det var däremot inte självklart att alla som kronan betraktade som adel verkligen tillhörde det svenska adelsståndet. Under femtonhundratalet och det tidiga sextonhundratalet var gränserna mellan frälse och ofrälse mindre tydliga än vad de blev senare efter att riddarhuset grundats år 1626. Under hela perioden fanns till exempel den äldre bilaterala synen på släktbegreppet kvar och bördsanspråk (en adlig mor) var länge den främsta anledningen till att individer adlades. Under perioden blev dock mottagarens meriter och tjänst allt viktigare skäl för en nobilisering. Men, oberoende av om det viktigaste argumentet var börd eller meriter, var det enbart monarken som hade rätt att nobilisera individer och dela ut sköldebrev.⁵⁸ När det gäller utländsk adel var också monarkens beslut ledande. Familjer tillhöriga den lokala adeln i de nya provinserna, till exempel den estniska eller livländska adeln, blev den svenska kronans undersåtar och fick – ur alla för mina frågor relevanta aspekter – samma fördragsrelation till kronan som den svenska och finska adeln.

Ytterligare en aspekt var att inte alla som adlades kom att introduceras på riddarhuset. I vissa fall berodde detta på att ståndet inte accepterade personen i

⁵³ Hardwick 2009, s. 104–106.

⁵⁴ Nbg akt 795. *Virginia Eriksdotter* 1589. Även om de fem hemmanen (i Skaraborgs län och Vadsbo hd) gavs under allodiala villkor så fanns ett konfirmationskrav. Virginia var gift med Håkan Hand. Hennes dotter, Sofia Hand, ärvde hemmanen och Sofias son, Johan Jacob Neüman, överjägmästare i Pommern, skickade in brevet till reduktionskommissionen. Se Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Hand. Neüman*.

⁵⁵ Nbg akt 860. *Maria Klingspor*, 1652. Konfirmation och förbättring av villkoren på några hemman i Pargas socken, Åbo och Björneborgs län.

⁵⁶ Nbg akt 799. *Mårten Eskilsson* livstidsförläning från 1651. Margareta Grelsdotter nämndes inte med namn i det ursprungliga brevet.

⁵⁷ Samuelson 1993, s. 192.

⁵⁸ Winberg 1985, s. 31–37. Samuelson 1993, s. 173–175, 197–199, 219–221, 331.

fråga. För utländsk adel var det till exempel viktigt att kunna bevisa att de var födda inom äktenskapet i en adlig familj, även om monarken adlade utlandsfödda av ofrälse börd. Men för att upptas i ståndet krävdes även att den nyligen adlade personen ansökte om att bli upptagen och det finns flera exempel på nyadlade familjer som avstod från att ansöka om inträde. Några av dessa familjer vände sig till adeln i provinserna, eller planerade att återvända till sitt hemland på sikt.⁵⁹

Begrepp som adel och icke adel hade följaktligen olika innebörd och jag har alltså utgått ifrån hur kronan betraktat individerna och familjerna. Tillgången till adliga privilegier innebar således inte självklart att en familj hade en plats i adelsståndet och den politiska makten. För mina frågor har det även haft betydelse hur mottagarna betraktades i samtiden och hur de organiserades i familjer, hushåll och släkter.

Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken

Urval

Det andra källmaterialet, vilket används som den främsta källan i kapitel fem, består av suppliker inskickade till *Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken*, vilken arbetade mellan åren 1723 och 1748.⁶⁰ Här vill jag beskriva hur aktsamlingen kommit till, vad de innehåller och hur jag har arbetat med handlingarna. Aktsamlingens tillkomst har sin förklaring i riksdagens beslut år 1723 att alla, som ansåg sig på felaktiga grunder drabbade av reduktion, skulle ges möjlighet att klaga och lägga fram sina bevis inför riksens ständer. Rent praktiskt var det alltså de drabbade som fick i uppgift att bevisa att reduktionsverken hade gjort fel – någon allmän granskning av reduktionen skedde inte. De tidigare innehavarna förklarade sig i suppliker till kommissionen. I vissa fall går det att se att suppliken skrivits på stämplat papper, *charta sigillata*.⁶¹ Enligt stämpeln kostade det mellan två och fyra öre silvermynt att lämna in dessa suppliker till ständernas kommission.⁶² Supplikerna samlades i regel i akter organiserade efter de ansökande familjerna. Akterna samlades under ”Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverkens arkiv” och består av främst suppliker och supplikanternas

⁵⁹ Ailes 2002, s. 95–99.

⁶⁰ I några fall adresserades brevet till andra instanser vilka i sin tur remitterade breven till Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken.

⁶¹ Jämför Frohnert 2001, s. 164.

⁶² RSK akt 2, *Carl Gustav Silfversparre*, 27 september 1725. Två öre silvermynt. Akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 14 dec 1720.

bevis och handlingar. Bland akterna kan också finnas brev utfärdade av ständernas kommission med order till kammaren eller reduktionsdeputationen om att undersöka huruvida de klagande hade rätt. Det kan också gå att hitta dessa undersökningar i några av akterna.

Kommissionen var alltså verksam under åren mellan 1723–1748, men det förekommer en hel del brev som skrevs tidigare än så i arkivet.⁶³ Framförallt skrevs många suppliker även inför riksdagen år 1723 och dessa upplästes i deputationen över riksdagsärenden. Riksdagen remitterade senare dessa ansökningar till den ny tillsatta kommissionen över reduktions- och likvidationsverken.⁶⁴ Några av supplikerna hade tidigare presenterats i form av enskilda besvär på riddarhuset.⁶⁵

Det finns 240 akter i arkivet idag, vilket samlar ansökningarna till kommissionen. Varje akt består, med vissa undantag, av en eller flera suppliker. I en del akter finns också utredningar och andra handlingar som rör fallet. Enligt registret ska det ursprungligen ha funnits 377 akter, men 137 av dessa saknas. Av de akter som saknas så finns dock den ansökandes namn och aktens nummer i registret och i vissa fall går det att hitta dessa akter hopslagna med andra akter eller i andra arkiv, ofta under kammarkollegiets handlingar eller under kontor vilka arbetat med byten eller omvärderingar av köp.

Av de 240 kvarvarande akterna har jag valt att granska 44 akter närmare. Urvalet består av de första 38 akterna i arkivet samt ytterligare sex akter. De sex akterna har jag – subjektivt – valt ut därför att de innehåller suppliker författade av två ofrälse män, en kyrkoherde och en sekreterare, samt av fyra (frälse-) kvinnor.⁶⁶

Tillsammans innehåller dessa 44 akter 122 brev adresserade till främst ständernas kommission. Av de 122 supplikerna var 23 signerade av en kvinna och 99 av män. Men i 11 av dessa 99 suppliker signerade en man uttryckligen ansökan på sin hustrus vägnar. Vissa brev signerades dessutom av tillförordnade eller fullmäktige och i de flesta fall så signerades breven på flera arvingars vägnar.⁶⁷ En förklaring till den förhållandevis låga andelen kvinnor är att flera ansökningar kom från en grupp arvingar och att gruppen i regel företrädde av en man. Det finns dock bland supplikerna ett par undantag från den regeln. Beata Elisabeth von Königsmarck förefaller ha varit den som ansvarade för sin

⁶³ Till exempel finns *Åke Soops* supplik från 1707, akt 77. Se även *Leonora Christinas* suppliker från 1693 & 1694, akt 52. Se även Munthe 1971, s. 263–265. Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken tillsattes den 17 oktober 1723.

⁶⁴ RSK akt 2, 3, 8, 15, 21, 28 & 38.

⁶⁵ Dahlgren 1967, s. 12.

⁶⁶ RSK akt 130, *Olof Roselius*, sekreterare under krigsstaten. Akt 185, *Christina Elisa Wudd*. Akt 212, *Christiana Reiher*. Akt 304, kyrkoherde *Mikael Koch*. Akt 369, *Christina Swart*. Akt 386, *Elsa Ebba Fleming*.

⁶⁷ RSK akt 20. En *Erik Hasselberg* signerade till exempel ett brev som fullmäktig för sterbhuset (efter Carl Adam De la Gardie) i grevinnan Anna Juliana Horns frånvaro.

familjs anspråk.⁶⁸ Familjen hade också anställt advokater, men trots detta signerade Beata Elisabeth själv flera brev.⁶⁹ Flera familjer valde att tillförordna en inom familjen att driva ärendet i kommissionen.⁷⁰

De utvalda 44 akterna representerar både större krav (hela gods eller stora fodringar) på kronan och mer blygsamma (enstaka eller delar av hemman). Även om det skulle vara intressant är det inte helt enkelt att sortera ansökningarna efter till exempel kommissionens fyra lagliga revisionsskäl.⁷¹ I vissa fall är familjers samtliga fall hoplagda i en akt, i andra hålls ärendena isär i olika akter.⁷² Kommissionen arbetsmetod innebar att akter kunde slås samman och förfrågningar remitterades till olika kontor i syfte att undersöka om familjen hade andra skulder till kronan.

Argumentation och retorik

I kapitel fem ställer jag frågor om hur familjer och individer formulerade sina ansökningar till ständernas kommission över reduktions- och likvidationsverken. Det jag söker efter är hur individer och familjer valde att argumentera för att just deras ersättningskrav var legitima. I vissa akter framkommer även information om hur kanslipersonal och kommissionens deputerade svarade på argumenten och hur de såg på vad som var rätt eller fel i ärendet. Språket i breven har således stor betydelse för analysen. För att kunna undersöka supplikanternas föreställningar om samhällsfördraget måste vi först se på källmaterialets svagheter och styrkor. Det är till exempel inte alltid möjligt att verifiera sanningshalten i breven. Men det är inte heller särskilt viktigt. Man kan som forskare dra nytta av det förhållande att människor aktivt väljer vad de vill framhålla och vad de vill förtiga, vilket Ulla Koskinen gett exempel på.⁷³ Supplikernas syfte var att påverka och jag utgår ifrån att författaren medvetet valde vad han eller hon tog upp i breven. Det finns ingen möjlighet att ta reda

⁶⁸ RSK akt 18, 3 april 1723. *Beata Elisabeth von Königsmarck* (f. 1637–1723), vars far var den ursprunglige innehavaren, Hans Christopher, skev för sina barnbarn.

⁶⁹ RSK akt 18, 30 november 1730. *Amalia Wilhelmina von Königsmarck*, Beata Elisabeths brorsdotter, beskrev i ett brev att familjens handlingar fanns hos Beata Elisabeth. Se även akt 8, *Catharina Sacks* skrev två brev för sin makes sterbhus, hennes son, *Claes Fleming*, skrev ett brev på sterbhusets vägnar.

⁷⁰ RSK akt 2, i akten finns ett brev där hans släktingar utnämner honom till fullmäktig att föra deras talan.

⁷¹ 1. Köpegods som dragits in utan ersättning. 2. Förpantningar som reducerats utan ersättning. 3. Gods som dragits in utan stöd i reduktionsförordningarna (så kallade gods utan titel) eller felaktigt för skulder (vilket benämndes orätta gravationer). 4. Slutligen kunde man klaga om ograverat vederlag lämnats till byte för donationsgods eller andra kronogods som skulle reduceras, och kronan behållit både godset och vederlaget.

⁷² Akt 4 och 5 innehåller *Bengt Ekehielms* suppliker, akter 78 och 79 *Carl Falkenberg*s. Akt nr 15 däremot innehåller suppliker från *Erik Axel Gyllenstierna* som berör tre helt skilda ärenden. Se även akt 21.

⁷³ Koskinen 2009, s. 55–76.

på vad individer som levde för trehundra år sedan verkligen tyckte och tänkte om kronans och undersåtarnas relation och respektive ansvar. Det vi däremot kan se är hur de valde att skriva om denna relation, vad de framhöll som viktigt eller förväntat. Men det finns anledning att anta att sättet att argumentera skulle ha sett ut på ett annat sätt om källmaterialet bestått av personliga brev mellan jämlikar. Suppliker var brev som författades i avsikt att presenteras i ett offentligt sammanhang, vilket påverkade författarens möjligheter att uttrycka sig. Jag utgår ifrån att retoriken i supplikerna i hög utsträckning utformades i enighet med samtida ideal för brev författande och att supplikanterna var väl medvetna om att de vände sig till en myndighet. Suppliker, petitioner eller böneskrifter var en väl etablerad genre där underdånighet och en förväntan på en nådig överhet var viktiga retoriska element.⁷⁴ Brevens struktur följde i stort sett alltid reglerna för hur böneskrifter skulle se ut. Breven var indelade i tre huvuddelar, först en inledande hälsning, därefter brevets ”kropp” och sist en avslutande hälsning. Den inledande hälsningen, *salutatio*, i breven adresserade till kommissionen, kunde se ut på lite olika sätt, men ofta ställdes den till kommissionens president och medlemmar. Brevets ”kropp” kunde enligt reglerna delas in i olika delar. Hälsningen skulle följas av en berättelse om bakgrunden till varför brevet skrivits, *narratio*. Därefter följde med fördel brevets bön eller begäran, *petitio*. Brevets kropp skulle slutligen innehålla författarens argument och skäl, *argumentatio*, i vissa fall med både för- och motargument.⁷⁵ När man skrev böneskrifter var det enligt den samtida uppfattningen om hur brev borde utformas, särskilt viktigt att visa att det man bad om var rättfärdigt, rättvist, hederligt och angeläget.⁷⁶ I tillägg till denna för brev så vanliga mall, skulle författaren av en supplik avsluta med en vädjan till mottagaren om bönhörelse där det ofta ingick ett löfte om att efter förmåga återgälda mottagaren.⁷⁷

Suppliker var i allmänhet texter utformade för att framföras muntligt och offentligt.⁷⁸ De var författade i syfte att läsas upp, antingen av författaren själv eller utav en sekreterare. De flesta av de undersökta supplikerna har också en notering om när suppliken inkommit och när den lästes upp för kommissionen, deputationen eller inför ständerna.

Slutligen förefaller flera brev ha skrivits av en annan hand än den som signerat brevet. Men oberoende av vem som i slutändan höll i pennan, så är så gott som alla suppliker formulerade som om supplikanten var författaren. Det

⁷⁴ Hansson 1988, 27–41.

⁷⁵ Hansson 2000, s. 27.

⁷⁶ Hansson 1988, s. 136.

⁷⁷ Hansson 1988, s. 135–138. Hansson visar hur supplikers avslutning, *conclusio*, skulle utformas som en *obtestatio*, en inträngande bön enligt Johannes Rudbeckius brevundervisning (utgiven 1624).

⁷⁸ Hansson 1988, s. 15–18. Hansson 2000, s. 9.

fanns alltså vissa begränsningar när det gäller vad individer eller familjer kunde eller inte kunde säga i suppliker och i den offentliga miljö som riksdagen eller kommissionen utgjorde.⁷⁹ Men, medveten om dessa begränsningar, så anser jag att supplikerna utgör ett mycket givande källmaterial. Att breven skulle presenteras offentligt innebär att de formulerats med tanke just på den samtida debatten om kronans ansvar och rättigheter samt om hur undersåtarna i kronans tjänst borde betraktas och skyddas.

Ytterligare källor

I kapitel tre och fyra har jag även använt Johan Axel Almquists stora arbete om frälsegodsens som källa. "Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden, med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning" är den enda större källpublikationen av sextonhundratalets kamerala material som finns att tillgå. Men, som många uppmärksammat före mig, är Almquist arbete inte helt oproblematiskt att använda.⁸⁰ Almquist använder till exempel ordet förläning för både förlänningar och donationer och för att verkligen få grepp om vilka villkor som gällde för hemman och gods, måste både tabellbandet och säteribandet granskas och jämföras.⁸¹ Inte heller kan Almquists arbete användas för att få en uppskattning om alla donationer eller förlänningar under sextonhundratalet. I tabellbandet redogör han för hur verkigheten såg ut åren 1562, 1654 respektive 1680.⁸² Hemman (eller kronans ränteinkomst från hemman och annat) som alltså kronan gett bort men som sedan har återgått till kronan finns inte omnämnda i regel (men ibland i fotnoter). De årsbundna nedslagen döljer de ursprungliga villkoren och i vissa fall benådningens omfattning. Till exempel i de fall då villkoren för donationen eller förläningen förbättrats efter alienationstillfället sorterar Almquist hemmanen under de villkor som gällde år 1654 respektive 1680, men utan att ändra det ursprungliga alienationsåret. Följaktligen så kan en donation, vilken ursprungligen gavs på norrköpingsbesluts villkor, vara uppförd under allodiala donationer i tabellen.⁸³

Ytterligare ett problem med att använda Almquist är att kvinnliga innehavare och ägare döljs bakom makar och i vissa fall söner. Almquists arbete kan ge upphov till missuppfattningen att en man kunde ärva sin svärfar, vilket inte var möjligt. Missuppfattningen grundar sig i att maken förvaltade hustruns

⁷⁹ Se Linde 2009, s. 65–69.

⁸⁰ Revera 1979, s. 79–98.

⁸¹ Gäller ej i samma utsträckning för band fyra, Småland, där ordens innebörd problematiserats. Se Wichman 1976, i Almquist 1976 s. XIV–XV. Se även Revera 1979s. 89, som visar hur banden kan komplettera varandra när det gäller vissa frågor.

⁸² Nilsson 1964, s. 14–22. Revera 1979, s. 80–82.

⁸³ Wichman 1976, i Almquist 1976 s. XII–XVIII.

egendom under äktenskapet. Makens rättigheter över hustruns jord var dock mycket begränsade och reglerade.⁸⁴ När kronan lät förlänga en donation till en måg betraktades benådningen rent juridiskt som en ny benådning. Det kronan gav bort var inte heller formellt sett fast egendom utan inkomsten från fast egendom. Donationer som innehöll inkomster från utjordar och fisken exemplifierar detta. Almquist tar i regel inte upp donationer som omfattade annat än hemman, trots att det i praktiken var vanligt att en donation även innehöll torp, utjordar eller att förläningar kunde bestå av spannmålsräntor. Värderingen av donationen på sextonhundratalet kan alltså skilja sig markant från den värdering Almquist gör. Det är således inte möjligt att se vad en familj eller individ verkligen haft tillgång till eller att följa familjer över generationerna (annat än på några enskilda säterier). För de frågor jag ställer om kronans donationspraktik och om relationen mellan kronan och individer i kronans tjänst så blir Almquists geografiska begränsningar ett problem. Donationer omfattade mycket ofta hemman från flera socknar och från flera landskap. Det var inte ovanligt att enskilda mottagare fick förläningar och donationer i både Sverige, Finland samt i provinserna.

Med kännedom om Frälsegodsens svagheter är det ändå en mycket givande källa, vilken jag kommer att dra nytta av där det är möjligt. Jag kommer inte att begränsa min studie till Almquist utvalda områden, men tveklöst är det så att för dessa områden finns det möjlighet att komplettera mitt valda källmaterial och därmed förbättra säkerheten i slutsatserna

Ytterligare ett arbete som kommer att användas flitigt i föreliggande arbete är Riddarhusets stamtavlor.⁸⁵ Stamtavlor är ett pågående arbete på riddarhuset och baseras på Elgenstiernas stora biografiska verk, "Den introducerade svenska adelns ättartavlor".⁸⁶ Stamtavlor finns idag tillgängliga på CD-rom vilket underlättar hanteringen och den senaste sammanställningen uppdaterades 2002, vilket gör källan till den senast utgivna. Trots omfattningen på arbetet så är det inte utan brister, det händer att information saknas eller blivit fel. Ofta noteras dock osäkerheter och det finns gott om källhänvisningar.

Ett problem som jag har haft med användningen av sökmotorn är att det är så fokuserat på den manliga linjen. Ställer man som jag frågor om familjers ekonomiska realiteter och sociala nätverk så blir det mycket tungt att använda ett arbete som bara bygger på den manliga halvan avståndets medlemmar. Under sextonhundratalet rådde i stor utsträckning fortfarande en bilateral släktförståelse.⁸⁷ Kvinnor behöll sitt efternamn under äktenskapet, en indikation på att även kvinnans familjetillhörighet hade betydelse. Barnen fick i

⁸⁴ Ailes 2002, s. 88. Ågren 2009, s. 35.

⁸⁵ Riddarhusets stamtavlor, 2002.

⁸⁶ Elgenstierna, utgivna mellan 1925 och 1936.

⁸⁷ Winberg 1985, s. 28–29, 48–49.

regel faderns efternamn men de ärvde båda sina föräldrar. För att följa egendom som gått genom kvinnohand krävs med andra ord en hel del bläddrande. Det är ändå förståeligt att arbetet är upplagt på det här sättet, stamtavlornas syfte är att visa de patrilineära kedjorna som fick stor betydelse under flera hundra år.

Slutligen vill jag kort kommentera min användning av äldre litteratur som källa. Av litteraturlistan framgår att jag använt böcker varav de äldsta utgavs under sena artonhundratalet.⁸⁸ Framförallt är det dessa forskares källbearbetningar som jag har kunnat dra nytta av. Få senare forskare har närmat sig källorna på samma sätt som Sam Clason. Clason ställde frågor om donationspraktiken utifrån mottagarnas perspektiv, vilket innebar att han diskuterade kronans alienationer på ett sätt som ligger nära mina frågor. Han gick sedan vidare och diskuterade vad donationssystemet hade för politiska implikationer och de statsekonomiska effekterna av dessa, men den delen av Claesons arbete upplevs som mer föråldrad och irrelevant. Robert Swedlunds arbete om grev- och friherrskapen samt Erik Brännmans arbete om frälseköpen under Gustav II Adolfs tid innehåller också för mina frågor mycket relevanta och tillförlitliga källbearbetningar.⁸⁹

Begrepp

Först vill jag nämna några ord om hur jag arbetat med begreppen stat, krona och familj, hushåll. I stor utsträckning använder jag orden krona och stat som synonymer och betraktar dem som en abstrakt och föränderlig aktör. När det gäller just donationer och förläningar hade den regerande monarken personligen stort inflytande. Familj använder jag framförallt i betydelsen kärnfamilj, det äkta paret och deras barn. Donationsmottagarna och supplikanterna låter sig inte alltid tolkas utifrån hushåll eller kärnfamilj. Även den utökade släktkretsen hade betydelse för hur individer tänkte och agerade. Jag använder begreppen släkt, hushåll, familj, det äkta paret. När jag skriver familj menar jag i regel kärnfamilj.

De utdelade benådningarnas villkor begränsade och styrde innehavarens rätt till jordreäntorna och för mottagarna hade det mycket stor betydelse. Jag kommer av den orsaken att vara tydlig med att skilja på ärftliga donationer och icke ärftliga förläningar. I källorna gjordes i regel samma distinktion, men det finns många undantag. Orden adel och frälse använder jag ofta som synonymer när jag talar om adeln som grupp. Men det är viktigt att understryka att även en icke nobiliserad individ kunde inneha frälsefrihet på jord.

Slutligen vill jag även kommentera de geografiska bestämmingar av var donationerna utdelades. Sextonhundratalets fögderiindelning såg annorlunda ut

⁸⁸ Bonsdorff 1886. Clason 1895.

⁸⁹ Swedlund 1936. Brännman 1950.

än dagens län och landskap. Under åren som donationssystemet användes flyttades gränser och namn byttes ut. I de flesta fall har jag inte haft möjlighet att göra några djupare undersökningar och eftersom det inte har någon betydelse för mina frågor har jag följt vad som står i breven.

För trogna och tappra tjänster

Den 13 oktober år 1664 fick Catharina von Falkenberg och hennes ”manlige bröstarf[vinga]r” ett hemman på ett halvt mantal i Portas socken i Tavastehus län på norrköpingsbesluts villkor. Enligt donationsbrevet skulle hon få tillgång till räntorna från skattehemmanet med anledning av de ”trogna, hulle och tappra Krigztienster” som hennes make gjort riket, inte minst under det senaste polska kriget då han gav sitt liv. Maken var ryttmästare Elias Orrfelt och han hade, olyckligt nog, blivit skjuten under tredagarsslaget vid Warszawa år 1656.¹

Catharina von Falkenbergs far, Gottfrid, var livländare och hade gått i Gustaf II Adolfs tjänst och fått jord i Finland. Han tjänstgjorde som överstelöjtnant vid Åbo läns infanteriregemente när han dog år 1634. Hennes bror tjänade också den svenska kronan och var löjtnant vid Tavastehus läns infanteriregemente år 1648 när Catharina gifte sig med Elias Orrfelt. Catharinas svärfar, Joen Eriksson, hade också tjänstgjort under kronan, han hade varit fogde i Vemo härad i Finland. Till skillnad från sin far hade Elias alltså valt den militära banan och år 1645 blev han löjtnant. Ett par år senare, år 1647, fick han sin första förläning och år 1648 gifte han sig med Catharina. Elias befordrades till ryttmästare i Åbo läns kavalleriregemente och ett par år senare, år 1651, adlades han, för att året därefter introduceras på riddarhuset.²

Catharina stod inte själv i den svenska kronans tjänst, hon hade ingen speciell anknytning eller relation till staten förutom i sin roll som hushållsföreståndare i sin makes frånvaro, innehavare av jordräntor och tillhörig adeln i riket. Ändå var det till Catharina som kronan gav donationen åtta år efter att hennes make omkommit. Tveklöst var det så att för familjerna

¹ Nbg 705, *Catharina von Falkenberg*. 1664. Hemmansrätten som Catharina fick tillgång till innehades enligt donationsbrevet av skattebonden Walborg Sigfridsdotter och det räntade en och en sjättedels öre. Enligt stamtavlorna blev Elias ”tvärt avskjuten av en stycke kula” och Catharina var dotter efter den livländske översten (i svensk tjänst) Gottfrid von Falkenberg och Christina von Jordan. Hennes bror, Johan Gottfrid von Falkenberg, blev naturaliserad svensk adelsman år 1642. Se Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Orrfelt* och *Falkenberg* af Bålby.

² Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Orrfelt*. Hemmanet Elias fick frihet på år 1647 var ”Karanluoto” i Vemo socken.

Falkenberg och Orrfelt hade tjänsteanknytningen till kronan, både den civila och den militära, mycket stor betydelse. Kontakten med kronan innebar för Catharinas familj mycket mer än möjligheten att förtjäna ett uppehälle. Elias far hade uppnått en högre social position än den han föddes till genom sin kronotjänst som fogde. Elias fick i sin tur tillgång till några av de privilegier som var reserverade för den svenska adeln redan innan han själv nobiliserats. Hans karriär inom krigsmakten, hans giftermål med den adliga Catharina samt hans egen nobilisering var i det närmaste otänkbara vid andra tidpunkter. De möjliggjordes av kronans militära ambitioner och de karriärmöjligheter som öppnades till följd av den förda politiken.³

I kapitlet kommer jag att undersöka hur kronan motiverade utdelningen av donationer och förläningar. Kronans donationspraxis undersöks med syftet att komma närmare sextonhundratalets föreställningar om relationen mellan kronan och undersåtar i kronans tjänst. En viktig del i undersökningen handlar om rådande föreställningar om ansvar – framför allt om kronans ansvar för anställda och deras familj eller hushåll. Men hushållen i kronans tjänst hade naturligtvis också ett ansvar och plikter att fullgöra mot kronan. Men först kommer jag att kort presentera de undersökta breven utifrån mottagarnas sociala tillhörighet och kön. Därefter följer ett avsnitt om vad donationerna och förläningarna omfattade enligt breven.

Donationernas mottagare

Donationsmottagarnas sociala tillhörighet

I kapitel två förklarade jag hur jag har arbetat med mottagarnas sociala tillhörighet. I korthet så har jag utgått från hur mottagaren presenterades i de ursprungliga donations- eller förläningsbreven och därefter, om informationen varit bristfällig, jämfört informationen med riddarhusets stamtavlor. I breven presenterades mottagaren så gott som alltid utifrån sin relation till kronan – ofta med en ”yrkestitel” – samt med vissa tilltalsord eller markörer, vilka användes i samtiden för att placera in en person i den sociala hierarkin. Jag är främst intresserad av att undersöka huruvida donationsmottagarna hörde till adelsståndet eller inte, eftersom ofrälse innehav av frälsejord var reglerat. I kvantifieringen av mottagarna har jag utgått ifrån att personer som presenterades som ädel och välbördig hörde till adeln (det är däremot inte säkert att personen var av naturaliserad svensk adel eller introducerad i adelsståndet).⁴

³ Ofrälse krigsbefäl betraktades i stor utsträckning som ett ”femte stånd” under 1600-talet och fick ofta personligt tillstånd att inneha frälsejord. Se Nilsson 1989, s. 136–153.

⁴ Samuelson 1993, s. 192.

Det är alltså *förstemottagarens* sociala tillhörighet, uppdelade i adel eller icke adel, vid donations- eller förläningstillfället, som redovisas i tabell 2.

Tabell 2. Förstemottagarnas sociala position (procent inom parentes).

Donationsår	Till frälse	Till ofrälse	Antal donationer
1523-1603	17	2	19
1604-1611	7	0	7
1612-1632	25	12	37
1633-1643	12	4	16
1644-1654	86	54	140
1655-1659	4	0	4
1660-1673	26	7	33
1674-1680	10	5	15
Totalt	187 (69)	84 (31)	271 (100)

Anm. Flera av de ofrälse mottagarna kom att nobiliseras, men var alltså vid donationstillfället ofrälse.

Källa: Se bilaga 1.

Tittar vi på mottagarnas sociala tillhörighet i den undersökta aktsamlingen visar det sig att en majoritet breven delades ut till nobiliserade mottagare. Andelen ofrälse mottagare får ändå anses vara överraskade hög; nära en tredjedel av mottagarna var vid donationstillfället icke adlade. Av de 271 undersökta ursprungliga donations- och förläningsbreven var det största antalet utdelades under drottning Kristinas tid. Det var också under Kristinas regering som den största andelen ofrälse erhöll donationer för sina tjänster. Men även under Gustav II Adolfs tid delades en dryg tredjedel av de benådningar som ingått i undersökningen ut till icke nobiliserade. Delar vi upp donations- och förläningsbreven efter deras olika villkor och frågar hur mottagarnas sociala tillhörighet fördelar sig, visar det sig att ofrälse mottagare fick 47 av de 181 donationerna på norrköpingsbesluts villkor. Andelen ofrälse som fick livstidsförlänningar var högre, 23 brev av 38. Sex av de 31 allodiala donationerna hade ofrälse mottagare och åtta av de 21 övriga.

De undersökta donationerna och förläningarna är inte tillräckligt många för att det ska gå att göra några allmänna uttalanden om donationspraxis över tid, men de låter oss ana en trend. Till exempel var inget av de här undersökta breven från Karl IX:s tid utdelade till ofrälse mottagare. Det stämmer också väl överens med den bild som tidigare forskning har givit av praxis; få donationer gavs till ofrälse före 1626.⁵ Å andra sidan har bland andra Jan Samuelson visat

⁵ Brännman 1950, s. 136–138.

att det inte var ovanigt att förläningar och donationer delades ut i samband med att en individ eller familj nobiliserades.⁶

Tittar vi till exempel närmare på de donationer som delades ut av Karl IX efter 1604, så visar det sig att ett par av dem gavs till samma person; Karl Bäck. Den tidigaste donationen gavs 1606 till ”vår trotienare och hoffiuncker Edle och Wälbördig Carll Beck”. I kronans ögon betraktades han således som adlig.⁷ År 1610 fick Bäck ytterligare en donation – den här gången fick han frälsefrihet på några skattehemman som han själv hade köpt. I samma brev förbättrades även villkoren för de tidigare förlänta gårdarna till ärftliga, allodiala villkor.⁸ I brevet från 1610 fick Bäck även konfirmation på sin hustrus, Cecilia Göransdotters, arvegods.⁹ Förklaringen till varför Bäck sökte kungens konfirmation på sin hustrus arvegods är att hans rätt att inneha frälsejord hade ifrågasatts under en av de förekommande frälserannsakingarna.¹⁰

Av tidigare forskning framgår att drottning Kristina gav bort en mycket stor andel av kronans hemmansräntor. Det var också under Kristinas tid som det största antalet av de här undersökta breven daterades. Stellan Dahlgren har visat att Karl X Gustav delade ut tre donationer år 1654 och 54 donationer mellan 1655–1660.¹¹ De undersökta donationsbreven var också få under dessa år. Däremot finns fler signerade av Hedvig Eleonora och förmyndarregeringen. Andelen donationer som delats ut till ofrälse mottagare ökade under åren efter att krigs avslutats, vilket också överensstämmer med tidigare forskning.¹² Det visar också hur den svenska adeln inte riktigt ”räckte till” för att fylla kronans behov. Det var framförallt under krigen som det öppnades möjligheter för icke nobiliserade att stiga i rang inom främst krigsbefälet, vilket den ovan nämnde Elias Orrfelt och hans hustru givit exempel på.¹³ En konsekvens av den förändrade donationspolitiken var att kronan under sextonhundratalets senare decennier fick hitta andra sätt att belöna tjänst, till exempel var det under den här tiden som antalet nobiliseringar ökade och bland de redan adlade utnämndes fler friherrar och grevar.¹⁴

⁶ Samuelson 1993, s. 173, 178–179, 204.

⁷ Karls far, Melker Beck, född i Tyskland och gick 1571 i hertig Karls tjänst och blev snart ryttmästare. Karl var som ung page hos hertig Karl och senare ryttare under livfanan. Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Bäck i Finland*.

⁸ Nbg akt 703, *Karl Bäck*, 1606, 1607, 1610. De andra donationerna återfinns i akt 800 *Lindved Claesson Hästsko*: 774 *Sven Månsson Eketrä*: 875 *Kassari Baranoff* och 749 *Reinhold Anrep*.

⁹ Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Bäck*.

¹⁰ Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Bäck*. Angående frälserannsakingar under tidigt 1600-tal se Samuelsson 1993, s. 190–191.

¹¹ Dahlgren 1964 s. 377, (se not 8).

¹² Carlsson 1950, s. 21–26. Gjerstad 1995. Stadin 2004, s. 96–97. Lindegren 2009.

¹³ Nbg 705, konfirmationsbrev för *Johan Orrfelt*, 1679.

¹⁴ Englund 1989, s. 13–14. Nilsson 1990, s. 265–266.

Förstemottagarnas kön

Endast nio av de 181 ursprungliga donationsmottagarna som fick hemmansrätt under norrköpingsbesluts villkor var kvinnor. Alla hörde de till adelsståndet, även om en av dem hade varit gift med en ofrälse, och sju av dem var änkor.¹⁵ Tre kvinnor fick allodiala villkor på sina benådningar och de var alla av frälse börd. Brita Ribbing var änka efter Lars Pedersson Hård av Segerstad och den andra var kung Eriks dotter Virginia, född utanför äktenskapet. Den tredje var Margareta Brahe och hennes brev var egentligen ett restitutionsbrev. Hon fick tillbaka sin egendom, vilken dragits in som förbruten tillsammans med makens.¹⁶ Ribbings och Eriksdotters donationer delades ut under femtonhundratalet.¹⁷ Av förläningarna givna på livstid eller behaglig tid var sex givna till kvinnor.¹⁸ Två av de kvinnliga mottagarna var av ofrälse börd och ytterligare en kvinna var änka efter en icke nobiliserad man.¹⁹

Förutom dessa aderton brev finns ytterligare några brev till kvinnor som jag valt att sortera under konfirmationer. Ett exempel är en donation till Charlotta Bielkenstierna. Hon var Axel Bielkenstiernas enda barn och bara ett år gammal när fadern dog ombord på Swärdet, under slaget vid Öland år 1676.²⁰ Charlotta och hennes framtida äkta manliga bröstarvingar fick samma år några gårdar som hennes familj hade haft tidigare.²¹ Ett annat exempel är Gustav Sabels änka, Maria Patkull, som fick två olika benådningar. De bestod dock av samma hemman som hennes make hade fått tidigare. Hemmanen hade dragits in enligt 1655-års reduktionsförordningar men hon fick tillbaka dem.²²

Således var det förhållandevis få kvinnor som ensamma fick donationer och förläningar, eller som stod som den ursprungliga mottagaren. Det var också mycket ovanligt att en ofrälse kvinna var förste mottagare av en benådning från kronan. Längre fram i kapitlet återkommer jag till kvinnor i kronans tjänst samt till hustrurs rätt till donationsjord.

¹⁵ Nbg akt 705, *Catharina Falkenberg*, 1664. Akt 717, *Dorotea Schönewandt*, 1648. Akt 729, *Maria Gyllenpatron*, 1663. Akt 752, *Brita Ogilwie*, 1665. Akt 770, *Brita Olofsdotter*, 1603. Akt 776, *Anna Hiort*, änka efter ofrälse Anders Hansson, 1649. Akt 846, *Brita Stålarin*, 1664. Akt 854, *Anna Wirtenberg von Debern*, 1646. Akt 862, *Elisabet Vittinghoff*, 1663.

¹⁶ Änka efter Johan Sparre som dömdes för landsförräderi 1599.

¹⁷ Akt 734, *Margareta Brahe*, 1630. Nbg akt 795 *Virginia Eriksdotter*, 1589. Akt 865, *Brita Ribbing*, 1569. Ribbing fick konfirmation på makens donationer samt "frijheet och frälse" ytterligare skattehemman.

¹⁸ Nbg akt 823, *Elisabet Helena Klick*, 1650. Akt 835, *Elisabeth Stormkrantz* 1663. Akt 839, *Anna Munck*, 1662. Akt 857, *Catharina Bosin*, 1669. Akt 860, *Maria Klingspor*, 1647. Akt 877, *Kristina Mörner*, 1633 och 1634.

¹⁹ Hustru Anna Munck, 839, och hustru Catharina Bosin, 857. Akt 835, fru Elisabet Stormkrantz var änka efter en ofrälse, Jakob Bilang, men deras son, Per Bilang, adlades 1689.

²⁰ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Bielkenstierna*.

²¹ Nbg akt 805, *Charlotta Bielkenstierna*, 1676. Hemman under Göksholm, Närke.

²² Nbg akt 732, *Maria Patkull*, 1666 och 1678. Sabels donation 1650.

Donationsmottagarnas rättigheter och skyldigheter

Redan i inledningen visade jag hur kronan donerade jord eller jordräntor under olika villkor. De allmänna donations- och förläningsvillkoren förändrades därtill några gånger över sextonhundratalets lopp, till exempel genom de förbättrade adelsprivilegierna från 1644 och genom reduktionsbeslutet år 1655. Innan vi går vidare till frågan om vad som motiverade kronans utdelning av donationer vill jag först kort kommentera vad de undersökta donations- och förläningsbreven säger om förstemottagarnas ekonomiska rättigheter och villkor och hur väl dessa stämmer med de mer allmänna reglerna.

Mottagaren av en donation på norrköpingsbesluts eller på allodiala villkor fick enligt donationsbreven i regel ett eller flera specificerade hemman "att niuta, bruka och behålla under adelig frijhet, rättighet och frälsemanna tjänst, till ewärdelig egendomb".²³ Sällan specificerades mottagarens ekonomiska rättigheter och skyldigheter mer detaljerat än så i breven; de regler som gällde för frälsejord gällde även för donationer under norrköpingsbeslut.²⁴ I donationen som gavs till den tidigare nämnda Catharina von Falkenberg står det att hon skulle behålla hemmanet "under adelig frijheet, medh dhe i Norköpingzbeslut fattadhe conditioner och wilkor".²⁵ Den ofrälse ryttmästaren Erik Göransson skulle enligt sitt brev behålla "alle dhe frelses godz som hans egit och hans hustrus retta arff". Enligt donationsbrevet ingick alla "rentor och rettigheter, intet undantagandes" under "adeligh privilegier, rett frelsesfrijheet och frelsemanne dienst till ewädeligh ägor".²⁶

Frälsefrihet på jord innebar rent hushållsekonomiskt att frälseinnehavaren fick behålla en hel del av de utlagor som annars skulle gå till kronan. Under framförallt den första halvan av sextonhundratalet förändrades skattesystemet ett antal gånger, några tillfälliga skatter blev fasta och några nya tillkom. Dessutom fattade ständerna beslut om olika bevillningar till exempel i samband med krigen. Det är därmed inte lätt att säga exakt vad eller hur mycket frälsefriheten verkligen var värd för innehavarna. Men enligt adelsprivilegierna från år 1617 gällde i princip att frälseinnehavaren fick uppbära och behålla i stort sett hela den årliga räntan från sina frälsehemman.²⁷ Av de ovisse räntorna erlade hemman under frälsevillkor hälften mot skatte- eller kronohemman till statskassan. (För hemman som låg under säteri, inom frihetsmilén och adelns

²³ Nbg akt 806, kapten *Gudmund Gahm*, 1649. "Ehrlig och Manhaftig" Gahm fick under norrköpingsbesluts villkor räntorna från ett par skattehemman i Värmland, Ny sn.

²⁴ Se även Nilsson 1947, s. 121-122, 292-293.

²⁵ Nbg akt 705, *Catharina von Falkenberg*, 1664.

²⁶ Nbg akt 725, *Erik Göransson*, 1629. Se kapitel ett.

²⁷ Kungsfodringen som var del av den årliga räntan tillkom dock kronan i Sverige, ej i Finland. I Sverige undantogs säterier, rå och rör samt adelns tjänares hemman från kungsfodringen. Swedlund 1936, s. 208.

tjänares gårdar betalades inte några ovissa räntor).²⁸ De extra ordinarie räntorna från frälsehemmanen delades i regel mellan kronan och adeln, men reglerna ändrades några gånger under åren. Säterier samt frälsehemman inom frihetsmilnen och under rå och rör hade också bättre villkor till de extra ordinarie räntorna.²⁹ Ytterligare en fördel var att frälsets hemman inte tyngdes av utskrivningar i samma utsträckning som kronans eller skatteböndernas hemman. Kronan tog ut häradshövdinge- och lagmansräntor samt tionde alla frälsehemman förutom de som låg under säteri eller rå och rör.

Villkoren förbättrades något genom Kristinas adelsprivilegier från 1644. Frälseinnehavaren fick därefter behålla både de vissa och de ovissa räntorna från i stort sett alla sina frälsehemman. Säterier och hemman inom frihetsmilnen befriades helt från de extra ordinarie räntorna och utskrivningar, övriga frälsehemman fick ge hälften mot skatte- och kronohemman.³⁰ De bästa villkoren hade frälseinnehavarna således till sina sätesgårdar och för donationsmottagarna fick det stor betydelse om donationen bestod av krono- eller skattehemman. Det var nämligen inte tillåtet att lägga skattehemman under säterivillkor om inte donationsinnehavaren redan ägde eller lyckades köpa börsrätten till skattehemmanet.³¹

I donationsbrevet markerades ofta skatteböndernas rättigheter till sina hemman; "skatträttigheteten, där denn finnes, äganden efter lagh aldeles förbehållen".³² Donationsmottagaren hade alltså formellt sett inte rätt att ställa andra krav på skattebonden än de friheter och utlagor som kronan och skattebönderna redan förhandlat fram. Frälseinnehavaren kunde i viss utsträckning förhandla direkt med sina skattebönder om hur skatterna skulle erläggas. Men kronan hade bara rätt att donera bort räntorna från skattehemman. Kronolandbor och frälselandbor hade svagare besittningsrätt till sina hemman och donationsinnehavaren kunde avhysa landbor på rätt *fardag* och sedan ansöka hos kronan om säteriprivilegier. Det hände alltså att kronan gav bort frälsehemman. Dessa donationer bestod i regel av förbrutna gods, hemman som hade dragits in till kronan efter att innehavaren dömts för förräderi eller liknande.³³

²⁸ Swedlund 1936, s. 202–209. Från mitten av seklet räknades bl. a. landtågsgården, byggningshjälpen och salpeterhjälpen till de ovissa, men salpeterhjälpen blev t.ex. en ständig skatt först 1652 och den togs inte upp i alla landskap.

²⁹ Till de extraordinarie räntorna räknades i mitten av seklet boskaps-, skjutsfärds-, de nya dagsverks- samt mantalspenningarna samt tillfälliga hjälper.

³⁰ Swedlund 1936, s. 208–209, 220–229. Kujala 2003, s. 34–44.

³¹ Revera 1979, s. 76–77, 100, 112–114. Se även Winberg 1985, s. 170–171. Efter 1680 skulle ofrälse prester rusttjänst även för säterier.

³² Nbg akt 83I, *Wilhelm Conrad Kommoroffsky*, 1668.

³³ Nilsson 1989, s. 94, se not 5.

I förläningsbreven specificerades mottagarens ekonomiska rättigheter mer detaljerat än i donationsbreven. Förläningsinnehavaren hade inte självklart rätt att uppbära mer än den årliga räntan från de erhållna hemmanen och det finns några exempel bland breven som talar för att praxis i stort sett överensstämde med reglerna. När den gamle kaptenen Mårten Eskilsson till exempel fick ett hemman skulle han ”förlänninggzwijs [...] niutta medh åhrlige rentan och landtagzgiärden”.³⁴ Landtagsgården började i mitten av sextonhundratalet att räknas till de ovissa räntorna, men Eriksson fick alltså behålla även denna och det finns fler brev som vittnar om att landtagsgården ofta ingick.³⁵ Kyrkoherden Henrik Carstenius fick något bättre villkor av drottningen enligt sitt förläningsbrev från 1647:

[U]nne och efterlåte honom [kyrkoherde Henrik Carstenius] en Skattjord uti Borgo socken och Särkejerfwijby uthi Finlandh, *qwitt och fritt för alle dee afgående Wijsse och owiße uthlagor*/: Extraordinarie Krigshielpen, Kyrkiotijonden, Bygningz, och Saltpettershielpen undantaganes, dem han för ett Mantall allenast utgöra skall:/ Uthi sin lifztijdh, och hans Hustru der hon honom öfwerlefwer, så länge hon Enkia och een söriande sitter.³⁶

Kyrkoherden fick alltså enligt brevet behålla den vissa och ovissa räntan.³⁷ Enligt ett immissionsbrev som skickades till häradshövding Henrik Classon från samma år specificerades att kyrkoherden skulle utge de ”Extra ordinarie som är Krigzhielpen, Kyrkiotijonde samt Bygninge och Salpetters hielpen”. Borgaren och faktorn i Jönköping, Peter Struve, fick år 1627 ett hemman i Jönköpings län:

[A]tt niuta, bruuka och besittia [...] i sin, sins Hustrus och Barns lifztijdeher; Doch medh den beeiedh, att han och bem:te hans Hustru och Barn, skola wara förtänkta, att *utgifwa åhrligen den Skatt och Rättigheet*, till Oß och Cronan, som der afgå böör.³⁸

Struve och hans familj fick med andra ord inte någon förläning från början, utan en alldeles egen variant som mer kan liknas vid de samtida arrenden eller de tidigare skatteköpen.³⁹ År 1639 fick Struve något bättre villkor till sitt

³⁴ Nbg akt 799, *Mårten Eskilsson*, 1651. (Per Brahe, generalguvernör över storfurstendömet Finland, gav Eskilsson tillgång till hemmanet först, vilket stadfästes av drottningen samma år.) Eskilsson fick en livstidsförläning på ett ödehemman, Kullanperä, i Lappo sn, Åbo län, 1651.

³⁵ Nbg akt 839, *Anna Munck*, 1665. Här omnämn instruktion från kammarkollegiet som begränsar förlänningar till årliga räntan och landtagsgården.

³⁶ Nbg akt 708, *Henrik Carstenius*, 1647. (Min kursivering.)

³⁷ Enligt ett senare brev rörde det sig om 3 hemman om sammanlagt 1 mantal. I mitten av seklet utgick prästgården eller prästpenningarna från prästerna.

³⁸ Nbg akt 740, *Petter eller Peter Struve*, 1627. Se även Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Leijonsten*. (Min kursivering.)

³⁹ Hallenberg 2008. Om bördsrättssköpen se Loit 1979. Liknande fall finns, t ex. akt 891 där *Christer Månsson*, borgare i Västerås, fick bergfrälse frihet på sitt eget skattehemman som låg i Kyrkeby, Västmanland under sin livstid.

hemman och kunde därefter behålla de ”wiße och owiße uthlagor” men undantag gjordes för ”dhe extra ord: krigzhielper, samt kyrckio tionden, byggningz och salltpetterhielpen”. Förläningen var på behaglig tid och år 1650 förbättrades villkoren ytterligare när hans son fick lägga gården under norrköpingsbesluts villkor.⁴⁰

Förläningarna till kyrkoherden Carstenius eller till borgaren Struve gav inte heller mottagarna ifråga frälserätt till hemmanet och de förväntades inte heller fullgöra någon frälsetjänst. Kyrkoherden Carstenius fick dock efter en ansökan förbättrade villkor till sina hemman år 1652. Han fick då enligt brevet hemmanen ”under frälsets frijheet och wilkor i sin och sin hustrus lijfztidh”.⁴¹ Ett år senare fick han bygga säteri och enligt brevet skulle han, när säteriet väl var byggt, få de ”friheeter niuta, som uthi Adelige privilegier om Sätterij förmålt är”.⁴² Även den gamle kaptenen Mårten Eskilsson fick enligt sitt förläningsbrev behålla sitt hemman ”under adelig frälsets frijheet” i sin livstid.⁴³ Kronan ställde också högre krav på den adlige kaptenen Harald Eriksson Footangel, när han enligt sitt förläningsbrev fick behålla hemman under ”frälsemanna tjenst till sin lifftidh”.⁴⁴ Footangel skulle alltså rusta för förläningen. En genomgång av de undersökta förläningsbreven visar att mottagarens ståndstillhörighet i regel (men som sagt inte alltid) var avgörande för huruvida mottagaren enligt brevet fick frälserätt till förläningar. Monarken kunde också ge ofrälse förläningsinnehavare frälserätt till hemman, som exemplet med kyrkoherden Carstenius visat.⁴⁵

När det gäller frälseinnehavarens skyldigheter inför kronan så var rusttjänsten den viktigaste. Rusttjänsten beräknades i de svenska och finska länen i förhållande till räntan (den vissa och ovissa räntan) från frälsejorden, omräknad i mark.⁴⁶ När det gäller rusttjänst för norrköpingsbesluts gods (och för förläningar i frälsemäns händer) så gällde – med några få undantag – samma regler som för ärvd frälsejord.⁴⁷ Reinhold Anrep fick till exempel år 1611 en donation under allodiala villkor i vilken det uttrycktes att han skulle rusta som andra av adeln i riket.⁴⁸ Normen var fram till år 1622 att ryttare, häst och harnesk skulle hållas för en årlig inkomst på 400 mark (100 daler silvermynt) i

⁴⁰ Nbg akt 740, *Baltasar Struve*, 1639, 1650, 1676. Baltasar Struve och hans syskon fick norrköpingsbesluts villkor på gården 1650 och säterifrihet år 1676.

⁴¹ Nbg akt 708, *Henrik Carstenius*, 1652.

⁴² Nbg akt 708, *Henrik Carstenius*, 1653.

⁴³ Nbg akt 799, *Mårten Eskilsson*, 1651.

⁴⁴ Nbg akt 824, *Harald Footangel*, 1646.

⁴⁵ Nbg akt 708, *Henrik Carstenius*, 1652.

⁴⁶ Asker 1983, s. 16–20.

⁴⁷ Clason 1895, s. 66. Se även Bonsdorff 1886, s. 67, för ett exempel på donation med specificerade rusttjänstkrav.

⁴⁸ Nbg akt 749, *Reinhold Anrep*, 1611.

krigstid. Därefter sänktes rusttjänstkvoten till en häst för 500 mark (125 daler silvermynt) och fattigare adelsmän, som hade mindre gods än till ett värde av en halv häst, fick rätt att gå samman två eller tre om rusttjänsten.⁴⁹ Mycket små frälseinnehav på något enstaka hemman befriades så gott som alltid från rusttjänst.⁵⁰

Det hände dock att kronan beslutade att ge vissa donationer eller förläningar under en högre rusttjänstkvot än den adelsprivilegierna fastslog, framför allt under femtonhundratalet.⁵¹ Dessutom kunde breven också innehålla särskilda krav som gick utöver adelsprivilegierna, som att änkor och omyndiga skulle rusta som andra.⁵² Kassari Baranoff fick till exempel en donation år 1610 där rusttjänsten specificerades på det sättet. Enligt brevet var han och efter honom hans hustru och äkta bröstarvingar "förpliktade" att hålla tre "wälwäpnadade och dugelige Karlar och hästar" om det blev krig inom landets gränser.

Men drager någon här eller krigsmacht utöfwer Rijksens grentzer, och samma hans Karlar och häster föllio, då skall gifwas besäldning [...] lijka medh annat Svensk eller Finsk Krigzfålk.⁵³

Enligt brevet specificerades alltså rusttjänsten till tre män och Baranoffs hustru förpliktigades att upprätthålla rusttjänsten efter makens död.

I många brev ingår annat än hemman i donationen eller förläningen. Gustav Adam Banér fick till exempel en odalkvarn i Tillinge socken, Uppsala län.⁵⁴ Lindved Claesson fick några hemman och dessutom en tomt "uthi Nyie Befestningen i Wijborgh".⁵⁵ Måns Clementsson fick några örtugland och en ålbäck i Brännkyrka socken.⁵⁶ Det var dock mest vanligt att donationer förutom hemman även innefattade utjordar. Men torp, ängar eller öar kunde också ingå i donationen.⁵⁷ David Dachsberg fick till exempel år 1652 en skatteutjord samt en kyrkoutjord i Svarttorp socken i Jönköpings län.⁵⁸ I samma donation fick

⁴⁹ Sörensson 1922, s. 214–216. Ödehemman var också befriade från rusttjänst.

⁵⁰ Ullgren 2004, s. 47–48.

⁵¹ Swedlund 1936, s. 242–243. Nilsson 1964, s. 49–51.

⁵² Sörensson 1922, s. 107, 136–137. Nilsson 1989, s. 113–114.

⁵³ Nbg akt 875, *Kassari Baranoff*, 1610.

⁵⁴ Nbg akt 867, *Gustav Adam Banér* fick kvarnen som ersättning för att familjen avstått amtet Wollin i Pommern.

⁵⁵ Nbg akt 800, *Lindved Classon Håstesko*, 1614. Tomten var på längden 64 alnar och i bredden i ena änden 40 alnar, mitt på 37 alnar och i andra änden 14 alnar.

⁵⁶ Nbg akt 750, *Måns Clemetsson (Oliveblad)* fick i samma donation år 1612, bland annat några gårdar hans far haft under förläning; Vårby i Huddinge sn.

⁵⁷ Nbg akt 869, överste *Robert Stuart* fick bland annat en skatteäng i Älvsborgs län, Valle härad och socken samt en skatteutjord i Kåhlared socken år 1651. Nbg akt 751, *Petter Ridder Holländer* fick en ö, "Rasalax", i Wiborg socken år 1651.

⁵⁸ Nbg akt 790, *David Dachsberg*, 1652.

han sju hemman på sammanlagt två och ett halvt mantal samt ytterligare en utjord.

Dachsbergs hemman och utjordar låg alla i Jönköpings län men i fyra olika härader och i inte mindre än sju socknar. Hans donationshemman var således utspridda över ett relativt stort geografiskt område. Det här var på intet sätt något ovanligt, utan tvärt om hade de flesta donationerna hemman utspridda över stora geografiska områden. Erik Andersson Oxe, slottshauptman på Kalmar slott, fick år 1646 nio hemman på sammanlagt drygt sju mantal, utspridda i Kalmar, Älvsborgs och Skaraborgs län.⁵⁹ Det var däremot inte så vanligt att ett och samma donationsbrev innehöll hemman i flera provinser eller på båda sidor om Östersjön, även om det finns några undantag.⁶⁰ Vanligare var dock att personer som mottog flera donationer fick dessa i olika områden.

Det har alltså framgått att villkoren och innehållet i donationer och förläningar kunde skilja sig mycket åt och kunde både utökas eller begränsas i förhållande till de fastslagna reglerna. Framförallt verkar förläningar ofta ha styrts av både flexibla och personliga villkor. En donation på norrköpingsbesluts villkor eller allodiala villkor gav samtliga mottagare – oavsett om mottagaren var adlad eller ej – frälserätt till jord. Donerad jord gav i regel innehavaren samma ekonomiska rättigheter och skyldigheter som adeln hade till frälsejord enligt adelsprivilegierna. Förläningar hade däremot – och i överensstämmelse med reglerna – något sämre ekonomiska villkor. Mottagarens ståndstillhörighet samt monarkens vilja avgjorde huruvida mottagaren fick frälserätt eller ej till förlänade hemman. Mottagarens juridiska och ekonomiska rättigheter till de donerade hemmanen var således inte total. Rättigheterna till donerade eller förlänade hemman styrdes av de villkor som hemmanen gavs bort på. Frälseinnehavarens tillgång till hemmanen var också påverkad av vilken *natur* den bortdonerade jorden hade – om det var frälse-, krono- eller skattejord.

Motiven bakom donationen

Vad motiverade en donation eller förläning från kronan? I ett kombinerat sköldebrev och donationsbrev från 1612 får läsaren följande svar på den frågan:

⁵⁹ Nbg akt 809, *Erik Oxe*. Oxe fick ytterligare en donation år 1648, då 4 hemman på 2 ½ mantal där alla utom ett låg i Fagerhult socken, Kalmar län.

⁶⁰ Nbg akt 875. *Kassari Baranoff* fick hemman i Övre Satakunda hd och i några hakeland i Livland år 1610.

[U]thi heele Werlden hafwer warit brukeligt hwilket och sielfwe Naturen medgifwer att the som sigh med dygd och ähra hafwa befljitat och ther efter traktat them hafwer man för alle andre framdragit. Och serdeles ähr the som sigh uti Krigztijder Tappert Ehrligen och Manligen hafwa förhållit och hulpt sitt fäderneslandh till att förfächta och förswara, och sitt blod ospart haft, blefne medh Adelige Tittlar Skiöldh och skiöldemärker af Kiesare, Konungar och höga Potentater gifne och begåfwade och ähre sådane Titlar och Adelige Zir af ett welbetäkt Råd opfundne, på thet att dygden måtte bekomma sin tilbörliche Löhn, och the som sigh der om framför andra befljita måtte sådant till godho niuta, och andre genom sådane theas loflige gieringar och manliga bedrifter, desto mehre till dygd och ähra opweckte warda.⁶¹

I brevet förklaras hur det ansågs brukligt i ”hela världen” att belöna dem som tappert tjänat sitt land. Belöningar – *beneficier* – i form av titlar, hade enligt brevet uppfunnits av ett ”välbetänt Råd” för att även inspirera andra och hos dem uppväcka en längtan efter dygd och ära. Det allmännyttiga i mottagarens agerande lyftes fram som ett särskilt viktigt element. Även mottagarens strävan efter självkontroll och dygd skulle belönas.⁶² Rickard Isaksson, mottagaren av brevet ovan, erhöll både sköldebrev (blev adlad) och ett antal hemman under frälserätt så att han inte skulle behöva ”föra Titulen allena”.⁶³ Hemmanen låg utspridda i Håbo, Bro och Hagunda härad i Uppland samt i Pikis härad i Finland och han fick dem under norrköpingsbesluts villkor.⁶⁴

I så gott som samtliga undersökta donationsbrev markerades att benådningen var en personlig ynnest, motiverad av den kungliga nåden och givmildheten. Enligt de flesta donationsbrev motiverades monarkens benådning framförallt av var mottagarens tjänst.

Wäre Tiennare och Undersåtare, hoos hwilka Wij troheet, lydno och Willigh tienst alltydh spordt hafwe, måge och så denne wår oß af Gudh förlänte lycka niute till goda och så myckit mera till troohet och tienst emot Oß och fäderneslandet.⁶⁵

De trogna, lydiga och villiga undersåtar som hjälpt kronan att uppnå den av Gud givna segern skulle också få del av belöningen för krigslyckan. Johan Banér, överste över det östgötska fotfolket, var en av dessa tjänare. Enligt hans donationsbrev hade han dessutom ”lofwat och förplichtat sigh och sina efterkommandhe” att förbli Sveriges konungar och krona huld, rättrådig, hörsam och tjänstvillig.⁶⁶ I många donationsbrev uttrycktes alltså en förväntan

⁶¹ Nbg akt 772, *Rikard Isaksson Rosencrantz*, 1612. Brevet är daterat 5 juni, några dagar innan han adlades enligt Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Rosencrantz*. (Zir – Zierde, prydnad.)

⁶² Runefelt 2001, s. 87–89.

⁶³ Nbg akt 772, *Rikard Isaksson Rosencrantz*, 1612.

⁶⁴ Nbg akt 772, *Rickard Isaksson Rosencrantz*, 1612.

⁶⁵ Nbg akt 867, *Johan Banér*, 1625. Utdelad 1625 efter segern i Livland.

⁶⁶ Nbg akt 867, *Johan Banér*, 1625. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Banér*.

på mottagaren att personligen och tillsammans med sin familj förbli kungahuset trogen. Rikard Isaksson Rosencrantz hade till exempel enligt sitt skölde- och donationsbrev:

[L]åfwat att wara oß och Sweriges Crono huldth, trogen och Rättrådigh, Wärt och Rijchzens bästa uthj alle måtto sökia och fordra, all skada och förderf efter yttersta förmögenheet hwar han thet förnimmer afwärä och i tijdh tillkienna gifwa, och för oß och Sweirges Crono sitt fädernes Landh, opsatt och ospart hafwa, *Godz, Lijf, Blodh och all förmögenheet*.⁶⁷

Mottagaren hade bundit sin position, sitt liv och sin egendom till kungen personligen och till riket. Väljer vi ett mer typiskt donationsbrev så gav till exempel drottning Kristina år 1653 följande motivering:

[A]ff gunst och nådhe, så och för den långlige och trogne tienster som Oß och Sweriges Crono, wår Troo undersåthe och för detta leutenant til hest, Edel och Wälbördig Jacob Thomason Ögnelodh gjort och bewyst hafwer, och them han än ytterligare så länge han lefwer och förmår, at göra och bewisa förplichadt wara skal.⁶⁸

Formuleringen i brevet visar att donationen motiverades av de tjänster Ögnelood redan gjort kronan, men markerar också att han hädanefter var förpliktigad att fortsätta tjäna kronan. I många brev utvidgades förväntningarna på kommande tjänster som vi sett, till att även omfatta framtida arvingar. I ett donationsbrev till bröderna Breitholtz från 1648 står det att bröderna och deras ”efterkommande ächta Manlige lifzarvingar” skulle fortsätta göra kronan ”godh och trogen dienst”.⁶⁹

Framförallt i breven utdelade i början av seklet, av Karl IX och även i några utdelade av Gustav II Adolf, utsträcktes trohetsfördraget mellan monarken och mottagaren av benådningen även till att omfatta kungens hustru och arvingar; ”wår elskeligh Käre Huuß Fruu och Lijfzarfwingar”.⁷⁰ Intressant nog återkommer trohetskravet, utsträckt till monarkens familj, i brev utdelade av näste monark vars arvsrätt till tronen inte heller var helt självklar; Karl X Gustav.⁷¹ Donationer och andra benådningar var följaktligen texter, i regel utdelade och upplästa offentligt, där monarken tog tillfället i akt att legitimera sin egen och sina arvtagares position. Donationsbreven förmedlar således den

⁶⁷ Nbg akt 772, *Rikard Isaksson Rosencrantz*, 1612. (Min kursivering.)

⁶⁸ Nbg akt 718, *Jakob Thomason Ögnelood*, 1653. Han fick ett mantal i Ihalempi, ”Lehyerfwi” socken, (Hattula sn enligt Riddarhusets stamtavlor) Tavastehus län, vilket brukades av Jakob Thomasson – antagligen hans eget skattehemman alltså.

⁶⁹ Nbg akt 754, *Claes och Evert d.y. Breitholtz*, 1648. De fick bland annat Axtorp i Sandema sn, Skaraborgs län. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Breitholtz*.

⁷⁰ Nbg akt 875, *Kassari Baranoff*, 1610.

⁷¹ Nbg akt 729, *Mårten Jansson Gyllenpatron*, 1656. Han fick 2 hemman på samantlagt 1 mantal, vilka låg i Närke.

personliga relationen mellan regenten och mottagaren av benådningen, men det hände att donationer även delades ut postumt.

Wij Carl medh Gudz nåde Sweriges Rijkes Uthkårade Konung och arffurste [...] Giöre Witterligt att Wij af Gunst och nåde så och för denna trogna tjenst som oß Elsklige ädelige Wälbördige framledne Knutt Kijll till Arnäs Uthi sin lijfztidh oß och Sweriges Crona giort och bewijst hafwer.⁷²

Den framlidne Knut Kijl hade tjänat Karl IX under många år innan han dog år 1603. Som många av kronans män under det tidiga sextonhundratalet hade han haft en karriär inom både den civila och militära banan. År 1600 hade Kijl varit en av domarna i Linköping och några år tidigare hade han varit amiral över Älvsborgsflottan och ståthållare på Älvsborg.⁷³ Men när donationen delades ut år 1603 var det Knut Kijls änka, Brita Olofsdotter, som stod som mottagare. Änkans donation är ett på flera sätt intressant brev. Det ger exempel på hur kronan belönade trohet och betraktade individerna i kronans tjänst. Knut Kijls trohet och hans tjänstgöring var själva grundförutsättningen för benådningen, men den gavs till hans änka och hans söner i form av en donation under norrköpingsbesluts villkor. Kronan belönade alltså i det här fallet den avlidnes familj på samma sätt som den tidigare nämnda Catharina Falkenberg.

När Brita år 1603 fick donationen var hennes barn ännu omyndiga och makens död måste ha inneburit att hushållet gick miste om en stor del av sin inkomst.⁷⁴ Makens lön betalades inte längre ut och änkan kunde inte behålla de beställningar som eventuellt var knutna till makens tjänst. Donationen fick därmed en funktion som pension för änkan och hennes barn. Kronan tog alltså ett ansvar för personerna i dess tjänst och för deras familjer eller hushåll.

Kronans benådningar i form av donationer och förläningar men även sköldebrev hade således ett legitimerande syfte för kronan. Det legitimerade och manifesterade det ömsesidiga fördraget mellan krona och de som tjänade i kronans tjänst. Benådningarna var i regel villkorade och avhängiga mottagarens lojalitet och trohet till monarken, hans eller hennes närmaste familj samt riket. Donationer omfattade i regel även mottagarens hustru och barn och band även dessa till kronan och till monarken.

Militära eller civila tjänster

Det viktigaste kriteriet för att benådas med en donation eller förläning var alltså att mottagarfamiljen på något sätt stod i – eller hade varit i – kronans tjänst. I vissa brev skrevs det explicit ut huruvida mottagaren hade gjort kronan civil

⁷² Nbg akt 770, *Brita Olofsdotter*, 1603. Knut Kijl till Arnäs i Älvsborgs län (†1603) och Brita Olofsdotter († efter 1649) fick Skäggensås gård m.fl. på 5 ½ mantal, Ryssby socken i Kalmar län. Donationen följde det som skulle bli norrköpingsbesluts villkor år 1604.

⁷³ Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Kijl* (Nr. 61). Almquist 1976, s. 1519–1520.

⁷⁴ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Kijl*. Knuts farfar, Severin Kijl, föddes i Holstein och kom i svensk tjänst under 1520-talet.

eller militär tjänst och i de flesta brev går det att finna information om mottagarens militära eller civila bakgrund. Men det finns även flera exempel där mottagaren hade varit engagerad inom både det militära och inom den civila förvaltningen.⁷⁵ Många av kronans tjänster ändrade också innebörd över tid. Men med vissa reservationer kan tjänstemotiven presenteras i tabellform.

Tabell 3. Tjänstemotivering i de ursprungliga donations- och förläningsbreven (procent inom parentes).

Period	Krigstjänst	civiltjänst	övrig	totalt
1523-1603	6	5	8	14
1604-1611	3	3	1	7
1612-1632	23	9	5	36
1633-1643	10	3	3	18
1644-1654	89	44	7	132
1655-1659	2	2	0	6
1660-1673	18	10	5	38
1674-1680	8	5	2	20
Totalt	159 (59)	81 (30)	31 (11)	271 (100)

Källa: Se bilaga 1.

Enligt de undersökta breven så motiverades alltså en majoritet av de ursprungliga benådningarna av mottagarens militära tjänst. Jämför vi de undersökta ursprungliga brevens tjänstemotivering med den bild som formats av tidigare forskning, har till exempel Sven A. Nilsson registrerat att krigsbefälet under sena femtonhundratalet fick den största andelen av donationerna och förlänningarna. Nilsson visar också att krigsbefälet fick flest hemman per benådning.⁷⁶ Martin Gjerstad, som har använt lite andra kriterier, har istället lyft fram att det var vanligare att den betitlade adeln fick donationer under allodiala villkor för civila tjänster under första halvan av sextonhundratalet.⁷⁷ Nilssons och Gjerstads resultat behöver inte stå i strid med varandra eftersom det handlar om två olika perioder och indikationer, men hur passar mina undersökta brev in?

Tittar vi på samtliga (271) undersökta donations- och förläningsbrev gav krigstjänst i genomsnitt sex och ett halvt mantal medan civil tjänst i genomsnitt gav fem mantal. Följaktligen finns det vissa tecken på att skillnaderna mellan hur civil och militär tjänst belönades minskade under sextonhundratalet i

⁷⁵ Nbg akt 783, *Nils Skarp*, 1660. Enligt brevet "först under krigz staaten som sedermera uthi detta sitt befallningz embete". Se även Almquist 1976, s. 1649. Enligt Almquist var Skarp salpetersjuderi-inspektör när han fick förlänningen.

⁷⁶ Nilsson 1989, s. 48–50, 60–63, 88, 94, 98, 116–118.

⁷⁷ Gjerstad 1995, s. 7.

jämförelse med tidigare praktik.⁷⁸ Frågan är hur vi ska förstå förändringen, om det handlar om en nedvärdering av krigstjänster eller om en uppvärdering av civila tjänster. Jag tror att förändringen har att göra med att donationstakten ökade under sextonhundratalet då kronan allt oftare använde donationer också för att lösa fordringar. Dessutom fick även lägre befäl donationer. Eftersom lägre befäl och icke adliga ämbetsmän i regel fick färre hemman sjönk genomsnittet.

Under drottning Kristinas regentperiod motiverades en större andel av de här undersökta donationerna och förläningarna av krigstjänster. Enligt de undersökta handlingarna sjönk också antalet mantal utdelat per brev för krigstjänst till i genomsnitt fem. För civil tjänst hade antalet mantal sjunkit till under fem mantal per benådning.⁷⁹ Ett intressant resultat då det stämmer väl överens med tidigare forsknings bild av hur kostsam nedrustningen blev för Kristina efter trettioåriga kriget.⁸⁰

Breven innehåller sällan någon mer detaljerad information om exakt hur personen ifråga meriterat sig eller vilka tjänster en individ hade utfört för kronan. Breven fungerar alltså inte som några meritförteckningar, vilket man kanske skulle kunna förvänta sig. I de flesta breven hänvisas till att mottagaren hade tjänstgjort under lång tid och förblivit kronan trogen i mer allmänna ordalag. Mottagarens ”yrke” är i vissa fall det enda som ger en ledtråd om vad mottagaren egentligen hade gjort för kronan. Till exempel fick ”Vår troo tienare och Bokhållare” i Åbo län, Elias Jönsson, år 1650 tre hemman för ”flitigh och trogen tjenst”.⁸¹ Men det händer ändå att breven innehåller mer detaljer och information om vad som påverkat donationsbeslutet. Kapten Wilhelm Pendrich fick till exempel av Karl XI en donation för trogna krigstjänster ”erkanerligen widh Siöcombattin i Öresundh A:o 1658 uti admiralins Witte Witteßons eröfrande”.⁸² Pendrichs rådiga agerande under sjöslaget framhölls som det avgörande motivet bakom donationen.

I många donationsbrev framgår det att personliga rekommendationer från mer inflytelserika personer kunde ha stor betydelse för att en donation verkligen skulle delas ut. I donationsbrevet till bröderna Breitholtz så skrev drottningen:

⁷⁸ Nilsson 1989, s. 48–50, 60–63, 88, 94, 98, 116–118.

⁷⁹ Finns mantalsuppgift för 111 mottagare för krigstjänst, 710,4 mantal. Mantalsuppgift för 59 brev med sammanlagt 296 mantal.

⁸⁰ Lindegren 1985, s. 330–332. Se även Munthe 1971, s. 14. Nilsson 1989, s. 146–153.

⁸¹ Nbg akt 863, landsbokhållare *Elias Jönsson*, 1650. Han fick 3 mantal som han själv upptagit från öde i Åbo län, Nagu sn.

⁸² Nbg akt 859. *Wilhelm Pendrich*, 1662. Pendrich föddes 1624 (–1695) i Skottland och kom i svensk tjänst. Han gifte sig med Brita Catharina Svinhufvud och efter henne med Elin Hård af Segerstad men upptogs inte själv i den svenska adeln. Riddarhusets stamtavlor 2002. *Svinhufvud* af Qvalstad och *Hård* af Segerstad.

[I] serdeles anseende, att oß bemälte Bröder Recommenderas wara af den Inclination och qualiteter, att oß och Cronan, der all godh och trogenienst [...] kunna göra och bewijsa...⁸³

Claes Breitholtz var vid donationstillfället i Jacob De la Gardies tjänst och det är troligt att han hade talat för bröderna.⁸⁴ På liknande sätt kunde överordnande rekommendera att sårade eller änkor och barn skulle få någon hjälp från kronan. Till exempel fick kronan ett förslag om att kapten Claes Boije skulle bli "förhulpen till någon friheet" av mönstringsherren i Borgå år 1651. Boije hade mist sin ena hand "för Rijkzens fiender" och rekommendationen ledde till att Boije fick frihet på ett halvt mantal.⁸⁵ I korthet motiverades således de flesta av de undersökta donationerna och förläningarna av mottagarens tjänst på slagfälten eller inom den civila förvaltningen.

Det femte ståndet

De långa och trogna tjänster som löjtnant Jakob Ögnelood hade gjort kronan gav honom inte bara en donation, samma år som han fick donationen blev han också adlad.⁸⁶ Redan nio år tidigare hade han dock fått en annan förmån. Förmyndarregeringens gav honom då tillstånd att behålla sin adliga hustrus arvejord under frälse villkor.⁸⁷ På samma sätt sökte och fick en korpral i överste Ugglas regemente, Karl Persson Roth, kungligt tillstånd att "få fullborda" äktenskapet som han hade ingått med adelsjungfru Märta Spåre. Roth hade enligt brevet med "consens och samtycke" hos alla berörda "ingått ett Christerligt Ektenskapz förbund" med den adliga jungfrun. Enligt frälsbrevet hade Roth även ansökt om att få behålla hennes frälsejord, godset Leppäkoski i Janakkala socken.⁸⁸ Roths ansökan hade fått stöd av Märtas "slächt" som hade informerat kronan om äktenskapet och att det hade genomförts med familjens samtycke. Monarkens tillstånd motiverades av den krigstjänst han hade gjort för kronan alltsedan Karl X Gustavs tid. Roth fick fullborda äktenskapet och hustruns gods fick han "niutha och behålla under de immuniteter och wilckor som Rijkzens Ridderskap och Adell nådigst ähre förundte och gifne".⁸⁹ Om en

⁸³ Nbg akt 754, *Claes och Evert Breitholtz*, 1648.

⁸⁴ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Bretholtz*.

⁸⁵ Nbg akt 712, kapten *Claes Eriksson Boije*, 1651. Gustav Adolf Lewenhaupt kallades mönstrings herre i brevet och han rekommenderade donationen. Hemmanet var en gård, "Letku", i Tavastehus län som Boije själv köpt och alltså fick under norrköpingsbesluts villkor.

⁸⁶ Nbg akt 718, *Jakob Thomasson Ögnelood*, 1653.

⁸⁷ Se Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Ögnelood*. Gift med Sara Knutsdotter av Kuurilaslåkten och fick tillstånd att behålla hustruns jord (Kutila i Kalvola sn) under frälse år 1642.

⁸⁸ Nbg akt 844, *Karl Persson Roth*, Märta Spåre. 1672. Enligt Riddarhusets stamtavlor 2002, *Spåre*, hette Roth istället Ruuth, men det tror jag är fel. I reduktionsarkiven omnämns en korpral Karl Roth och också en ryttmästare Karl Ruuth men de är sannolikt två olika personer och Ruuth en adlig släkt.

⁸⁹ Nbg akt 844, *Karl Persson Roth*, Märta Spåre. 1672.

adlig kvinna gifte sig med en ofrälse hade de egentligen inte rätt att behålla jorden under frälse. Jorden gick i regel tillbaka till kvinnans släkt, om hon gifte sig utan hennes målsmans samtycke. Men den kunde dömas under skatt, vilket innebar att den förlorade sin frälsefrihet och före år 1622 kunde frälsejord i ofrälse händer till och med räknas som förbruten och tillfalla kronan. Trots olika hinder var det inte ovanligt att adeln gifte sig utanför sitt stånd och det var många som talade för att ofrälse män borde ha rätt att behålla sin adliga hustrus jord. Under sextonhundratalet kom många, på samma sätt som Ögnelood och Roth, att få ett personligt tillstånd av regenten att inneha jord under frälsevillkor.⁹⁰

Det är också intressant att dessa donationer och förläningar delades ut förhållandevis tidigt i mottagarens liv. Breven till de båda icke adlade männen att behålla sina respektive adliga hustrurs ärvda jord under frälserätt, ger exempel på detta.⁹¹ De flesta mottagarna hade i och för sig hunnit tjänstgöra under kronan några år, men jag vill hävda att fler donationer och förläningar delades ut medan mottagaren fortfarande hade många år kvar att tjänstgöra. Ytterligare ett exempel är en förläning som gavs till befallningsmannen Nils Trulsson Skarp. Han blev utnämnd till kronofogde i Västbo och Östbo härad år 1640 och redan år 1649 fick han en livstidsförläning på sina egna skattehemman.⁹² År 1660 fick Skarp en förbättring av villkoren med hänvisning till hans många års tjänstgöring, han fick norrköpingsbesluts villkor. Först år 1675 avslutade han sin tjänst.⁹³

Jämförs utdelningsåret för de 271 ursprungliga donationerna med den biografiska information som finns om mottagarna i riddarhusets stamtavlor så finns födelseår för 73 av mottagarna. Undantas Charlotta Bielkenstierna som bara var ett år, låg medelåldern hos de övriga på 41 år och tre månader. Därtill finns information om ytterligare sjutton personer, vilka antingen gifte sig eller fick sitt första barn fem år före eller efter donationsåret. För ytterligare trettiofem personer framkommer att det hade gått mer än fem år före eller efter att de gift sig eller deras barn födelseår innan de fick donationen.⁹⁴ För några av dessa stämmer utdelningen istället med när de adlades.⁹⁵ Det finns dock flera exempel som Mauritz Duwall. Han föddes 1603, naturaliserades 1638, gifte sig 1639 och

⁹⁰ Carlsson 1650, s. 35–44. Petersson 1973, s. 303. Winberg 1985, s. 169. År 1622 beslutades att adlig kvinna som gifte sig med ofrälse skulle avstå sin ärvda jord till närmaste släkting.

⁹¹ Nbg akt 718, *Jakob Thomasson Ögnelood*, 1653. Nbg akt 844, *Karl Persson Roth*, Märta Spåre. 1672.

⁹² Nbg akt 783, *Nils Trulsson Skarp*, enligt konfirmationsbrev 1660. Gårdarna låg i Långaryd sn. Jönköpings län. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, den adlade ätten *Skarpenfelt* omnämner Nils Trulsson Skarp.

⁹³ Nbg akt 783, *Nils Trulsson Skarp*, 1660. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Skarpenfelt*.

⁹⁴ Källa se bilaga 1. Kolumn *När i livet*. som bygger på Riddarhusets stamtavlor 2002.

⁹⁵ T.ex. nbg akt 852, *Arvid Henriksson Tandfelt*, akt 858, *David Krakenhoff*, akt 864, *Detlof Kuhlefeldt*. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002.

fick sin donation år 1642.⁹⁶ Andelen ofrälse ämbetsmän och ofrälse lägre militärer är något högre bland dem som fick sin första donation sent i livet, men det går inte att statistiskt belägga. Jag har inte tagit med de änkor som fått donationer för makens tjänst, vare sig barnen var små eller ej. Dessa donationer kan naturligtvis betraktas som belöningar och pensionslösningar för familjen.

Sven A. Nilsson och Gunnar Artéus har tidigare visat hur det icke adlade krigsbefälet gick samman i ett försök att få privilegier under tidigt 1600-tal. En av de viktigaste frågorna för gruppen var just rätten att få gifta sig med adliga fröknar. Den främsta orsaken bakom deras krav var att de önskade stärka sin rätt att inneha och behålla hustruns jord under frälsevillkor. Tillgången till frälsejord var alltså oerhört viktig både ur ett ekonomiskt perspektiv och ur ett socialt perspektiv. Krigsbefälet lyckades dock inte få rätt till några gemensamma privilegier, men lovades underhåll i krigs- och fredstid samt understöd vid fångenskap eller oförmåga. Istället för att skapa ett nytt stånd med egna privilegier för dessa statstjänare lovade kungen att de som förhöll sig väl skulle komma ifråga för nobilisering eller donationer.⁹⁷ För det ofrälse i kronans tjänst innebar kungens beslut att de inte fick en fullt så stark politisk plattform som de hade hoppats på. Många av gruppens starka personligheter kom också att nobiliseras och tappade därmed intresset för att driva de ofrälse rättigheter. Som tidigare nämnts blev det praxis att en person kunde komma ifråga för nobilisering när han upphöjdes till befäl.⁹⁸ Enligt privilegierna var högre tjänster vikta för adelsmän. Följaktligen fungerade nobiliseringarna också som ett sätt att lösa bristen på (meriterade) adelsmän. Det var flera ofrälse tjänstemän inom förvaltningen, till exempel sekreterare vid kansliet, vars karriär kröntes av en nobilisering.⁹⁹ Men över hela seklet var gruppen icke adlade ämbetsmän och befäl en stor grupp och i antal fler än de nobiliserade.¹⁰⁰

Löjtnant Mårten Eskilsson hörde däremot inte till dem som erhöll adelskap. Eskilsson fick dock en förläning och enligt brevet hade han varit i kronans tjänst ”öfwer Siu och Tiugu åhr *alt ifrån Gemeen och till be:te Officium*”.¹⁰¹

Tittar vi närmre på den tredjedel av donations- och förläningsmottagarna i de undersökta breven, som inte tillhörde adeln när de fick donationen, kom många att adlas. Antingen nobiliserades de själva eller deras efterkommande. Den tidigare nämnde Rikard Isaksson Rosencrantz var enligt sitt donationsbrev en sådan man som ”som efter dygd och ähra hafwer sökt och trachtat”. Enligt brevet hade även Isakssons börd betydelse för nobiliseringen. Han fick det

⁹⁶ Nbg akt 773, *Mauritz Duwall*. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002. *Duwall*.

⁹⁷ Artéus 1986, s. 52–53. Nilsson 1989, s. 14–16, 138–153.

⁹⁸ Nilsson 1989, s. 14–16. Cavallie 1981, s. 47–59.

⁹⁹ Norrhem 1993, s. 36.

¹⁰⁰ Nilsson 1989, s. 138–139.

¹⁰¹ Nbg akt 799, löjtnant *Mårten Eskilsson*, 1651. Han fick med sin hustru ett hemman i ”Kullanperä by” i Lappo socken, Åbo och Björneborgs län. (Min kursivering.)

”skiöldemerkie” som han ”oppå mödernes sijdan ähr arftagen till”.¹⁰² Fortfarande under tidigt sextonhundratal var det mest förekommande argumentet för att en person skulle nobiliseras bördsanspråk.¹⁰³ Men under seklet kom allt fler nobiliseringar istället att motiveras av mottagarens meriter och bördens tappade i betydelse.¹⁰⁴

Upphöjelsen till det adligaståndet var inte utan kostnader för mottagaren. Ståndstillhörigheten måste markeras med hjälp av synliga attribut och det gällde allt från kläder, hästar, byggnader men även barnens utbildning, bröllop och begravningar. Och även om adelns jord var befriad från många utlagor var rusttjänsten inkomstrelaterad, liksom kontributionerna. Förväntningarna på adelsståndet var välkända i samtiden och det kunde finnas anledning att ansöka om att få en donation. I några brev användes just ett sådant argument. Reinhold Anrep till Åkerby i Närke, fick till exempel år 1615 ett par gårdar av änkedrottningen Kristina.

[H]oos Oß sig beswärat att han *icke haf:r så många Godz, som han kan hålla en warachtig Karl och häst af till rusttienst, utan der feeles altydh efter den wärdering som i adelens privilegier förmähles till ähn Tiugu dalers ränta*.¹⁰⁵

Anrep hade alltså ansökt om att få ytterligare ett hemman för att klara av att fullgöra sin rusttjänst. Hans argument var att han hade fått för få hemman, eller för låg ränta, och att ytterligare ett hemman skulle ge honom bättre möjlighet att klara av sina förpliktelser. Även Lindved Claesson Hästesko fick en donation så att han ”icke må hafwa titelen alena, utan något tär hoos aff hwilket han kan uppehålla och föra sitt Ståndh utaff”.¹⁰⁶

Vid sidan av att kunna klara av att fullgöra rusttjänst eller föra ett ståndsmässigt leverne så skulle kronans donationsmottagare se till att uppföstra dugliga statstjänare. Även utbildning var kostsam för en familj och kunde användas som argument av dem som sökte donationer. Kronan motiverade också ett antal benådningar med hänvisning till barnens studier.

[O]ch såsom han både sielf ännu uthj wår och Cronans wärkelige tienst ähre stadder, jembwähl och twänne hans Söner uppå hwilkas samt den yngres *uptuchtelse* han största delen af sin förmögenheet skall anwändt hafwa.¹⁰⁷

¹⁰² Nbg akt 772. *Rikard Isaksson Rosencrantz*. Donationsbrevet är utfärdat 5/6 1612 och enligt Riddarhusets stamtavlor fick han sitt sköldebrev den 15/6 1612. Se Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Rosencrantz af Granhammar*.

¹⁰³ Samuelson 1993, s. 218–221.

¹⁰⁴ Englund 1989, s. 221–222, 227.

¹⁰⁵ Nbg akt 749. *Reinhold Anrep*, 1615. (Min kursivering.)

¹⁰⁶ Nbg akt 800, *Lindved Claesson (Hästesko)* år 1602.

¹⁰⁷ Nbg akt 812, *Nils Eriksson Rosenfelt*, donationsbrev från 1676 på de gods som han tidigare hade haft på sin lön. (Min kursivering.)

Nils Eriksson Rosenfelt hade lagt ner hela sin förmögenhet på sina söners utbildning. Motiveringarna i donations- och förläningsbreven indikerar således att det fanns en förväntan på kronan att ta ansvar för de tjänande och att se till att de hade förutsättningar att leva upp tillståndets förpliktelser – att leva ståndsmässigt rusttjänst, och utbilda nästa generation. Med tiden blev mottagarnas förväntning på kronan starkare. Meriterade män hade rätt att få kungliga benådningar.

Det finns bland de undersökta breven exempel på donationsbrev där det uttryckligen står att familjen inte hade fått någon förmån tidigare. Ett exempel är Nils Eriksson Rosenfelt, vice president i reduktionskollegiet, som enligt sitt donationsbrev hade låtit ”föredraga” – om än i all underdånighet – hur ”han i 40 och någon år” skulle ha varit i kronans tjänst utan att få något riktigt ”beneficium af godz ränta”.¹⁰⁸ Rosenfelt hade i och för sig erhållit en donation av Kristina, vilken gav honom ungefär 250 daler silvermynt om året, men den hade dragits in i samband med 1655 års reduktion. I ett annat donationsbrev från år 1666 fick änkan Margareta Patkull och hennes son, Gustav Sabel, sju gårdar i Dalsland. I brevet motiverades den nya benådningen av att deras man, respektive far, inte hade erhållit något annat ”beneficium” för sina många år i kronans tjänst.¹⁰⁹

I ytterligare ett donationsbrev från 1676 kan man läsa hur översten Jörgen Mellin till och med krävde att få donationer efter att hans gods hade drabbats svårt av kriget i Brandenburg. Mellin ansökte om någon form av ersättning och av donationsbrevet får man bilden av att Mellin måste ha uttryckt starka förväntningar på kungen:

[O]ch ehuruwähl honom een och annan offerte är giordh worden om han wille träda uthur wår dienst, haar han lijkwähl i dhen skyldige trooheet och hörsamheet medh hwilken han oß förbunden ähr hellre framherda welat.¹¹⁰

Av donationsbrevet framgår att Mellin erbjudits tjänst utomlands, men att översten i ”den skyldige trooheet” hade gett kronan möjlighet att ställa allt tillrätta.¹¹¹ Rune Blomdahl har visat hur Karl XI:s förmyndare använde liknande argument när de försvarade sig under Stora kommissionens arbete. De menade att de hade varit mer eller mindre tvungna att dela ut donationer. Flera av dem som fått donationer hade ”klätt blodig skjorta för fäderneslandet” eller hade blivit erbjudna tjänst hos rikets fiender. Andra, som rikshistoriografen Samuel

¹⁰⁸ Nbg akt 812. *Nils Eriksson Rosenfelt*. Han hade fått en donation i Österbotten, vilken reducerats 1674. Donationen från 1676.

¹⁰⁹ Nbg akt 732, *Joen Sabel, Margareta Patkull och Gustav Sabel*. Gårdarna låg i ”Eds och Töfsedaals” socknar.

¹¹⁰ Nbg akt 827, *överte Jörgen Mellin*, 1676. I donationsbrevet står det att mottagaren var Berndt Mellin, vilket antagligen är ett fel från när brevet kopierades till reduktionskommissionen. Enligt en supplik i samma akt skickade Bernt (Bernhard) Mellin in sin brors handlingar år 1681.

¹¹¹ Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Mellin*.

Pufendorf, förtjänade fler beneficiar, då han var en så ”illuster man”.¹¹² Utan benådningar riskerade landet förlora dessa meriterade män. Det förväntades alltså att kronan skulle dela ut beneficiar och ”récompense” och donationssystemet hade sålunda blivit en självklar och mycket fast förankrad del i förhållandet mellan kronan och de som tjänade kronan. Robert Nordlund har visat hur omfattande krigsbefälets ansökningar och krav om rekompensation var redan under sena 1630-talet. Nordlund skiljer mellan fordringar som uppstått genom obetalda löner eller utlägg och på dessa gratifikationer eller belöningar. I de genom krigsen vunna områden avsågs stora delar mer eller mindre direkt genom donationer och snart nog hade systemet förankrats så pass att det blev i det närmaste omöjligt att avslå en ansökan utan att förnärma.¹¹³

Således hörde många av donations- och förläningsmottagarna till den växande skaran undersåtar som inte enkelt kunde sorteras in i ett av rikets fyra stånd. Icke nobiliserade ståndspersoner, vare sig de var sysselsatta som befäl inom den militära organisationen eller om de representerade kronan genom den civila förvaltningen, hörde till ett samhällsskikt som skilde sig från de bredare folklagen men även från adeln. Kronans gåvor till denna grupp visar hur viktig gruppen var för kronan och hur trohet och tjänstvillighet belönades. Kronans del av fördraget var att garantera viss trygghet och att belöna tjänstgöringen så att de verkligen hade möjlighet klara av de krav som ställdes på dem. De av kronan privilegierade skulle i sin tur vara beredda att ge liv och egendom för rikets bästa, samt att uppfostra och utbilda barnen till framtida tjänstgöring. Donationerna och nobiliseringarna hade snabbt blivit en självklar del av detta fördrag, så pass självklar att vissa till och med ansåg att de kunde kräva att deras tjänst skulle belönas på ett eller annat sätt.

Immigranter i kronans tjänst

Minst 38 av mottagarna av de 271 ursprungliga donations- och förläningsbrevens kom från områden som inte låg under Sveriges krona och de hade själva valt gått i den svenska kronans tjänst. Det finns därtill många donationsmottagare som kom från de nya provinserna. Ytterligare en stor grupp är familjer där först andra generationen nobiliserades. Men dessa ingår alltså inte i de 38 donationsmottagarna. Tio av dessa immigranter betraktades enligt breven inte som adliga av svenska kronan vid donationstillfället. De fick i breven epiteterna ärlig, förståndig och manhaftig, inte ädel eller välbördig. Några av dem kom så småningom att presentera bevis för sin börd eller vinna adelskap i Sverige och kom därmed att börja omnämnas som välbördig i senare konfirmationsbrev.¹¹⁴ Toussaint Charpentier var till exempel född i Normandie och kom i svensk tjänst år 1630. År 1639 blev han fänrik vid Åbo läns infanteriregemente och

¹¹² Blomdahl 1963, s. 440–445.

¹¹³ Nordlund 1971, s. 346–350.

¹¹⁴ Cavallie 1981, s. 76–77. Ailes 2002, s. 1–5.

deltog som kapten i kriget i Tyskland år 1648.¹¹⁵ Efter kriget, 1651, fick han en donation på norrköpingsbesluts villkor, vilken bestod av tre mantal i Tavastehus län. I donationsbrevet omnämndes han som ”vår troo tienare och Capetein, *manhaftig* Tousainet Charpentier”.¹¹⁶ Tjugo år senare fick Charpentier kronans konfirmation på donationen och ett byte. I brevet omnämndes han då istället som överstelöjtnant under Åbo läns infanteriregemente ”Oß Elskeligh Edell och Wällbördig”.¹¹⁷ Stamtavlorna berättar att år 1664 fick Toussaint Charpentier sköldebrev. De flesta av de hemman Charpentier fick i byn Hahkiala var vid donationstillfället öde, men några år senare hade han erhållit säteriprivilegier på gården. För att kunna behålla jorden under säterivillkor måste innehavaren uppföra en ståndsenlig huvudbyggnad och själv bo på platsen samt underhålla gård och byggnader.¹¹⁸ Enligt Riddarhusets stamtavlor dog Toussaint Charpentier på Hahkiala år 1683.¹¹⁹ Donationerna gav således Charpentier och många av dessa nya svensk-finska familjer ett hem och en plats i lokalsamhället. Ett exempel på detta är hur de lokala sockenkyrkorna ofta rymmer minnen av dessa familjer i form av skänkta föremål eller påkostade gravkor.¹²⁰

Fänrik Anders Fullerthon fick efter en ansökan behålla ”dee Tree bonde hemman som han hertill på sin löön haft hafwer”. Enligt förläningsbrevet ville inte kronan gärna angripa de inkomster som var anslagna ”militiens underhåldh”. Fullerthon hade emellertid föreslagit några andra hemman på orten som kunde anslås hans ”successor”.¹²¹ Fullerthons begäran visar således att även innehavaren av en beställning hade en någon form av personlig anknytning till de hemman som var anslagna hans lön. Enligt brevet var Fullerthon fänrik under Nylands regemente och hade säkert kontakter i området. Denna rumsliga aspekt av belöningsformen har en intressant anknytning till kronans samtida syn på hur militären bäst kunde organiseras. Det militära befälet skulle, så gott det var möjligt, placeras i samma bygd som manskapet skrevs ut ifrån. Hela det militära indelningsverket byggdes upp efter denna princip. Den lokala förankringen gav männen möjlighet att lära känna sitt befäl, hämmade deserteringar och i fredstid fungerade befälet som ytterligare en kontakt mellan stat och lokalsamhälle.¹²² Även präster, fogdar och lagmän fanns rent rumsligt på plats i de områden där de verkade. Närvaron av kronans män innebar att det etablerades en ny grupp mitt i det agrara

¹¹⁵ Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Charpentier*.

¹¹⁶ Nbg akt 833, *Toussaint Charpentier*, 1651. Hahkiala i Hauho sn.

¹¹⁷ Nbg akt 833, *Toussaint Charpentier*, 1672.

¹¹⁸ Revera 1979, s. 73–75, 96–99. Gjerstad 1995 b, s. 101. Kujala 2003, s. 42–43.

¹¹⁹ För exempel på detta se: Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Charpentier*.

¹²⁰ Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Charpentier*.

¹²¹ Nbg akt 856, fänrik *Anders Fullerthon* (kallades ärlig och manhaftig i brevet) 1677 angående tre hemman i Borgå socken, livstidsförläning för Fullerthon och hans hustru.

¹²² Nilsson 1989, s. 121.

samhället, och många i denna grupp hade inte en given plats i ständsstrukturen. Tveklöst hade det också stor betydelse för assimileringen av utländska officerare in i det svenska samhället, vilket Mary Elisabeth Ailes har uppmärksammat.¹²³

För flera familjer som tagit tjänst under den svenska kronan fanns det naturligtvis också ett behov av att finna ett lämpligt boställe där de kunde slå sig ner. Thomas Kinnemond, född i Skottland och naturaliserad svensk adelsman år 1650, fick 1649 tillstånd att uppbygga ett säteri i Tulos socken "aldenstundh han ingen annan lägenheet dher hafwer hwarest han sigh kan uppehålla".¹²⁴ Kinnemond hade alltså bett om ett ställe som han kunde kalla för sitt hem, men det var troligtvis inte ett tak över sitt huvud han önskade sig i första hand. Tillgången till ett boställe, med fördel under säterivillkor, hade desto större betydelse för familjers sociala position och privilegier. Sven A. Nilsson har föreslagit att det för utländsk adel var lika betydelsefullt att få tillgång till frälsefrihet på räntor som att naturaliseras.¹²⁵ En tjänst vid den svenska kronan kunde öppna möjligheter för män och deras familjer från olika europeiska länder att meritera sig, finna rikedom, och i vissa fall, uppnå en högre social status. Men liksom i många andra länder verkade den inhemska adeln för att begränsa möjligheterna för adel från andra länder att få tillgång till deras privilegier.¹²⁶ Det argument som framfördes var att personens släktingar, som inte stod i någon trohetsrelation till den svenska kronan, skulle få arvsanspråk på frälsejord.¹²⁷ Många familjer som gick i den kronans tjänst var inte ens protestanter. Immigranterna förbjöds att öppet fira mässa. De fick heller inte gifta sig med en av kungens undersåtar utan att de först lovade att låta hustru och barn behålla och uppfostras inom den svenska statskyrkan.¹²⁸ Enligt de svenska adelsprivilegierna från 1611, och enligt regeringsformen år 1632, hade inte utlandsfödda rätt att inneha några högre poster inom förvaltningen eller krigsväsendet. Adeln räckte dock inte alltid till för att fylla dessa poster och över tid förändrades synen. Enligt regeringsformen antagen år 1660 gavs utlandsfödda samma rättigheter som svenskfödda när det gällde tillsättningar av högre tjänster.¹²⁹

Av de undersökta handlingarna förefaller krigstjänst under den svenske monarken ha varit den vanligaste vägen för immigranter att få tillgång till frälsevillkor på jord och för att upptas i den svenska adeln. Resultatet stämmer

¹²³ Ailes 2002, s. 133.

¹²⁴ Nbg akt 722, överstelöjtnant *Thomas Kinnemond*, 1649. Han hade året innan fått flera hemman i Tulos sn, Tavastehus län, på norrköpingsbesluts villkor. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Kinnemond*.

¹²⁵ Nilsson 1989, s. 61.

¹²⁶ Nilsson 1989, s. 152. Ailes 2002, s. 35–37.

¹²⁷ Nilsson 1989, s. 66–67.

¹²⁸ Ailes 2002, s. 35–40, 69–70.

¹²⁹ Ailes 2002, s. 36–37.

också väl överens med tidigare forskning. James Cavallie har till exempel visat att under några år i mitten av sextonhundratalet hade en majoritet av officerarna i svensk tjänst fäder som var födda utanför de svenska och finska riksdelen.¹³⁰ Men kronan tog även tillvara på annan kompetens. Många av de stora bruksägarna och faktoriidkarna under tidigt sextonhundratall hade flyttat in till Sverige, till exempel Louis de Geer och Gillis de Besche.

Under Karl IX:s tid kom bröderna Hans och Peter Struve till Jönköpings län från Schmalkalden. Tillsammans med två andra tyskar arrenderade de Tabergs bruk och kom att leverera en del krigsmateriel till kronan. I oktober 1627 fick "Vår Troo Undersåther och Factor uti Jönnekiöping, Petter Stryf" ett hemman.¹³¹ Familjen blev kvar i Sverige och med tiden förbättrades villkoren på gården. År 1666 fick en av sönerna, Baltasar, villkoren förbättrade till norrköpingsbeslut.¹³² Baltasar kom också att adlas och tog namnet Leijonsten.¹³³ Familjerna som mottog donationer och som upptogs i den svenska adeln integrerades överraskande fort in i det lokala samhället. Immigranter som hade fått beneficier i form av jord och adelskap i Sverige kunde lättare gifta in sina barn i den svenska adeln och många engagerade sig i rikspolitiken.¹³⁴

Det kanske mest intressanta med donationsbrevens utdelade till dessa nya undersåtar är att de *inte* skiljer sig från dem som delades ut till svensk-finska undersåtar. Det läggs inte till några ytterligare trohetsförpliktelser, inga begränsningar av villkoren eller särskilda förklaringar om reglerna eller krav om hembud om familjen lämnade landet. Sven A. Nilsson har däremot visat att sådana särskilda begränsningar ofta uttrycktes i donationsbrev utdelade under femtonhundratalet.¹³⁵ En förklaring är måhända att de flesta donationerna delades ut efter att mottagaren redan bevisat sin trohet och tjänstvillighet gentemot den svenska kronan. Enligt flera av breven hade mottagaren redan varit i kronans tjänst under lång tid, något som också styrker bilden att donationerna kunde fungera som både en benådning och till ersättning för gjorda tjänster. I de undersökta breven från sextonhundratalet gjordes heller inga kommentarer om mottagarens religionstillhörighet, trots att flera av mottagarna inte hörde till den svenska lutherska kyrkan. Men till skillnad från den tydliga politik som fördes i fråga om till exempel handelsmän som slog sig ner i städerna, fanns det följaktligen goda möjligheter att få ett personligt

¹³⁰ Cavallie 1981, s. 76–77. Ailes 2002, s. 104–105.

¹³¹ Nbg akt 740, *Petter eller Peter Struve*, 1627.

¹³² Nbg akt 740, *Peter Struve*. Se även Almquist 1976, s. 839.

¹³³ Nbg akt 740, *Peter Struve*. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Leijonsten*. Enligt stamtavlorna adlades Hans Struves son, Baltasar under namnet Leijonsten år 1674 men enligt dessa handlingar var Baltasar Peters son. Se Almquist 1976, s. 1135–1136.

¹³⁴ Ailes 2002, 133–135.

¹³⁵ Nilsson 1947, s. 333, 349–350.

tillstånd av monarken.¹³⁶ Donationerna hade följaktligen syftet att binda kompetens till kronan och det är tydligt att den personliga trohetsförbundet mellan monarken och dessa familjer var avgörande för de rättigheter de fick.

Belöningar, rekompensation och "pension"

Av en del donationsbrev får man intrycket att hemmansröntorna delades ut i slutet av mottagarens karriär och var tänkta att fungera som en form av extra pension för mottagaren. En donation utdelades till exempel 1649 till "custos archivi" Jonas Bure för de tjänster han "in till sin nu höga angående ålder" hade gjort kronan.¹³⁷ Biografiska källor förtäljer att Bure föddes 1575 och att han fick avsked från sin tjänst, med bibehållen lön, just år 1649.¹³⁸ Bures donation blev ett sätt för kronan att belöna Bures långa tjänstgöring. Med hjälp av biografiska källor är det möjligt att finna fler exempel på personer som mottog donationer i samband med att deras tjänst avslutades – även om det inte alltid markerades i breven. Assessor Karl Olofsson Rosing fick till exempel en donation år 1647, vilket var samma år som han avslutade sin tjänst vid Svea hovrätt.¹³⁹ Lång tjänstgöring var i sig ett ofta återkommande motiv i donations- och förläningsbreven; även i brev som inte delades ut direkt i samband med att en individ lämnade kronans tjänst. Drottning Kristina gav till exempel sin "gamble Major Ehrlich och Manhafftigh" Paul von Essen ett par gårdar under norrköpingsbesluts villkor i augusti 1650. Paul hade varit verksam i kronans tjänst i Kalmar sedan 1611 och han dog antagligen 1653.¹⁴⁰ En löjtnant Håkan Sonesson hade enligt ett förläningsbrev varit i kronans tjänst i mer än 32 år när han fick livstidsrätt till sitt hemman.¹⁴¹

En man som däremot helt säkert hade avslutat sin tjänst var "fordom öfwerste" Robert Stewart som i ett brev från 1654 tilldelades ett antal hemman under allodiala villkor. Delar av donationen bestod av hemman som han hade fått redan år 1651 på norrköpingsbesluts villkor och delar av donationen var helt ny. I brevet förklarades att "här emot skall beme:te Robbert Stuart wara förpflichtadt at *afstå den åhr:le pension* huar medh Wij honom för tu åhr sedan mändhe beneficiera".¹⁴² Villkorsförbättringen kan alltså sägas ha förhandlats fram mellan kronan och Stewart. Genom att Stewart avstod från sin pension fick han istället bättre villkor på de gods som han fått av kronan. Brevets

¹³⁶ Se även Ailes 2002, s. 69–70.

¹³⁷ Nbg akt 870, *Jonas Bure*, 1649.

¹³⁸ Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Bure*.

¹³⁹ Nbg akt 733, *Karl Olofsson Rosing*. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Rosenstielke*.

¹⁴⁰ Nbg akt 769, *Povel von Essen*, 1650. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Paul von Essen* (nr 1957). Skansmästare 1611, stadsmajor 1630. Almquist 1976, s. 1456–1457. Rockneby i Kalmar län. Sönerna var födda 1631 och 1633.

¹⁴¹ Nbg akt 788, *Håkan Sonesson (Klint)*, 1659. Se även Almquist 1976, s. 1020.

¹⁴² Nbg akt 869, *Robert Stuart*, 1654. (Min kursivering.) Se även Ailes 2002, s. 12.

formulering om Stewarts pension ger också exempel på hur pensioner betraktades av kronan. En pension var också ett beneficium och beroende av monarkens nåd och välvilja.¹⁴³ De många krigen under sextonhundratalet ledde till att kraven på kronan att hjälpa statstjänares familjer ökade. Kronan hade ett ansvar för dem som stod i kronans tjänst och för deras familjer.¹⁴⁴ Riksrådet diskuterade olika lösningar och redan 1643 kom ett förslag om att en pensionsfond för krigsänkor och skadade borde införas, finansierad genom avdrag från soldaternas och officerarnas löner. Men pensionsfonden blev inte verklighet förrän många år senare.¹⁴⁵

Donationer delades även ut till individer som hade skadats i kronans tjänst eller till deras efterlevande. I ett förläningsbrev ställt till den tidigare nämnda fänriken Anders Fullerthön, förklarades hur fänriken inte längre hade möjlighet att fortsätta sin tjänstgöring.

[S]erdeles den nyligen wijdh Christianstadh *undfångne skått och blessurer* så att han derigenom ähr *incapabel* giord oß och Chronan någon wijdare dienst att göra, och han oß nu Underdånigst ansöker om någon hielp och underhåldh uthi sin och sin hustrus lijftijdh.¹⁴⁶

Den illa sårade fänriken fick en livstidsförläning på tre hemman, av vilka han och hans familj förhoppningsvis kunde leva relativt gott. Av brevet framgår också att fänriken hade ansökt hos kronan om att få hjälp och underhåll. De soldater som inte hade andra möjligheter kunde efter 1646 även vända sig till Vadstena krigsmanshus, där de kunde få vård och boende på ålderns höst.¹⁴⁷

Den gamle preussaren Hans Gardemeister hade inte fått sin donation på grund av att han skadats i kronans tjänst, men när han år 1680 bad att få behålla godset använde han sitt ”Ußle och elendige tillståndh” som ett argument.¹⁴⁸ Han berättade hur halva hans kropp var ”aldeles dödh och kraftelöös”. Gardemeister hade varit i den svenska kronans tjänst allt sedan Gustaf II Adolfs tid och hans två söner hade följt i faderns fotspår och gjorde krigstjänst.

När kaptenlöjtnant Jöran Mattson Westman blev skjuten stod hans änka, Catharina Bosin, ensam kvar ”i stoor fattighdom” utan möjlighet att ”sigh och sine barn nähra och klädha”.¹⁴⁹ Bosin supplicerade generalguvernören som i sin tur vidarebefordrade änkans ansökan till förmyndarregeringen. Ansökan måste ha varit detaljerad, för det korta donationsbrevet innehåller mycket information. Under sin tjänstgöring hade maken enligt donationsbrevet blivit

¹⁴³ Persson 1999, 157–158.

¹⁴⁴ Sjöberg 2008, s. 178.

¹⁴⁵ Ailes 2006, s. 19–28.

¹⁴⁶ Nbg akt 856, *fänrik Anders Fullerthön*, 1677. (Min kursivering.)

¹⁴⁷ Ailes 2006, s. 22.

¹⁴⁸ Nbg akt 707, *Hans Gardemeister*, odaterat brev.

¹⁴⁹ Nbg akt 857, *Catharina Bosin*, 1669.

”illa qwester”, utfrågad, av fienden. Under det senaste ryska kriget hade han blivit skjuten i magen ”uthi en Skantz stormande wedh Kexholm” och han dog en mycket plågsam död. Catharina hade inte förmått att ”befordra” hans obegravda lik till sitt ”hwijlorum”.¹⁵⁰ Enligt förläningsbrevet från 1669 var det drottning Hedvig Eleonoras ”Nådige wilia” att änkan ”till hielp och ersättning” skulle få ett hemman att behålla under sin livstid.¹⁵¹ Det finns flera exempel på änkor som erhöll donationer för makens tjänster och jag återkommer till dessa ”änkepensioner” nedan i avsnittet om kvinnor vars makar stått i kronans tjänst. Här vill jag istället lyfta fram hur Bosins brev exemplifierar kronans ansvar för hushållen i sin tjänst. Änkan skulle få hjälp och ersättning för makens tjänst.

På ett liknande sätt motiverades donationen till fänrik Henrik Silfversvan. Han hade haft ”omkostnader på sine munteringar, uthstående Trawallier, fängelse ok där af uthi råkade olägenhet ok fattigdom”.¹⁵² Silfversvan, som hade krigskollegiets attest på sina omkostnader, fick ”til någon uprättelse” två små hemman i Nyland, vilka han själv hade bett att få.¹⁵³ Tjänstgöringen i sig lyftes alltså fram som själva orsaken till att en familj hade hamnat i den utsatta positionen.

Fattigdom var ett mycket påtagligt och verkligt hot för många av hushållen i kronans tjänst, men det var inte ett motiv som förekommer särskilt ofta i donations- eller förläningsbrevet. I de få fall ordet fattigdom nämns i donationstexten bör det rimligtvis tolkas och förstås som ett sätt att hänvisa till fördraget och det ömsesidiga ansvaret hos kronan och hushållen i kronans tjänst. För dem som inte hade någon ärvd förmögenhet innebar en tjänst under kronan att de gavs möjlighet att bygga sig en plats i samhället. Men baksidan av myntet var naturligtvis att både lön och beställningar avbröts i samband med att tjänsten upplöstes. För krigsbefäl och för civila tjänstemän samt deras familjer kunde av den anledningen livstidsförläningar och donationer vara oerhört viktiga och fungera som ett sätt för kronan att betala av löneskulder och andra fordringar.¹⁵⁴ Donationer och förläningar kunde alltså motiveras av mottagarens olika *behov* och det var inte ovanligt att individer som på olika sätt stod eller stått i kronans tjänst bad eller ansökte om hjälp.

Ytterligare en form av behov som kunde motivera en donation var om mottagaren behövde få någonstans att bo. Till exempel fick löjtnant Mårten Eskilsson och hans hustru under förläningsvillkor ett ödehemman ”der han med

¹⁵⁰ Nbg akt 857. Westman var enligt brevet ”så skuten att hans inelfwer ähre honom i henderne falne”.

¹⁵¹ Nbg akt 857, *Catharina Bosin* 1669.

¹⁵² Nbg akt 836, *Henrik Johansson Silfversvan*, 1669.

¹⁵³ Nbg akt 836, *Henrik Joensson Silfversvan*, 1669. Ett par hemman han kunde lägga under sitt säteri, Kvisbacka, i Esbo socken.

¹⁵⁴ Persson 1999, s. 157–158, 176–178. Bull 2004. Ailes 2002, 72–90.

hustru och baarn kunde boo och wistas, emedan han elliest intett booställe hafwer”.¹⁵⁵

Således kunde donationer motiveras av att mottagaren avslutade sin anställning under kronan och fungerade då som en särskild belöning vid sidan av en mer traditionell pensionslösning. För andra var donationen i sig en slags pension, vilken gav mottagaren inkomst efter avslutad tjänst. Donationer och förläningar motiverades inte sällan av mottagarens behov och stora förväntningar ställdes på kronan att hjälpa behövande.

Kronans finansiärer och fordringsägare

Slutligen vill jag uppmärksamma de donationer som inte i första hand hade motiverats av mottagarens militära eller civila tjänst. I så gott som samtliga fall rörde det sig istället om att mottagaren hade lånat ut pengar till kronan, eller hade andra fordringar på kronan. Fordringsägaren kunde få tillgång till hemmansräntor i säkerhet för ett lån, som en slags pant, eller till avbetalning för en fordran. Inkomsterna från godsens blev då den ränta och avbetalning som utgick på lånet eller skulden.

Handelsmannen Gert Störning från Nyköping var en av dem som hade en ”anseelig fordring” hos kronan. Störning hade levererat kanoner till kronan från de styckebruk han drev vid Stavsjö och Svärta i Södermanland. Störning fick av kronan delvis betalt i pengar, men den största delen av sin fordran fick han ”pantewijs”. Inkomsterna från ett antal hemman och gårdar i Nyköpings län skulle fungera som en årlig avbetalning, men inkomsten skulle också ge Störning möjlighet och de medel han behövde för att fortsätta driva bruken.¹⁵⁶ Enligt kammarkollegiets uträkning räntade hemmanen ”med gierden, byggningz hielpen, halfwe Booskap halfwe Skiutzferdz och hele dagzwärkz penningerne” 354 daler 24 öre silvermynt. Förpantningsvillkoren innebar att Störning vare sig fick frälserätt eller att han förväntades rusta för hemmanen. Däremot hade hans arvingar starkare rätt till de fordringar Störning hade på kronan än vad arvingar hade till donationer. Å andra sidan kunde kronan när som helst (med två månaders notifikation) lösa in panten.¹⁵⁷

Stadsmajoren i Halmstad, Göran Gyllenfalk, fick år 1647 hemmansräntor i pant efter att han ”till Krijgets uthförande” givit kronan en ”förstechningh”.¹⁵⁸ Enligt donationsbrevet avstod han från fordringen på kronan mot att han fick behålla hemmanen under allodialt frälse. Han lyckades alltså förbättra villkoren för en förpantning på ett sätt som påminner mer om ett köp än om en donation. På samma sätt hade Måns Mårtensson Palm lyckats få allodiala

¹⁵⁵ Nbg akt 799, *Mårten Eskilsson* och Margret Grelsdotter fick hemman i ”Kullanperä by” Lappo socken, Åbo län, under livstid år 1651.

¹⁵⁶ Nbg akt 891, *Gert Störning*, 1677. Pantsumman var 6 898 riksdaler silvermynt.

¹⁵⁷ Nbg akt 891, *Gert Störning*, 1677.

¹⁵⁸ Nbg akt 755. *Göran Gyllenfalk*, 1647.

villkor på en större donation år 1624. Enligt brevet hade Gustav II Adolf "till förende" givit kammarrådet hemmanen under "de wilkor som Norkiöpingz Besluuth förmäler".¹⁵⁹ Brevet fortsätter:

[S]å hafwer Wij likwäl nu Wälbem:te Måns Mårtensson för den wälwillige försträckning och bijständh, som än ytterligare oß till Krijgzsakerne uthj rede peningar giordt hafwer.¹⁶⁰

Palm hade alltså lånat ut pengar till kronan och för det fick han kungens tillstånd att behålla hemmanen "till Ewerdelig oklandrat ägendom". Palm fick behålla godset som sitt "rätte wälfångne aflinge Gods", vilket innebar att det kom under samma regler som köpt jord. Jordens natur skulle enligt brevet ändras i kronans jordeböcker från kronojord till frälsejord. Palm befriades från de begränsningar som vilade över norrköpingsbeslutsgods och fick efter egen vilja "förhbyta, försällia, förpanta" hemmanen. Enligt brevet behövde han inte heller söka konfirmation av "efterkommande konungar".¹⁶¹

Att låna ut eller skänka pengar till kronan kunde alltså vara ett sätt att få tillgång till hemmansräntor. Under Gustav II Adolfs tid sålde kronan ut en del jord till adeln, de så kallade frälseköpen, och det är i den kontexten Palms benådning bör betraktas.¹⁶² Frälseköpen ansågs snart nog olyckliga och började kritiseras då ränteinkomster gled kronan ur händerna för all framtid. De villkorade förpantningsdonationerna blev istället mer vanliga. Många av dem som fick förpantningsdonationer hade, som statsmajoren i Halmstad, fordringar på kronan. Det fanns en förväntan på adeln, och även på ofrälse statstjänare, att själva kunna göra utlägg för kronan och att finansiera till exempel en ambassad eller värvningar. Utläggen skulle sedan redovisas och avstämmas mot kronans böcker och ersättas av kronan. Fordringar på kronan uppstod också ofta på grund av att löner inte betalats ut, vilket framförallt hände under krigsåren och under sena sextonhundratalet.¹⁶³ En av dessa löne- och skuldfordringar löste till exempel kronan år 1637 genom att donera bort inte mindre än 12 mantal i Kronobergs län. Mottagaren var Joen Lilliesparre, "vår troo man, öfwerste och Commendant i Vismar". Benådningen motiverades "för then *rest och skullfordran* som honom återstår för sin gjorde tjenst under besoldningz rytterne uthi Preusen".¹⁶⁴

Ett annat exempel är en donation till den icke adlade kaptenen, Jacob Saxe, från år 1650. Saxe fick fyra små hemman i Jäskis härad och enligt donationsbrevet skulle "een halfparth af bemälte Jacob Saxes löhn för

¹⁵⁹ Nbg akt 743, *Måns Mårtensson Palm*, 1624. Hemmanen låg i Uppland.

¹⁶⁰ Nbg akt 743, *Måns Mårtensson Palm*, 1624.

¹⁶¹ Nbg akt 743, *Måns Mårtensson Palm*, 1624.

¹⁶² Brännman 1950.

¹⁶³ Persson 1999, s. 147–154. Ågren 2011, s. 214–215.

¹⁶⁴ Nbg akt 742, *Jon Persson Lilliesparre*, 1637. (Min kursivering.) Asa socken, Kronobergs län.

innewarahrandhe åhr honom *afdragas*".¹⁶⁵ Följaktligen kunde donationer användas för att lösa kronans skuld till en person, men även – som i Saxes fall – fungera som en slags förskottsbetalning.

Det ligger också nära till hands att betrakta flera av dessa förpantningsdonationer som köp av något mer än bara hemmanräntor. Innehavarna köpte bättre villkor för sin jord, fick starkare besittningsrätt till hemmanen och kunde således ta del av fler av de mer symboliska fördelar som följde med innehav av frälsejord. Praktiken har en intressant parallell till den förändring av tjänstetillsättningar som Svante Norrhem har uppmärksammat. Under senare delen av sextonhundratalet kunde kansliets sekreterare mer eller mindre köpa sig vissa ämbeten, genom att låna ut eller skänka pengar till kronan.¹⁶⁶ Kronans eviga kassabrist var en viktig orsak bakom denna, egentligen olagliga handel med tjänster, men tillgången till tjänster hade också en symbolisk betydelse för innehavarna. En tjänst, lika väl som tillgången till frälsejord, gav innehavaren en position.¹⁶⁷ Ämbeten, framförallt de högre, tillsattes i regel av monarken själv och kan i betydelse för innehavaren jämföras med andra benådningar, som donationer av jordräntor eller adelskap. Gustav Adam Banér fick en donation i "wedergälning" för att han avstod från "det i Pommern belägne Amptedt Wollin". Det var hans far som först erhållit inkomsterna från det pommerska länet, fältmarskalken Johan Banér. I brevet till Gustav Adam står det vidare:

[O]ch thär så skulle hända at be:te Gustav Adam Baner, uthan manliga ächta lijfz arfwingar, med dödhen afgingo, tå skall denne donation intenderas, in på hans syster Wälborna jumfru Christina Barbera Baner och på hennes manliga bryst arfwingar.¹⁶⁸

Donationen skulle alltså förlängas på Gustav Adam Banérs syster och hennes tillkommande arvingar om Gustav Adam dog utan egna arvingar. Att systemets arvsrätt markerades på det här sättet kan tyda på att donationen ursprungligen delats ut för en fordran på kronan. Gustav Adam själv hävdade också i ett försvarsbrev till reduktionskommissionen att även om det ursprungliga donationsbrevet till Wollin saknades, hade godsdonationen från början motiverats dels av faderns tjänst, dels av fordringar på kronan.¹⁶⁹

Det finns flera donationsbrev där benådning fungerade som ett mellanting mellan rena donationer och förpantningar – precis på det sätt som Banér hävdade i fallet ovan. Den skotske läkaren Jacob Robertson fick en allodial

¹⁶⁵ Nbg akt 746, *Jakob Saxe*, 1650. (Min kursivering.)

¹⁶⁶ Norrhem 1993, s. 57–58, 64.

¹⁶⁷ Asker 1983, s. 99. Norrhem 1993, s. 58, 64. Thisner 2007, s. 120–121.

¹⁶⁸ Nbg akt 867, *Gustav Adam Banér*, 1647. (Min kursivering.) Gustav Adam Banér 1624–1681, upphöjdes till greve 1651. Christina Barbro 1627–1650. Donationen bestod av bland annat en odalkvarn, Nykvarn, Tillinge sn, Uppland.

¹⁶⁹ Nbg akt 876, *Gustav Adam Banér*, odaterat brev, troligtvis från 1680–1681 då det är adresserat till reduktionskommissionen.

donation år 1624 för "wählwilligh godh tjenst", vilken han, enligt brevet, både gjort och var förpliktigad att fortsätta med i ämbetet som Gustav II Adolfs livmedikus. I slutet av brevet tillades att läkaren inte längre hade rätt att göra anspråk på några utstående lönefordringar.

[D]er emoth skall ber:de Doctor Jacob, här efter *intet mehra tilltahl* hafwa, på det honom in till detha Dato, kan på sin återstående besoldningh rästa och fehla.¹⁷⁰

Donationen motiverades sålunda både av doktor Jakobs tjänstgöring och av en fordran som Robertson hade på kronan. Donationer där mottagaren hade någon slags fordran på kronan betraktades alltså formellt som skilda från de "pure" eller rena donationerna.¹⁷¹ Men det bör också framhållas att gränsen mellan de olika benådnings- och ersättningsformerna ofta var otydlig och glidande. Först under reduktionen på 1680-talet blev det riktigt betydelsefullt för familjer, som doktor Jakobs arvingar, att kunna bevisa att donationen, helt eller delvis, var en säkerhet för ett lån till kronan. Dessa "graverade" eller skuldbelagda donationer undgick till en början reduktion, men efter 1682 kom de att tas upp till behandling och många av dem kom att lösas in.¹⁷² I kapitel fem återkommer jag till hur flera familjer hävdade att deras donation egentligen var en förpantning och att de därmed skulle ha starkare rätt till hemmansräntorna. Kronans kreditorer förväntade sig – och fick också oftast – ett starkare juridiskt skydd än vad donations- och förläningsvillkoren erbjöd. Donationspraxis hade således betydelse för och drev på lagstiftningsarbetet som syftade till att förbättra kreditgivarens position.¹⁷³

Följaktligen fanns inga entydiga gränser mellan köpta kronogods, förpantningsdonationer eller rena donationer under en stor del av sextonhundratalet. Monarken hade alltid möjlighet att göra specialavtal och ge undantag. Lönefordringar på kronan eller andra ersättningskrav kunde leda till att fordringsägaren fick donationer eller förlänningar. Det finns alltså flera exempel på hur "en försträckning" till kronan, eller andra fordringar på kronan, kunde fungera som strategi eller förhandlingsargument för att få vissa fördelar. Samtidigt försökte kronan införa mer enhetliga regler och förbjuda vissa donationsformer. Redan 1604 var tanken att allodiala donationer skulle ersättas av de feodala norrköpingsbeslutsdonationerna. Men först under reduktionen 1655 kom förbudet mot allodiala donationer att drivas igenom. De personliga

¹⁷⁰ Nbg akt 810, *livmedikus Jakob Robertson*, 1624. (Min kursivering.) Född i Skottland. Enligt Almquist, 1931, s. 166, var donationen given på norrköpingsbesluts villkor, vilket alltså inte stämmer. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Robertsson*.

¹⁷¹ Loit 1975, s. 158–159.

¹⁷² Loit 1975, s. 158–159.

¹⁷³ Ågren 1992, 42–55. Ågren 2009, s. 73–4.

undantagen och överenskommelserna gjorde det svårt för kronan att beräkna ränteinkomster eller planera för framtida benådningar.

Kvinnor i kronans tjänst

I texter som berör sextonhundratalets donationssystem möter man ofta föreställningen att kvinnor inte alls hade rätt att inneha donationsjord och att de inte kunde erhålla donationer eller förläningar från kronan.¹⁷⁴ Den här bilden verkar åtminstone delvis ha formats av de regler som formulerades genom norrköpingsbeslut, men större betydelse har både sextonhundratalets bokföringstradition haft samt senare forskning och källbearbetningar där till exempel kvinnors egendom ofta osynliggjorts bakom faders och makars namn. I det ursprungliga riksdagsbeslutet från 1604 om donationsvillkoren detaljerades bara döttrars arvsrätt till donationer och inget nämns om kvinnor i övrigt.

I länsregistren går det att se att några kvinnor ändå innehade donationer. Det framgår dock inte varför de kvinnorna i fråga innehade förläningar, de presenteras i regel bara utifrån civilstånd. I en förteckning följs trumpetaren Erik Ohlsson och kapten Elias Green av hustru Elisabeth Eriksdotter, hustru Gunnela och hustru Maria Höök. Däremot uppfördes Kapten Lorentz änka således under makens namn och rang.¹⁷⁵ Men i och med att dessa kvinnor registrerades under sitt eget namn finns anledning att anta att de också fått förläningen för tjänster de själva hade gjort. Sofia Ling har i relation till en undersökning om kvinnors arbete visat att det är ofta svårt att se vad gifta kvinnor arbetade med, då de i källorna ofta döljs bakom sina makar.¹⁷⁶ Det vore av den anledningen mycket intressant om det var möjligt att återfinna några av dessa ursprungliga förläningsbrev för att se om de innehåller mer information.

Bland de undersökta handlingarna finns en kvinna som ändå fick hemmansräntor i belöning för tjänster som hon själv hade gjort kronan. Hovjungfru Kristina (eller Kerstin som hon kallas i brevet) Mörner fick 1633 en förläning på behaglig tid för sin "trogna tjänst". Kristina Mörner hade varit i tjänst hos änkedrottningen Kristina och därefter hos Gustav II Adolfs gemål, Maria Eleonora.¹⁷⁷ Förläningen var förhållandevis omfattande och bestod av drygt 21 mantal i Östergötland. Just de hemman som Mörner fick hade tidigare innehafts av hennes bror, ryttmästaren Gustav Adolf Mörner, och ännu tidigare hennes farbror.¹⁷⁸ Brodern hade erhållit benådning tre år före Kristina fick den

¹⁷⁴ Se t.ex. Clason 1895, s. 53–55. Winberg 1985, 34–37. Ailes 2006, s. 19.

¹⁷⁵ Nbg saknar aktnr, folie 8318–8322. "Efterskrefne Donatarier..."

¹⁷⁶ Ling 2011, s. 163–169.

¹⁷⁷ Nbg akt 877, *Kristina Mörner*, 1633.

¹⁷⁸ Otto Helmer von Mörner hade fått dem under förläning redan 1602, en farbror till Kristina. Se Almquist 1947, s. 959.

och han hade hunnit bygga upp ett säteri i byn Näsby innan han blev ”nersablad” tillsammans med sina ryttare utanför Nürnberg.¹⁷⁹

Bara ett år efter att hon fått förläningen drogs den in och istället fick hon dela godsens med en släkting, Stellan Mörner (gift med Kristinas moster), ståthållare på Åland. Förmyndarregeringen skrev i brevet att ”Wij nu sedermera förnimma” att det varit Gustav II Adolfs vilja att förläningen skulle delas mellan de båda.

[I] anseende af den trogna och långliga tjenst, som vår Sahl. Högt:te Kiäre häärr Fader gloriöwdist i åminnelse, sampt vår Högt:de Kiäre Fru Moder så wähl som oß och Cronan, oß Elskelig Edel och Wälb: Stellan Mörner till Högsätter och Fru Chirstin Bärnsdotter Mörner, *respektive gjort och bewist* hafwer, och än här efter så wida deras Krafter och förmögenheter tillåter, att bewijsa förplichtade wara skola.¹⁸⁰

Det var således deras *respektive* tjänst som motiverade förläningen och konfirmationen. Av senare brev framkommer också hur de båda delat upp hemmanen mellan sig och att Kristina behöll säteriet Näsby. Kristina hade avslutat sin tjänst som hovjungfru år 1634 och året därpå gift sig med översten Anders Körning – hon var följaktligen relativt ung när hon mottog gåvan. Förläningen stadfästes år 1645 av drottningen och då utsträcktes den till att även omfatta Kristinas och Stellas respektive manliga arvingar – under deras ”Manne barns Lijftijdh oturberade och Oqwalde att njutha och behålla”.¹⁸¹ Villkoren förbättrades alltså inte, de bara utsträcktes till att gälla under de båda familjernas respektive söners livstid.

Som jag visade inledningsvis i kapitlet var det förhållandevis få kvinnor som stod som första mottagaren av donationer eller förläningar, vare sig det var för tjänster de själva gjort kronan eller för tjänster deras make gjort kronan. Det finns ett par olika förklaringar till varför så få kvinnor fick donationer i sitt eget namn. För det första infördes donationssystemet som ett försök av Karl IX att införa mer patrilineära mönster för jordäggande.¹⁸² Tanken var att genom att stärka manslinjens rättigheter till den donerade jorden skulle färre gods och hemman behöva delas mellan många syskon, vilket skulle leda till en rikare adel. Tanken var det samma som för förbuden mot hemmanklyvning, vilka syftade till att ge mer besuttna bönder. De feodala, villkorade, godsdonationerna skulle helt enkelt inte ges till kvinnor alls.¹⁸³

¹⁷⁹ Riddarhusets stamtavlor 2002. *Mörner*. Kristina och Gustav var barn efter Bernt Didrik von Mörner och hans hustru Anna von der Grünau (syster till Maria von der Grünau, gift med Stellan Mörner).

¹⁸⁰ Nbg akt 877, *Kristina Mörner & Stellan Mörner*, 1634. (Min kursivering.)

¹⁸¹ Nbg akt 877, *Kristina Mörner & Stellan Mörner*, 1645.

¹⁸² Winberg 1985, s. 31–36.

¹⁸³ Clason 1895, s. 53–55.

För det andra var donationer nära länkade till tjänst, och det fanns få tjänster öppna för kvinnor. Hovet, eller hoven rättare sagt, var efter reformationen den enda avlönade "arbetsplatsen" öppen för adlade kvinnor. Vid hoven var mellan tio och femton adliga kvinnor anställda per år i genomsnitt under seklet. Därtill hade flera icke adliga kvinnor anställning under det så kallade hovfruntimret.¹⁸⁴ En anställning vid hovet kunde ge ekonomiska fördelar såväl som sociala och gav både kvinnor och män möjlighet att utöva makt och påverkan.¹⁸⁵ Vid sidan av lön, mat och kläder var det inte ovanligt att anställda vid hovet – även kvinnliga hovdamer – fick gåvor av kronan.¹⁸⁶ Christopher Pihl har visat att kvinnor anställda vid hoven eller på kungsgårdarna kunde få tillgång till jordräntor under femtonhundratalet, men att det oftast var män som fick just jordräntor.¹⁸⁷ Under senare delen av sextonhundratalet var det däremot mycket sällan som kvinnor fick annat än smycken eller pengar i gåva. Fabian Persson har till exempel visat att de flesta kvinnor som var anställda vid hoven, både adliga och icke adliga, belönades genom gåvor i pengar och föremål, bland annat till bröllophjälp. På många sätt fungerade bröllophjälpen för kvinnor som den avskedspenning som pager brukade få när de lämnade sin tjänst. Äldre personer som avslutade sin tjänst fick istället en pension och då i form av årliga utbetalningar.¹⁸⁸ Praxis för hur kvinnors tjänst belönades av kronan ger således intryck av att ha förändrats över tid. Allt mer sällan delades jordräntor ut till kvinnor och istället belönades kvinnors tjänst med pengar och lösöre.

Kvinnor vars makar stått i kronans tjänst

Villkoren för donationer, som de formulerades i norrköpingsbeslut, nämnde inget om mottagarens hustru. Donationsreglerna medgav specificerade rättigheter för både söner och döttrar, men de skiljde sig från de vanliga arvsreglerna för jord. Även bak- och sidoarv bortom den förste mottagaren förbjöds enligt reglerna, men inget nämndes om hustruns rätt. Frågan är vilken rätt hustrun i praktiken hade till donerad eller förlänad jord. I det följande undersöker jag kvinnors rätt som den framgår av de ursprungliga donations- och förläningsbrevens samt hur den formulerades i de brev där kvinnor var förstamottagare. I kapitel fyra återkommer jag till ankans möjligheter att behålla hemman efter makens död. När donationer delades ut till en namngiven kvinna motiverades dessa alltså sällan av att hon själv stod i kronans tjänst. Vanligare var att benådningen motiverades av hennes makes tjänst. Men dessa få brev var inte de enda som gavs till kvinnor. En mer noggrann läsning av donationsbrevens visar att en klar majoritet av benådningarna under

¹⁸⁴ Persson 1997, s. 306–315. Stadin 2004, s. 158–160.

¹⁸⁵ Persson 1997, s. 306–308, 321–323. Persson 1999, s. 207.

¹⁸⁶ Persson 1997, s. 306–333. Se även Stadin 2004. Norrhem 2007.

¹⁸⁷ Pihl 2012, s. 158–160.

¹⁸⁸ Persson 1999, s. 156–158

norrköpingsbesluts villkor var givna till en namngiven man, hans hustru och hans äkta manliga bröstarvingar.

Tabell 4. Hustrun i de 181 norrköpingsbeslutsdonationerna.

Tidsperiod	Med hustru	Bara söner	Till kvinna	Övriga	Total
1527-1603	0	0	1	1	2
1604-1611	0	2	0	0	2
1612-1632	5	13	0	2	20
1633-1643	5	4	0	0	9
1644-1654	97	7	3	9	116
1655-1659	2	1	0	0	3
1660-1673	14	1	4	1	20
1674-1680	7	1	1	0	9
Totalt	130 (72)	29 (16)	9 (5)	13 (7)	181 (100)

Anm. Notera att tabellen bara visar donationer givna på norrköpingsbesluts villkor. Förläningar och allodiala donationer saknas.

Källa: Se bilaga 1.

Lägger vi samman de donationerna som uttryckligen var givna till en man, hans hustru och deras äkta manliga bröstarvingar (130) med de givna till en namngiven kvinna och hennes manliga arvingar (9), var kvinnors rätt uttryckligen inkluderad i 139 av de 181 breven, vilket motsvarar 77 procent av norrköpingsbeslutsdonationerna. Av tabell fyra framgår också att hustruns rätt till donationen skrevs in i allt fler donationsbrev under Gustav II Adolfs tid för att snart bli praxis. I ett donationsbrev från april år 1625 fick till exempel Johan Banér "hans Hufvfu och ächta Manlige bröst arfwinger" ett gods i Livland samt ett hus i Riga.¹⁸⁹ Ökningen under perioden följdes av ett beslut i riksrådet år 1633 att hustrun hädanefter hade formell rätt att behålla sin makes donation om hon var inkluderad i brevet.¹⁹⁰

Maria Sjöberg har visat hur den svenska militära organisationen formellt kom att formellt organiseras efter ett hushållssystem under 1620-talet. Krigsartiklarna gav kvinnor och barn rätt att vistas i fält och hushållet blev basen utifrån vilken militärmakten organiserades ur främst ett socialt perspektiv.¹⁹¹ Utifrån samma princip omorganiserades även delar av skatteuppbörden och utskrivningar vid samma tid, de kom allt mer att baseras på hushåll och inte som tidigare gårdar.¹⁹² Intressant nog var det alltså också under 1620-talet som hustruns rätt till donationen uttryckligen började skrivas

¹⁸⁹ Nbg akt 867, *Johan Banér*, 1625.

¹⁹⁰ Se även Clason 1895, s. 73. Gjerstad 1995, s. 3. Ailes 2006, s. 17–18.

¹⁹¹ Sjöberg 2008, s. 73–75, 90–91

¹⁹² Nilsson 1990, s. 14.

ut i donationsbrev. Därefter kom hustruns rätt att skrivas in i breven mer regelbundet, till och med i brev till ännu ogifta mottagare. I november 1652 fick till exempel kapten Claes Boije och hans ”tillkommandhe hustru” och äkta manliga bröstarvingar några hemman i Parduma by i Tavastehus län.¹⁹³

Förläningarna delades ut under mottagarens livstid eller på en icke specificerad tidsrymd – en för kronan behaglig tid. Barnen hade ingen arvsrätt till förläningar. Däremot visar en undersökning att mottagarens hustru inkluderades i de flesta brev, de gavs till en namngiven man och hans hustru under deras livstid. I 24 av 37 inkluderade hustru eller gavs direkt till en namngiven kvinna.¹⁹⁴ Hustrun inkluderades alltså i de flesta donations och förläningsbrev, vilket leder till följdfrågan vad detta innebar för hustrun? Börjar vi med att titta på de åtta donationerna under norrköpingsbesluts villkor, vilka från början gavs till en *namngiven kvinna* och hennes manliga arvingar, ger de intrycket att hustruns rätt ställdes före barnens.

”Fru Anna Hjort” fick till exempel drottning Kristinas brev år 1649 på två skattehemman i Jönköpings län.¹⁹⁵ Anna hade varit gift med den tidigare omnämnde löjtnanten Anders Hansson, som enligt stamtavlorna avled i Stockholm år 1638 efter att han rest dit för att söka frälse på sin hustrus gods. Deras tre barn måste ha varit mycket unga när fadern dog för den äldsta, Hans, tvingades avbryta sina studier och blev istället page hos riksrådet Fredrik Stenbock. Barnen adlades Ramsvärd år 1647 – enligt sköldebrevet för faderns förtjänster – men intressant nog var det Anna Hjort som fick donationen år 1649 och inte hennes då vuxna och nobiliserade barn.¹⁹⁶ Ytterligare ett exempel är ett brev till änkan Anna Wirtenberg von Debern. Enligt hennes donationsbrev hade hon, förutom godsräntor, även bett om att få tillstånd att ”et Sätteij opbygga”:

[S]ina barn till godho som uthemlandz uthi H. K. Maijt. Och Cronones tjänst stadde äre, emäden dhe ingen annan lägenheet hafwa skole hwarest dhe sigh kunna oppehålla, när dhe heem i landet komma.¹⁹⁷

Änkans barn befann sig utomlands i kronans tjänst och trots att donationen och tillståndet att uppbygga ett säteri motiverades av både makens och sönerns tjänst, var det ändå Anna som fick donationen.

Maria Gyllenpatron – en av mycket få kvinnor i åtkomsthandlingarna som använde sin makes efternamn – fick en donation år 1663 efter att hennes make,

¹⁹³ Nbg akt 712, *Claes (Anders) Boije af Gennäs*. Se även akt 705, *Johan Orrfelt*, 1679 som jag hänvisar till i inledningen till kapitel fyra.

¹⁹⁴ För fem av de 37 förläningarna saknas brev och senare konfirmationer ger ingen information.

¹⁹⁵ Nbg akt 776, *Anna Hjort*, 1649.

¹⁹⁶ Nbg akt 776, *Anna Hjort*, 1649. Riddarhusets stamtavlor 2002. *Ramsvärd*.

¹⁹⁷ Nbg akt 854, *Anna Wirtenberg von Debern*. Eriksnäs säteri i Sibbo sn.

major Mårten Johansson Gyllenpatron, hade avlidit 1659.¹⁹⁸ Enligt stamtavlorna hade fogdesonen Mårten Johansson nobiliserats år 1652, ett par år efter att han hade blivit ryttmästare.¹⁹⁹ Enligt donationsbrevet motiverades donationen av "hans [makens] död, den han för våra och Rijkzens Fiender uthstodh".²⁰⁰ Men även:

[I] anseende deer af att sönerne nu och ähra i vår och Cronones wärkelige tjenst, hwaruthi dee ähr ytterligare, så länge dee lefwa och förmå att Continuera Förplichade wara skolla.²⁰¹

Marias söner var alltså i kronans tjänst, och åtminstone en av hennes söner hade egna barn. Att donationen, trots de sannolikt vuxna sönerna, ändå gavs till Maria är intressant och ger intrycket att donationspraktiken var mer komplicerad än vad som tidigare uppmärksammats. Om det bara var tjänsterelationen mellan mottagaren och kronan, samt kronans patrilineära ambitioner, som var avgörande för vem som fick donationer så hade det inte funnits någon anledning för kronan att ge dessa kvinnor donationerna. Varför fick inte sönerna donationen direkt? En rent praktisk aspekt var att donationer enligt reglerna inte fick gå i bak eller sidoarv bortom den förste mottagaren. Genom att modern fick donationen kunde sönerna ärva varandra om det skulle vara så att någon avled utan egna söner. Familjerna i just de här exemplen förenas också av att de alla tre nyligen nobiliserats. Det skulle i så kunna tyda på att kronans nobiliseringar hade en direkt och nära anknytning till donationssystemet och att kronan lade stor betydelse vid den person som motiverade den ursprungliga benådningen. Men mer intressant ur ett genusperspektiv är vad denna praxis säger om kronans syn på donationsmottagarna och dem som adlades. Kronan belöning och benådningar gavs inte till individer utan till ett par, mannen och hans hustru. När kronan delade ut donationer så var alltså syftet att stärka det ursprungliga mottagarhushållet.

I några donationer givna under norrköpingsbesluts villkor inkluderades även mottagarens dotter eller döttrar i benådningen. Den ädle och manhaftige "före detta" kaptenen, Rutger Ekholt, fick tillsammans med sin dotter "såsom warande enda barn, sampt hennes tillkommande ächta manlige Lijfzarfwingar" sex hemman i Viborg socken.²⁰² I ett annat donationsbrev, givet till överstelöjtnant David Dachsberg år 1652, finns en liknande försäkran:

¹⁹⁸ Enligt stamtavlorna var Maria född Häst. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Gyllenpatron*.

¹⁹⁹ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Gyllenpatron*.

²⁰⁰ Nbg akt 729, *Maria Gyllenpatron*, 1663.

²⁰¹ Nbg akt 729, *Maria Gyllenpatron*, 1663.

²⁰² Nbg akt 766, *Rutger Ekholtz*, 1650. Hemmanen låg i "Wattnorj by"

[D]er och så skulle hända att bemelte Dawidh Dagzbergh uthan söner medh döden afginge, tå hafwer högste bemelte Kongl. Maj:tt på sådant fall dhenne donation nådigst Extenderat och förlängdt inpå hans döttrar och deras ähta manlige brystarfvinger.²⁰³

Även Kapten Harald Footangel försäkrades arvsrätt för döttrar om inga söner överlevde honom.

[M]edh dödhen afginge; och allennast döttrar efter sigh lemnadhe, då welle Wij och på deth fall, åfwanbe:te godz och denne wår nådige gåfwa, på dhem döttrarne, och dheras Ähta Manliga lijfzarfvingar hafwa prolongerat.²⁰⁴

Följaktligen var det möjligt att få kronans gehör för att donationer också skulle kunna utsträckas till döttrar och deras manliga arvingar. De ansökandes förhandling påverkade systemet vilket modifierades och förändrades jämfört med de ursprungliga intentionerna. Många av männen som fick kronan att gå med på att utsträcka donationen till deras döttrar var säkert redan till åren komna och trodde inte att de skulle komma att få söner. I nästa kapitel återkommer jag till döttrars möjligheter att ta över donationer efter förste mottagarens död men redan nu ville jag alltså visa att det ändå hände att döttrar inkluderades i det ursprungliga donationsbrevet.

Flyttar vi tillbaka fokus till hustruns rättigheter och till de 37 benådningar som ursprungligen gavs under förläningsvillkor, inkluderade mottagarens hustru, eller så gavs den direkt till en namngiven kvinna, i 24 av breven. Sex av förläningarna gavs direkt till en namngiven kvinna.²⁰⁵ Några av dessa har redan introducerats, som Catharina Bosin och hovjungfru Kristina Mörner.

Bland akterna så finns det fem exempel på livstidsförläningar där hustruns rätt uttryckligen begränsades (eller utsträcks) till den tid hon levde som änka.²⁰⁶ Några sådana begränsningar finns däremot inte i donationsbreven utdelade på norrköpingsbesluts villkor. De fem förläningarna delades alla ut under åren 1645 och 1651, vilket kan indikera att kronan ville förtydliga eller att ändra på en rådande praxis. Gifte hustrun om sig efter makens död skulle hon alltså enligt brevet förlora rätten till förläningen. Kyrkoherden Henrik Carstenius fick till exempel en livstidsförläning år 1647 ”uthi sin lyfztijdh, och hans hustru der hon

²⁰³ Nbg akt 790, *David Dachsberg*, 1652. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Dachsberg*. Enligt stamtavlorna överlevdes David av en son och fem döttrar.

²⁰⁴ Nbg akt 824, *Harald Eriksson Footangel*, 1650. Footangel (1606-1676) blev kompanichef senare samma år. Hans äldsta barn, Elisabet föddes, 1646. Han överlevdes av två söner, födda 1662 och 1664. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Footangel*.

²⁰⁵ Nbg akt 823, *Elisabet Helena Klick*, 1650. Akt 835, *Elisabeth Stormkrantz* 1663. Akt 839, *Anna Munck*, 1662. Akt 857, *Catharina Bosin*, 1669. Akt 860, *Maria Klingspor*, 1647. Akt 877, *Kristina Mörner*, 1633 och 1634.

²⁰⁶ Nbg akt 703, *major Karl Bäck*, 807, *major Hans Larsson Gode*, 1645. Akt 824, *kapten Harald Eriksson Footangel*, 1646. Akt 708, *Henrik Carstenius*, 1647. Akt 778, *löjtnant Jacob Barkhusen*, 1651.

honom öfwerlefwer, så länge *hon Enkia och een söriande sitter*”.²⁰⁷ Hustruns rätt begränsades alltså till att gälla så länge hon var delaktig i det ursprungliga mottagarhushållet. Om hon ingick i ett nytt hushåll – om hon gifte om sig – skulle hon förlora rätten till förläningen. Änkan Maria Klingspor fick år 1647 några hemman i Pargas socken:

[A]tt niuta under adeligh frijheet i sitt änkieståndh, och sedan att hennes barn, aflade medh bemälte Matthias Stut [hennes make], denne vår nådige bewillning iämwl skulle åtniuta in till deß dee till sine myndige åhr komne²⁰⁸

Maria Klingspor skulle också bara få behålla sin förläning så länge hon tillhörde det ursprungliga mottagarhushållet, men med det tillägget att hennes och Mattias gemensamma barn skulle ha rätt att behålla förläningen till dess att de blivit vuxna. Om Maria avled eller gifte om sig innan barnen hade blivit myndiga garanterades barnen alltså ändå inkomsten från hemmanen.

En kvinna, Elisabet Stormcrantz, fick år 1663 en förläning i sitt eget namn utan att hon var änka. Hon fick frihet på två ödehemman i Gunnarskullaby i Kyrkslätt socken, Nyland, för de tjänster hennes make gjort riket.²⁰⁹ Hennes svärfar hade redan år 1625 köpt ett rusthåll i samma by, Gunnarskulla, samt ett i Spärring.²¹⁰ Enligt förläningsbrevet fick den fattiga Stormcrantz friheten för:

[H]ennes man Capitein Jacob Jacobzon Bijlangu haar icke allenast en Runn tijdh Under Wår och Cronans Militie sigh bruka låtit, uthan han sedermera åhr råkath i hufwudh Swagheet och Ellendigheet och sitta der hoos begge medh siu styken omyndiga små baarn.²¹¹

Elisabets make hade råkat i huvudsvaghet, och han hade ställts under sin hustrus förmyndarskap. Som hushållets formella företrädare fick Elisabeth förvalta familjens egendom, signera kontrakt och förvalta sin makes ärvda egendom – och hon fick en förläning från kronan i sin och sin makes livstid.

Kvinnor fick alltså sällan godsdonationer och förläningar för tjänster *de själva* hade gjort för kronan under sextonhundratalet. När kvinnor fick jordräntor motiverades beslutet i regel av de tjänster som deras makar hade gjort kronan. Däremot, vilket inte tidigare uppmärksammas, gavs de flesta donationer och förläningar uttryckligen till en man och hans hustru. I hela 77 procent av donationerna, givna under norrköpingsbesluts villkor, var antingen mottagarens

²⁰⁷ Nbg akt 708. *Henrik Carstenius*. (Min kursivering.)

²⁰⁸ Nbg akt 860, *Maria Klingspor* (kapten Mattias Stuts änka), ursprungliga förläningsbrevet från 1647 saknas men omnämns i brevet från 1650, då änkan fick förbättrade villkor.

²⁰⁹ Nbg akt 835, *Elisabet Stormcrantz*, 1663. Enligt brevet var de två ödehemmanen på 1/3 mantal vardera hade hört till Eskil Olofsson och Henrik Thomasson. Jämför med Riddarhusets stamtavlor 2002, *Bilang*. Stamtavlorna ger intrycket att det var Bilang som fick friheten och att det var för rusthållet vilket alltså inte stämmer.

²¹⁰ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Bilang*. Jakob Bilangs och Elisabet Stormkrantz son, Peter, adlades Bilang år 1689.

²¹¹ Nbg akt 835. *Jakob Bilang och Elisabeth Stormcrantz*. 1663.

hustru inkluderad eller så var mottagaren en namngiven kvinna. Även förläningsbrevet var i de flesta fall utdelade till en man och hans hustru. Vi har också sett att under en period begränsades hustruns rätt i några av förläningsbrevet uttryckligen till den tid änkan förblev del av det ursprungliga mottagarhushållet, gifte hon om sig skulle förläningen hemfalla.

Sammanfattning

De här undersökta ursprungliga donations- och förläningsbrevet har både bekräftat och modifierat bilden av sextonhundratalets donationspraktik. Som tidigare forskning lyft fram var det viktigaste motivet bakom kronans donationer de mottagandes tjänsteanknytning till kronan. Syftet med de flesta brev var både att belöna tjänst och binda mottagaren till kronan; mottagaren förpliktigades att fortsätta tjäna kronan och att utbilda sina barn till dugliga tjänare. Följaktligen fanns det i samtiden en övertygelse om att benådningar i form av jordrätter under frälserätt innebar mer för mottagaren än bara en ekonomisk fördel. Tillgången till frälserätten gav många mottagare de medel som var förknippade med en högre samhällsposition.

En knapp tredjedel av mottagarna av de ursprungliga förläningsbrevet och donationerna var vid utdelningstillfället inte adlade. Flera av mottagarna var födda utanför rikets, och väldets, gränser. För många av dessa män och deras familjer fick tillgången till frälserätter stor betydelse. Flera kom med tiden att adlas eller att naturaliseras av monarken och upptogs i den svenska adeln. Kronans motiv bakom flera av dessa benådningar kan säkert förklaras av kronans behov att knyta till sig kompetens och på så sätt kom ett informellt femte stånd att gynnas. Det var del av adelns och kronans tjänares plikter att ställa liv, gods och egendom till kronans förfogande. Men berättelserna hade betydelse och supplikanters behov påverkade beslut om benådningar. Det blir tydligt av de donationsbrev som återberättar information som måste ha kommit ur de ansökandes brev eller petitioner. Kronans ansvar för de tjänande kommer också fram i de brev där familjer fick benådningar för att kunna fullgöra sina plikter. Nyadlade fick till exempel ofta frälsejord för att kunna leva så som ståndsspositionen krävde. Kronans benådningar kunde också delas ut i slutet av individens karriär, som en *récompense* och belöning för avslutad tjänst.

Det som de undersökta breven har visat och som inte har uppmärksamats tidigare, är i vilken omfattning ett gift par stod som första mottagare av donationer och förlänningar. I både donations- och förläningsbrev var mottagaren i regel en namngiven man *och* hans hustru. Donationerna inkluderade dessutom parets barn. Även om det inte är många bland de undersökta donationerna under norrköpingsbesluts villkor, som från början gavs till en namngiven kvinna och hennes manliga arvingar, så indikerar ändå

de brev som finns att hustruns rätt kunde ställas före sönernas. Praktiken att hustrun inkluderades i benådningen visar att det enligt de samtidens föreställningar var mottagarhushållet som stod i kronans tjänst, inte den manlige individen. Jag har också visat att några av donationerna gavs till namngivna änkor för makens tjänst, trots att de hade vuxna söner. Det talar för att det framförallt var det ursprungliga mottagareparet som lyftes fram.

Mottagarna var således familjer som kronan önskade knyta till sig för deras kompetens eller resurser. I gengäld för trohets- och tjänsteanknytningen axlade kronan ett ansvar för familjerna. Kronans omsorg framträder i brev motiverade av undersåtarnas behov, som fattigdom eller att mottagarna skulle ha möjlighet att uppfylla sina plikter inför kronan (utbilda barn, fullgöra rusttjänst m.m.). De kunde också fungera som en slags extra pension till personer som inte längre kunde fortsätta sin tjänstgöring på grund av skador, hög ålder eller som en benådning i samband med att en mycket lång tjänstgöring avslutades.

Slutligen är det slående hur individuella och personliga breven var, både i avseende på vad som gavs bort, varför och under vilka villkor. Donationsbreven ger också bilden av ett samhälle där ståndsränserna var långt ifrån fasta och den kungliga viljan och nåden avgjorde en familjs position.

Den överförda och omvandlade donationen

Föregående kapitel inleddes med den donation som Catharina von Falkenberg fick år 1664 för de tjänster som hennes make, ryttmästaren Elias Orrfelt, hade gjort kronan fram till sin död år 1656.¹ Elias överlevdes av sin hustru Catharina och fem små barn. Enligt stamtavlorna var deras ende son, Johan Orrfelt, student i Åbo år 1661 och borde alltså ha varit 12–14 år gammal när hans mor fick donationen. Johan valde sedan en karriär inom det militära och år 1679 var han vid kavalleriregementet i södra Skåne. Han gifte sig någon gång före 1687 med överstedottern Eva Maria Modée, då deras första barn föddes just det året. Tillsammans fick de fem barn som alla föddes i Östra Sallerups socken i Skåne. Eva Maria och deras son dog båda år 1699 och Johan själv stupade vid Klissov år 1702.²

År 1679 fick ”corporal af Wåre drabanter oß ellskelig, edel och wälbördigh Johan Orrfäldt” Karl XI:s stadfästelse på sin mors norrköpingsbeslutshemman. I samma brev fick han även konfirmation på ännu en donation, vilken hans föräldrar hade fått redan i december 1650.³ Det hade alltså gått 23 år sedan Elias dog och Johan hade själv hunnit tjänstgöra för kronan, långt från hemmet i Töfsala socken. Det måste således ha varit Catharina von Falkenberg som, åtminstone fram till 1679, skötte om donationen hemma i Finland. Hon gifte aldrig om sig utan bodde kvar på Västerby i Töfsala socken, där familjen hade sin sätesgård.⁴ Förutom Johan hade Catharina och Elias fyra döttrar, varav den äldsta, Elisabet, gifte sig med kommandant Arendt von der Osten och slog sig ner i Skåne. Två av de yngre systrarna gifte sig med ofrälse män hemma i de

¹ Nbg 705. *Catharina von Falkenberg*, 1664.

² Riddarhusets stamtavlor 2002, *Orrfelt*. Johans födelsedatum saknas i Riddarhusets stamtavlor, men hans äldre syster föddes år 1650.

³ Nbg 705. *Korpral Johan Orrfelt vid kungens drabanter*, 1679. Donationen från 1650 bestod av gårdar i Åbo och Björneborg län, Nousis sn, Töfsala sn, (bland annat säteriet Västerby) och Tammela sn.

⁴ Nbg akt 705, *Johan Orrfelt*, 1679.

finska riksdelen och den fjärde systemens öde är okänt.⁵ Catharina begravdes år 1702 i sin hemsocken. Hon dog således samma år som sin son Johan.⁶

Efter förste mottagarens död

Enligt norrköpingsbesluts villkor förväntades innehavare av donationer söka stadfästelse på innehavet när det skedde någon förändring ”i Regementet”. Nyttillträdde monarker hade alltså rätt att konfirmera, eller att inte konfirmera, innehavarens donation. Samma krav ställdes under sextonhundratalet på innehavare av förlänningar, allodiala donationer och även grev- och friherrskap. Under sina första år på tronen påminde Gustav II Adolf donationsinnehavarna om att konfirmationsplikten inte var en tom regel. Han beordrade att de som hade negligerat påbudet skulle få sina gods satta under arrest. Arresten innebar att den lokala fogdeorganisationen fick ansvara för att uppbörden från hemmanen inte kom donationsinnehavarna till godo. Nu kom visserligen de flesta av dessa donationer att återlämnades till familjerna, efter att de rättat in sig i ledet.⁷ Lite längre fram lyckades adeln förhandla fram en något säkrare besittningsrätt till godsen, vilken stadfästes i ståndets privilegier år 1617. Hädanefter skulle alla som ansökte om konfirmation i rätt tid ges stadfästelse.⁸ Innehavarnas rätt till godsen blev därmed lite säkrare, men flera forskare har lyft fram att konfirmationskravet i sig, innebar att den feodala relationen stärktes.⁹ Jag tror dock att konfirmationskravet även bör betraktas utifrån ett rättsligt perspektiv; kronan bevakade sin rätt till hemmansröntorna på det här sättet. Risken för att donerad jord skulle glida över i ärvd eller köpt jord, genom till exempel hävd, minskade markant.¹⁰ Helt klart är att den kungliga stadfästelsen var grundläggande för familjers innehav av donationer under större delen av sextonhundratalet.

I det här kapitlet vill jag komma närmare relationen mellan monarken och hushållen i kronans tjänst under sextonhundratalets genom att undersöka hur donationsjord i praktiken överfördes mellan generationer och olika innehavare. Jag är särskilt intresserad av hur kronan motiverade konfirmationer och framförallt de stadfästelser som på olika sätt utmanade reglerna för donationer.

⁵ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Orrfelt*. Anna Maria Orrfelt gifte sig först med en regementsskrivare och sedan med kyrkoherde Henrik Paulinus i Kumo socken. Hennes syster (namn okänt) gifte sig med inspektorn på Lavila gård i Eurajoki socken, Johan Nordman.

⁶ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Orrfelt*. Töfsala kyrka.

⁷ Nilsson 1964, s. 81. Antalet förlänade hemman minskade från 16 800 år 1611 till 6 400 år 1632 i Sverige och Finland (de flesta indragningarna gjordes i Finland).

⁸ Clason 1895, s. 34, 68–69.

⁹ Nilsson 1947, s. 350–355. Winberg 1985, s. 34–37.

¹⁰ Winberg 1985, s. 150–153, 160–162.

Här söker jag även efter de argument och strategier familjer och individer använde när de förhandlade med kronan. Jag utgår ifrån att dessa kan säga mycket om hur fördraget mellan kronan och hushållen i kronans tjänst uppfattades. I kapitlet kommer jag att undersöka vad som verkligen hände med donationer och förläningar när den ursprungliga mottagaren inte längre fanns i livet och vilka möjligheter mottagarens hustru och barn hade att behålla dem.

Praxis för hustruns tillgång till donationer

I föregående kapitel visade jag hur den förste mottagaren av en donation mycket sällan var en kvinna, men att de flesta donationsbrev gav till en man, hans hustru och deras äkta manliga bröstarvingar. De regler som styrde donationer efter riksdagsbeslutet i Norrköping år 1604 var inte särskilt detaljerade och beslutet nämnde inget om mottagarens hustru eller vilken rätt hon hade till donationen. Avsaknaden av tydliga regler ledde också till många debatter under sextonhundratalets lopp, vilket också Martin Gjerstad har visat.¹¹ Några av de viktigaste frågorna som kom att debatteras – om makans rätt i de fall hon överlevde maken – var hur reglerna skulle tolkas om innehavaren och hans hustru inte hade några barn alls, om de bara hade döttrar och slutligen hur änkans rätt skulle avgränsas mot sönerns rätt.

Änkor utan manliga bröstarvingar

De få forskare som har undersökt hur donationsöverföringar fungerade i praktiken ger ofta motstridiga besked om makans rätt till donationer. Sam Clason menar till exempel att en sedvana utvecklats redan före Gustav II Adolfs tid, enligt vilken barnlösa änkor bara fick behålla donationer ett år efter makens död, ett så kallat *nådår*, och att donationen därefter hemföll till kronan.¹² Mary Elizabeth Ailes menar däremot att änkors rätt till donationer var starkare. Hon har visat att när änkor ansökte om ett nådår rörde det sig ofta om att de ville behålla makens lön. Änkor efter krigsbefäl var sällan lika beroende av nådår som till exempel prästänkor, menar Ailes, eftersom de många gånger hade tillgång till donationer.¹³ Ett *nådår* för änkor var en ofta förekommande ynnest för statstjänare där lönen helt eller delvis var bunden till hemmansräntor, beställningar. Till exempel hade prästänkor rätt att sitta orubbade under ett år på prästgården. Enligt landslagen var det inte tillåtet för kvinnor att gifta om sig inom ett år efter makens död. En regel vars syfte var att förhindra arvsrättsliga komplikationer.¹⁴ Ailes menar alltså att änkor kunde behålla donationer. Sven

¹¹ Gjerstad 1995, s. 9–18.

¹² Clason 1895, s. 70.

¹³ Ailes 2006 s. 21.

¹⁴ Ailes 2006 s. 21.

A. Nilsson ger också exempel på donationsbrev från sena femtonhundratalet där hustrun uttryckligen gavs rätt att behålla den så länge hon levde som änka – detta innefattade även kvinnor som saknade söner.¹⁵

Det finns således en hel del som tyder på att hustruns rätt till donationer och förläningar var starkare än vad Clason föreslagit. Reglerna förändrades dessutom i fråga om hustruns rätt efter år 1633. Riksrådet beslutade det året – efter viss påtryckning från bland annat änkor – att hustrun fick behålla donationen under sitt änkestånd om hon inkluderats i det ursprungliga donationsbrevet.¹⁶ Således formaliserades den praxis som Sven A. Nilsson har visat förekom redan i brev under femtonhundratalet.

De undersökta breven ger inget stöd för att änkors rätt begränsades till ett år eller att de delade ut ett så kallat nådår. Det är i och för sig tänkbart att sådana benådningar inte syns i källmaterialet eftersom åtkomsthandlingarna samlades in under 1680-talet och att redan hemfallna gods inte berördes av reduktionen. Ett slags nådår nämns dock i en exspektansförläning från 1647. Enligt brevet skulle mottagaren få tillgång till ett hemman först efter att den tidigare innehavarens ”nåde och frijhetz åhr ute åhr”.¹⁷ Enligt brevet framgår att den tidigare innehavaren, fjärdingsmannen i Stigtomta, hade hemmanet under sin beställning. Följaktligen var det fjärdingsmannens nådår som kronan skyddade.

[O]ch thet Wallersta till nu warande fjärdingzman i Stigtompta, så länge han wedh thet Embete bruka låter; Ty må och skall honom Samuel Kempe stånda fritt, så snart bem:te perßoners *nåde och frijheetz åhr uthe är*.¹⁸

När nådår beskrivs i historiska arbeten så är det mycket sällan som de knyts samman med annat än änkors rättigheter. Det är därmed en intressant tanke att även lägre statstjänstemän, som fjärdingsmannen, fick eller kunde söka ett extra års betalning, ett friår eller nådår, när de avslutade sin tjänstgöring.

Vi kan få reda på mer om vilka möjligheter barnlösa änkor hade att behålla donationen efter makens död genom de många exspektanserna. Det var förläningar och donationer som redan var utdelade till någon annan. Tanken var att så fort förläningen eller donationen hemföll till kronan så skulle nästa innehavare få njuta donationen. Exspektansbrev gavs framförallt till donationer eller förläningar som förväntades hemfalla till kronan inom de närmaste åren. Om den sittande innehavaren hade donationen under norrköpingsbesluts villkor rörde det sig så gott som alltid om ett par som saknade äkta manliga bröstarvingar.

¹⁵ Nilsson 1947, s. 336.

¹⁶ Ailes 2006, s. 17–18. Se även Clason 1895, s. 73. Gjerstad 1995, s. 3.

¹⁷ Nbg akt 753, *sekreterare i kammarkollegiet, Samuel Kempe*, 1647. Wallerstad, Stigtomta socken, Nyköpings län. Han adlades i april 1647. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Kempenskiöld*

¹⁸ Nbg akt 753. *Samuel Kempe*, 1647. (Min kursivering.)

Biskopen i Linköping, Samuel Enander, fick till exempel år 1660 exspektans på ett par gårdar (samt fyra utjordar och en äng) i Appuna socken i Östergötland. I Enanders donationsbrev står det att den tidigare innehavaren, kaptenlöjtnant Wolter, ”gienom döden afgången är, och altså bem:te Gårdar och ägor Oß och Cronan igen efter Änkjans dödh hemfalla”.¹⁹ Änkan hade följaktligen rätt att behålla donationen under sin livstid och biskopen fick donationen i avvaktan på änkans död. Enligt Almquist hade Wolter fått norrköpingsbesluts villkor på gården år 1653 men han lämnade inga söner efter sig som skulle kunna göra anspråk på donationen.²⁰ Enligt donationsbrevet uppmanades Enander att respektera änkas livstidsrätt. Om Enander ändå gjorde upp med änkan skulle han ta hänsyn till hennes ”rättmätige pratention för lijftztiadh, Cultur, byggning eller annat”.²¹ Kronan gav följaktligen Enander möjlighet och tillstånd att lösa ut änkan från hemmanet – men bara om hon själv gick med på det och fick ersättning för investeringar. Det är också intressant att se att både änkans livstidsrätt samt det arbete och de förbättringar som hon och hennes make hade lagt ner på byggnader och jordbruksdriften gavs ett ekonomiskt värde. Biskopens tillstånd att göra upp med änkan kan jämföras med ett slags informellt pensionssystem, där ansvaret för änkans försörjning kunde flyttas från kronan till biskopen.

Det är däremot inte särskilt vanligt att breven innehåller tillstånd för exspektansmottagaren att lösa ut änkan. Bröderna och riksråden Jöran och Johan Gyllenstierna fick år 1659 exspektans på greve Lars Kaggs donationsgods i Småland. Kagg dog ett par år senare, år 1661, utan barn. Hans änka, grevinnan Agneta Ribbing, innehade dock fortfarande femton år senare donationen. År 1675 fick bröderna Gyllenstierna kungens konfirmation på exspektansen. Enligt konfirmationsbrevet hade bröderna själva föreslagit att de skulle få exspektans på just Kaggs och Ribbings gods. Godsen borde passa då de ”läre hembfalla”.²² När väl Agneta Ribbing avled hade reduktionen redan ägt rum och brödernas exspektans var borta. Ribbings innehav av donationen hade dock inte ifrågasatts på något sätt under alla dessa år, trots att hon alltså inte hade några barn.

Ytterligare ett exempel som illustrerar änkans position finner vi i en konfirmation från 1647. Drottning Kristina hade gett bort några hemman ur en större donation på exspektans till Anders Gyldenklou. Donationen var upptagen av en änka vars enda son nyligen hade dött, följaktligen skulle donationen snart hemfalla.

¹⁹ Nbg akt 747, *Samuel Enander*, 1660.

²⁰ Almquist 1947, s. 908–909. Gården *Lunna* förlänades på livstid till Wolter och hans hustru år 1647.

²¹ Nbg akt 747, *Samuel Enander*, 1660.

²² Nbg akt 811, *Gyllenstierna*, 1675. Lars Kagg (1595–1661) och Agneta Ribbing (1609–1685) fick donationerna under olika villkor och vid flera tillfällen. Godsen som exspektansen berörde låg i Tveta och Västra härad, Jönköpings län, och omfattade 42,75 mantal, säteriet Åfalla ingick bland annat.

[A]lle dheße godtz som framledne Ryße Tolken Hans Flörich till Harg hafwer bekommit och besuttit, [...], borde efter hans änkias död falla oß och Cronan heem och tillbaka, emedan ingen sohn är i lijfwet.²³

Änkan Dorotea Anrep och hennes make hade fått donationen år 1629. I anledning av exspektansbrevet till Gyldenklou skrev hon till kronan och förklarade hur hon oroade sig för sina döttrars försörjning. Drottningen lät sig bevekas av änkans trägna och flitiga bön och beslutade att de övriga hemmanen skulle "förlängias in uppå hennes mågar". De i brevet icke namngivna mågarna kunde själva "med trogne, redelige och flitige tjenester förwärfwa samma godz".²⁴ Svärsönerna borde således kunna göra sig förtjänta av en liknande benådning och de uppmanades också i brevet att "giöra sig capable till sådan wår gåfwo att åtniuta".²⁵ Jag återkommer till döttrars rätt till donationer, och till just det här brevet, men här vill jag alltså lyfta fram både änkans agerande och kronans motivering. Mågarna skulle se till att ställa sig till kronans tjänst och förbereda sig på att "efter eenkians deraß swärmoders död" få njuta av drottningens gåva.²⁶ Hade Dorotheas son varit i livet hade inte han behövt vänta tills modern dog innan han tog över. Änkan hade rätt att behålla en tredjedel under sin giftorätt, men donationsjord skiftades i regel när mannen dog. Svärsönerna förväntades däremot vänta ut änkan, vilket visar att änkans rätt var stark. Jag återkommer till familjernas interna hantering av donationerna nedan.

Även när det gäller förläningar var hustruns rätt att behålla benådningen stark, om hon hade inkluderats i det ursprungliga brevet. Änkan Elisabeth Pistolhielm fick år 1680 kungens konfirmation på en förläning som hon och hennes make, Johan Bäck, hade fått. Enligt konfirmationsbrevet hade Elisabet besvärat sig inför kronan efter att en överstelöjtnant Erik Göös hade försökt förmå landshövdingen att dra in hennes gods, "under det föregifwande" att godsen bara var förlänade under makens livstid och att de därmed borde hemfalla. Göös hade troligtvis blivit tilldelad hemmanen på exspektans, men det framgår inte av Pistolhielms brev. Kungen gav dock änkan rätt att sitta orubbad.

[S]om sielfwa donations brefwens klare innihåll [...] icke kunnandes Göös medh skiähl giöra der på någon pratension för än *lähn fallet wore igienom bägges dehras dödellige frånfälle* ...²⁷

²³ Nbg akt 828, *Dorothea Anrep*, 1647. *Hans Flörich*, 1629, Uppland, Skånela sn m.fl..

²⁴ Nbg akt 828, *Dorothea Anrep*, 1647.

²⁵ Nbg akt 828, *Dorothea Anrep*, 1647.

²⁶ Nbg akt 828, *Dorothea Anrep*, 1647.

²⁷ Nbg akt 878, *Brita Elisabeth Pistolhielm*, 1680. (Min kursivering.) Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, överstelöjtnant *Johan Bäck i Finland*.

Således grundades änkans rättigheter till förläningen på det faktum att hon ihågkommit i det ursprungliga brevet.

Hustruns rätt vid omgifte

Vad hände då om en änka gifte om sig, drogs donationer och förläningar verkligen in då? Vi har sett exempel där ankors rätt uttryckligen begränsades till den tid som hon förblev sörjande och framförallt rörde det sig då om förläningsbrev.²⁸ Det finns dock några brev som ger intryck av att hustruns rätt kunde var starkare än så. Fältmarskalk Johan Banér fick till exempel år 1639 av förmyndarregeringen tillstånd att behålla ett hemman som han hade köpt i Siende härad. Hemmanet hade Banér:

[S]igh tilhandlat af Wår Secreterare af Staten Lars Grubbe, then förläningsz Rättigheet *som hans hustru* oppå en wår arf och egen gård Gottstad benembt [...] hafwer till lijfstijd tilkommit.²⁹

Brevets formulering ger intrycket att det var Grubbes hustru, Catharina Gottschalksdotter, som innehade livstidsförläningen. Hon hade tidigare varit gift med sekreteraren Gert Didriksson och det är inte otroligt att förläningen ursprungligen motiverats av hans tjänst.³⁰

Det finns således anledning att fråga huruvida kvinnors livstidsrätt verkligen drogs in vid omgifte och om det fungerade på samma sätt för både förläningar och donationer. Rent principiellt borde det inte vara möjligt att dessa villkorade, tjänsteanknutna, feodala benådningarna kunde överföras mellan män via deras hustru. Den borde knytas mellan kronan och hushållets formella överhuvud – men det borde å andra sidan en konfirmation kunna lösa.

Det finns exempel på hur kronan, i det här fallet Reduktionskollegiet, argumenterade. Enligt ett brev från kollegiet hade två bröder fått ett hemman, Fägrida, vilket hemfallit till kronan några år tidigare.³¹ Hemmanet hade återgått till kronan när den innehavande (av en livstidsförläning) änkan gifte om sig:

[I] det slott Skrifwarens Sahl. Larß Nilßons för detta Hustru skahl hafwa *trådt i ett annat giftermåhl*, medh Factoren uti Jönekiöping Peder Håkanßon, warandes sålunda, förmedelst Copula Conjugati Peder Håkanßons hustru och eij [Lars] Nilßons Slottskrifwarens, som dödh är, på hwilken Kongl. Majj:ts Donation och funderat är, och *icke uti någon regard till hans Susseßor*.³²

²⁸ Nbg akt 703, *major Karl Bäck*, 1645. Akt 807, *major Hans Larsson Gode*, 1645. Akt 824 *kapten Harald Eriksson Footangel*, 1646. Akt 708, *kyrkoherde Henrik Carstenius*, 1647. Akt 778, *löjtnant Jacob Barkhusen*, 1651.

²⁹ Nbg akt 867, *Johan Banér*, 1639. (Min kursivering.) Siende härad, Västerås län.

³⁰ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Stiernfelt eller Grubbe*. Lars och Catharina gifte sig redan 1630, Lars adlades 1629. Han fick flera förläningar, men inte denna vad jag kan se.

³¹ Nbg akt 811, *Göran och Johan Gyllenstierna*, 1671. Fägrida i Ödestugu sn, Jönköpings län.

³² Nbg akt 811, *Göran och Johan Gyllenstierna*, 1671. (Min kursivering.)

Slottsskrivaren (och senare slottsfogden i Jönköping), Lars Nilsson, och hans hustru hade ursprungligen fått hemmanet på livstid.³³ Efter 1647 hade villkoren förbättrats något och han fick behålla både de vissa och ovissa räntorna. Efter hans död fick hans hustru, Margareta Stormhatt, behålla benådningen. När hon gifte om sig med borgaren Per Håkansson drogs dock förläningen in.³⁴ I det här fallet ansågs alltså inte hustrun ha möjlighet, eller rätt, att föra förläningen mellan sina makar.³⁵

Kollegiets resonemang att om Håkansson inte ”uti någon regard” kunde anses som Nilssons efterträdare hänvisar med all sannolikhet till slottsskrivarens ämbete. Enligt citatet ovan var donationen grundad på slottsskrivarens relation med kronan. Direkt uppstår då frågan huruvida den nye maken hade kunnat få tillstånd att ta över livstidsförläningen om han hade efterträtt den förste mannen i tjänsten. Här finns en indikation om hur nära förläningar och donationer var knutna till tjänst, men också till hushållen och deras försörjning. Jämför man praktiken där präster genom giftermål med den föregående prästens änka kunde få tillgång till både tjänst och beställning, så verkar det troligt att det fanns viss acceptans för en sådan lösning. Praktiken påminner också om att förläningar och beställningar hade ett nära släktskap under sextonhundratalet.

En förpantningsdonation ger en intressant jämförelse. Här fungerade en kvinna, fru Gertrud Yxkull, som länk mellan två män. Gertrud och hennes förste make, Hans Wrangel, hade fått en donation på norrköpingsbesluts villkor 1649, vilken förbättrades 1651. Förbättringen motiverades av att Wrangel avstod från ”een prætension” på 5 000 riksdaler in specie.³⁶ Några år efter Wrangels död gifte Gertrud om sig med Otto Wilhelm von Fersen. Enligt reduktionskollegiets utredning överförde då förmyndarregeringen donationen till Gertruds nye make. Beslutet förklarades i brevet motiveras av att von Fersen var Wrangels ”successor” i tjänsten. Vidare förklarades att von Fersen var Wrangels ”efterlätne Enkie Frus andre Mann” och att Wrangel hade dött utan några manliga arvingar. Även den tappra krigstjänst som den nye maken själv hade gjort kronan omnämndes i brevet.³⁷ Men det främsta juridiska argumentet till den ovanliga donationskedjan var Wrangels fordran på kronan. Gertrud Yxkull och hennes döttrar hade rätt till de utlånade pengarna och kronan hade

³³ Almquist 1976, s. 891 (not 51).

³⁴ Ridderhusets stamtavlor, 2002. *Riddermarck*. Per Håkansson och Margaretha Stormhatts söner adlades Riddermarck år 1688 (introducerades 1689) och en son adlades Ridderström 1691 (1693).

³⁵ Almquist 1976, s. 891 (not 51). Hennes förste make ägde tydligen skattehemmanet i fråga – han hade börsrätten till hemmanet. Lars och Margaretas gemensamma son, ryttmästare Samuel Eneskiöld, hade fortfarande år 1694 kvar börsrätten till gården.

³⁶ Nbg akt 802, *Otto Wilhelm von Fersen*, 1674. (Reduktionskollegiets brev om att von Fersen klarerat fjärdeparten.)

³⁷ Nbg akt 802, *Otto Wilhelm von Fersen*, 1674 (konfirmation). Det handlade om sju hemman i Kymmenegårds län, Veckelax och Pyttis socknar.

att välja mellan att dra in donationen och lösa panten eller att överföra förpantningen och donationen till ankans nye make, Otto Wilhelm von Fersen. Tänkvärt är dock att brevet överhuvudtaget tog upp att von Fersens hade efterträtt Wrangels i tjänsten, att tjänsterelationen mellan de båda männen gavs betydelse.

Både Håkanssons och Wrangels donationer visar att det ändå fanns viss acceptans för att en donation eller förläning, under vissa omständigheter, borde kunna överföras från en man till en annan via en kvinna. Förpantningsdonationen ovan hade ursprungligen delats ut under norrköpingsbesluts villkor och frågan är hur stark Gertrud Yxkulls rätt hade varit till donationen om hennes förste make *inte* hade gjort kronan någon försträckning. Bland de undersökta donationerna, givna på norrköpingsbesluts villkor, finns några exempel på kvinnor som inte vågade lita på att de skulle kunna behålla sina donationer efter att de gift om sig.

Anna Elisabeth Taube fick till exempel år 1664 kronans tillstånd att försälja en donation. Donationen hade ursprungligen tilldelats hennes första make, Adam Johan von Schapfer. Det framgår inte av stamtavlorna exakt vilket år hon gifte om sig, men år 1664 fick hennes nye make, Magnus Nieroth, godset Weissenfeld i Estland ”genom sitt gifte”, vilket alltså var samma år som Anna Taube fick kronans tillstånd att sälja sin donation.³⁸ Kronans tillstånd var ställt till henne, ”Fru Anna Elisabet Taube, Sahl. Adam Skraffers efterlewerska”. Troligtvis valde Anna Taube att föregå en indragning av godsens genom att ansöka om ett förnyat tillstånd samt att även genomföra försäljningen.³⁹ Att få tillstånd att bjuda ut godset till försäljning kan i detta ljus definitivt betraktas som en strategi. Ett sätt att förvandla en förfallen rättighet till pengar.

Även Dorotea von Kahlden agerade aktivt och utverkade en konfirmation på en donation, trots att hon gift om sig. Dorotea och hennes förre make, överstelöjtnant Hans Johansson Willigman, hade fått donationen år 1650. När Dorotea fick konfirmation på godset år 1660 hade Willigman varit död i fyra år och hon själv hade hunnit gifta om sig.⁴⁰ Enligt konfirmationsbrevet hade ”Willigmans” efterlätna änkefru skrivit kronan och ”påmint” om att hon och hennes tidigare make hade fått ett antal hemman i Kymmenegårds och i Tavastehus län. Enligt brevet hade änkan underdånigt begärt att:

³⁸ Riddarhusets stamtavlor, 2002. *Nieroth & Taube af Karlö*. Anna Elisabet Taube (1633–1680) dotter till riksrådet och friherre Vilhelm Taube af Karlö, gift med 1. Adam Johan von Schapfer (–1656), ej naturaliserad i Sverige. 2. Lantråd och friherre Magnus Nieroth (–1670).

³⁹ Det verkar inte som Anna Taube och hennes första make hade några söner i livet när hon fick kronans försäljningstillstånd.

⁴⁰ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Willigman*. Dorotea von Kahlden (1620–1687) gift 1. Johan Ramsay (–1648). 2. Hans Willigman (–1656) och 3. Otto von Rosen (–1667).

[E]mädan hon ingen son efter sin Sahl. man hafwer, uthan allenast en dotter, Elisabeth Dorothea wid nampn, Wij då samma Länsrätt henne och hennes ähta manliga Bröstarfwingar nådigast extendera wille.⁴¹

Dorotea von Kahldens supplik slog således väl ut och hennes dotter fick kronans konfirmation och tilläts behålla donationen även för hennes äkta manliga bröstarvingar. Dorotheas nye make, von Rosen, omnämndes inte med ett ord i konfirmationsbrevet och då de troligen gifte sig redan 1658, så borde godset stå i tur att hemfalla till kronan. Även Dorothea von Kahlden ansökan kan alltså betraktas som ett aktivt agerande och en strategi för att förhindra att rätten gick familjen ur händerna. Det är även intressant att både ansökningen och konfirmationen skrevs i hennes namn (vem det än var som höll i pennan), trots att hon alltså redan hade gift om sig. En förklaring till änkans sena ansökan kan ha att göra med döttrars rättigheter. Om en änka gifte om sig om sig eller om hon inte nämndes i brevet skulle donationen hemfalla – ”dock så att döttrarna taga brudskatt som förbemält är”.⁴² I Dorotheas dotters namn hade familjen alltså rätt att behålla benådningen. Dorotea von Kahlden skulle alltså, som representant för det ursprungliga mottagarhushållet och tack vare sin dotters anspråk på en brudskatt, kunna föra med sig donationen in i ett nytt äktenskap, under en kort tid. Det är också tänkbart att några familjer försökte undanhålla information om nya äktenskap från kronan för att inte riskera att godsens hemföll. Kronans förmåga att kontrollera och följa alla inre förändringar i familjernas privatliv fungerade antagligen inte heller alla gånger. Mary Elizabeth Ailes har till exempel visat hur kronan fick lägga en hel del arbete på att undersöka huruvida supplikanter talade sanning eller ej när de lade fram böner om hjälp eller kom med utstående fordringar.⁴³

Strategier och förhandling med kronan

I de senare exemplen har vi kommit in på vad som kan betraktas som strategier familjer använde för att på olika sätt förhandla med staten genom att väcka kronans sympati eller erkänsla. När kvinnor ansökte om förbättringar eller benådningar använde de i stort sett samma argument som män använde för att få donationer – den stora skillnaden var att de utgick från sin makes tjänsterelation med kronan och inte sin egen. Kvinnans roll som tillförordnad hushållsföreståndare och ansvarig för barnens väl och ve förmedlades också mer ofta. Ett exempel på detta var att många kvinnor hänvisade till barnens utbildning. En kvinna tillhörig adeln, eller den tjänstgörande ståndslösa gruppen vid sidan av adeln, hade också ett stort ansvar för att forma och utbilda sina barn till dugliga tjänare.⁴⁴ Av ett förlämningsbrev som gavs till änkan

⁴¹ Nbg akt 804, *Dorotea von Kahlden*, 1660.

⁴² Svenska riksrådets protokoll, 1633 s. 121.

⁴³ Ailes 2006, s. 26.

⁴⁴ Lahtinen 2009, s. 93–97.

Margaretha Patkull framgår att hon hade bett kronan om hjälp bland annat för att klara av att slutföra sonens utbildning.

Wij detta nådigst wille ansee och henne tillijka medh sin sohn *till deß Studiers fortsättiande* och uppehälle med ofwanbe:de siu uppå Dahls Landh belägne och nu reducerade hemman än wijdare och till wåre myndige åhr benåda.⁴⁵

Änkan fick således tillbaka några hemman ”uppå Dahl” vilka hade reducerats enligt 1655-års reduktionsstadga (hemmanen i Dalsland låg i bergslag och därmed på förbjuden ort). Patkulls make, överste Gustav Sabel, hade avlidit i kronans tjänst år 1659.

I och med att hustruns rätt till donationer och förläningar efter 1633 baserades på att hon inkluderats i brevet blev det också viktigt för familjer att påminna kronan om detta. En som var medveten om detta var överstelöjtnant Didrik von Essen. År 1658 hade Karl X Gustav skänkt von Essen och hans manliga arvingar ett antal hemman i Tavastehus län. År 1663 skrev han till den unge kungens förmyndare i förhoppning om att få konfirmation på donationen. Han fick stadfästelsebrevet och eftersom ”Hustrun uti samma Donation icke nämbd åhr, Wij för den skull Nädigst wille hennes Person där under förslå och anslutha”.⁴⁶ Didrik von Essen ansåg det värt att gå igenom de mödor och omkostnader som det medförde att skriva en supplik, för att hans hustru skulle skrivas in i donationsbrevet.

Även Christer Sabelstierna agerade utifrån antagandet att det verkligen hade betydelse att hustrus rätt uttrycktes i donationsbrevet. I december år 1650 hade Sabelstierna tillsammans med sin hustru fått livstidsfrihet på bland annat tio hemman i Hattula by och socken.⁴⁷ Men Christer hade gift om sig sedan donationen utdelades och han var osäker på hur stark rätt hans nya hustru hade. För att stilla sin oro ansökte och fick Christer kronans konfirmation på donationen. Det hade då gått nio år sedan han gifte om sig med Märta Galt.⁴⁸ Av brevet framgår att han uttryckligen anhållit om att förmyndarregeringen skulle ”extendera” brevet på hans nya hustru.

[A]nhållandes, emedan han sedermeera hafwer begifwit sigh i ächtskap medh denne Hustru Fru Märta Galt, medh hwilken han och hafwer några barn och inttet medh den förre.⁴⁹

⁴⁵ Nbg akt 732, *Margareta Patkull*, 1666.

⁴⁶ Nbg akt 724, *Didrik von Essen och Anna von Poll*, 1663. Didrik von Essen af Zellie var född i Kurland. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Essen*.

⁴⁷ Nbg akt 716, *Christer Sabelstierna*, 1669. Förutom Hattula by fick de hemman i Raseborg län, Tenala sn.

⁴⁸ Tydligen blev han ålagd detta giftermål efter att ha levt tillsammans med henne i sju år. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Sabelstierna*, Christer Henriksson.

⁴⁹ Nbg akt 716, *Christer Sabelstierna*, 1669.

Sabelstierna förklarade att han inte hade några barn tillsammans med sin första hustru, men däremot med den nya. Hans ansökan om att hustrun skulle omfattas av donationen kan betraktas som en strategi för att stärka sin hustrus rätt, både från indragning men även i förhållande till parets egna söner, som en kompenserande strategi med syfte att skydda hustruns rätt.

Familjernas inre angelägenheter

Familjernas inre förehavanden och hur donationerna praktiskt delades upp reglerades inte av kronan utan lämnades i stor utsträckning till innehavarna själva att besluta. Ett exempel på hur det kunde gå till får vi ur ett brev som inspektor Hans Hansson Gode skickade till reduktionskommissionen år 1681. Han ansökte om att få behålla sin donation, vilken hotades av indragning. I brevet förklarade Gode hur hans far varit i kronans tjänst i nära 50 år. Efter faderns död, berättade Gode, hade "Enkan nutit Dito åhrs Nåde åhr".⁵⁰ I Godes familj hade följaktligen den förste innehavarens änka bara behållit donationen under ett år innan sönerna tog vid. Benådningen hade från början varit en livstidsförläning, men redan förefaderns död hade villkoren förbättrats till norrköpingsbesluts (år 1651) och hustruns rätt var inskriven i brevet.⁵¹ Avgörande i det här exemplet var familjens egen vilja. Men inte alla familjer valde att lösa arvsordningen på det här sättet. Ett tidigare presenterat exempel är det där Catharina von Falkenberg fortsatte att både formellt och praktiskt besitta donationen långt efter det att hennes son blivit vuxen och även efter att han fått konfirmation på hemmanen.⁵² Följaktligen kunde familjer tänka på olika sätt.

När det gäller förläningar så hade barnen ingen arvsrätt och på sätt och vis innebar det att ankans rätt till en förläning var starkare eller framförallt tydligare avgränsad mot sönerna. Det var inte upp till familjerna själva att besluta om förläningar. När till exempel häradshövdingen Gudmund Krook i ett donationsbrev fick exspektans på räntorna sitt eget ärvda skattehemman, så hade hans egen mor livstidsrätten. "Hans Moders hafwande derpå Lifztijdz Rätt her medh förbehållen".⁵³ I just det här fallet vet vi, tack vare Almquist, att Gudmund Krooks far, kyrkoherde David Krok, själv köpt skattehemmanet på 1620-talet. Kyrkoherdens hustru borde därmed (om hon var gift med David Krok när köpet gjordes) ha rätt att behålla en tredjedel av hemmanet under sin livstid (hustruns giftorätt). Först efter hennes död kunde arvingarna få tillgång

⁵⁰ Nbg akt 807, *Hans Hansson Gode*, 1681.

⁵¹ Nbg akt 807, major *Hans Larsson*, 1651.

⁵² Nbg akt 705, *Catharina von Falkenberg*, 1664.

⁵³ Nbg akt 782, *Gudmund Krook*, 1653. Omnämns som "Erlig och förståndig" i brevet, han och hans hustru samt manliga arvingar fick frälsefrihet på skattehemmanet Rosendahl i Jönköpings län.

till hennes tredjedel av själva bördsrätten, äganderätten till skattehemmanet.⁵⁴ Hustruns livstidsrätt och frälserätt till hemmanet var dock något annat – en personlig ynnest från kronan – och tyvärr framgår det inte av vare sig brevet till Gudmund eller av Almquists arbete om livstidsdonationen från början hade omfattat David Krok och hans hustru, eller om den hade givits direkt till änkan.⁵⁵ Den citerade förläningen ger också exempel på att kronan i vissa fall benådade förläningsinnehavares barn med samma förläning, ett slags informellt och kungligt benådat arvsförfarande.⁵⁶

Även Henrik Rehbinder fick exspektans på sin mors livstidsförläning. Modern Elisabeth von Vietinghoff hade tillsammans med sin make, Bernhard Rehbinder, fått bland annat Kungslena i Skaraborgs län under livstidsförläning. År 1663 gick kronan med på att ge hennes son, Henrik Rehbinder, ett antal hemman i Finland under norrköpingsbesluts villkor i utbyte för moderns förläning i Västergötland. Tydligen ville kronan ge tillbaka Kungslena till familjen Stenbock och Elisabeth och hennes son gick med på bytet. Som tack fick sonen exspektans på moderns förläning och lovades förbättrade villkor. Men moderns rätt inskränktes samtidigt:

[O]ch at Rebenders Moder fru Elisabeth von Vittinghof ofwan bend:e Gårdar, såsom af ett wederlagh för Kongs Lehne sin årlige ränta i sin lijftidh wärkeligen undfähr och åtniuter.⁵⁷

Donationen till Rehbinder var lite speciell då den både kan betraktas som en förbättrad förläning och en ny donation, en exspektans och ett byte. Rehbinders donation i Finland var både mer omfattande och given på andra villkor än föräldrarnas livstidsförläning. Rehbinder fick med andra ord tillgång till den utökade delen av donationen, men först efter hans mors död skulle allt bli tillgängligt för honom. Men det jag ville lyfta fram med exemplet är att den ursprungliga förläningsmottagarens livstidsrätt uttryckligen skyddades i kronans brev. Det sågs uppenbarligen inte som ett tillräckligt starkt skydd för änkan att ränteinkomsterna stannade inom familjen.

Återgår vi till kvinnors formella rätt till donationer och hur hustruns rätt avgränsades mot sönernas så finns några exempel att finna i tidigare forskning. Hans Petersson, som har forskat kring morgongåvoinstitutet, har visat hur det till exempel var tillåtet för en innehavare av donationshemman att ge en del av

⁵⁴ Erickson 2005, s. 12.

⁵⁵ Almquist 1976, s. 1002, 1460–1461.

⁵⁶ Se även akt 877, *Kristina Mörner*, 1633. Hennes farbror hade haft förläning tidigare (1602) efter en Halle fick sedan hennes bror 1630 delar av farbroderns donation. Kristinas son Erik Körning fick den och hennes sonhustru (1673 till Maria Ribbing) och slutligen hennes barrbarn (1683 till Erik Körnings och Maria Ribbings döttrar) Näsby reducerades slutligen 1691. Se Almquist 1947, s. 959–960.

⁵⁷ Nbg akt 862, *Henrik Rehbinder*, 1633. Han fick bland annat Viljakkala i Kyrö socken. Notera att modern bara hade rätt till den årliga räntan.

dessas till sin hustru genom testamente eller i form av morgongåva. Petersson har ett exempel på hur en hustru frändömdes rätten till ett norrköpingsbesluts gods år 1641, ett gods som hon hade fått i morgongåva av sin make. Beslutet motiverades av att hustrun *inte* omnämndes i donationsbrevet, det inkluderade bara mannens äkta manliga bröstarvingar.⁵⁸ Sålunda får vi ett exempel på hur en hustru vars rätt inte fanns inskriven i donationsbrevet också verkligen förlorade rätten efter makens död, trots att hennes make alltså försökt stärka hennes rätt genom morgongåvan.⁵⁹ Detta stöder mina tidigare slutsatser.

Petersson har ytterligare ett intressant exempel vad gäller praxis för donationsjord. Den här gången handlar det om ett fall i Svea hovrätt från 1667. En norrköpingsbeslutsdonation som var given till en man, hans hustru och manliga arvingar, ingick i den morgongåva mannen gav sin hustru. Gåvan skulle enligt morgongåvobrevet omfatta hälften av allt han ägde och hälften av allt han kunde komma att ärva eller förvärva. När mannen dog så ägde han dock bara frälserätten till fyra halva gårdar under norrköpingsbesluts villkor. Hovrätten beslöt att hustrun skulle få behålla en tredjedel av godset så länge hon förblev änka i giftorätt – eftersom hon omnämndes i donationsbrevet. En tredjedel av den resterande egendomen skulle hon få behålla som morgongåva under sin änketid. Resten av godset skulle gå till sönerna direkt och om änkan gifte om sig eller efter hennes död skulle sönerna få tillgång till resten av godset.⁶⁰ Hovrättens resonemang indikerar alltså att i och med att hustrun var omnämnd i donationsbrevet hade hon samma rätt till donationsgodset som hon skulle ha haft om det hade rört sig om köpt jord. Hon hade rätt att behålla en tredjedel i giftorätt, och hälften av makens resterande fasta egendom enligt morgongåvan. Resten skulle delas mellan sönerna enligt norrköpingsbeslut.⁶¹

Avgörande för hur samtiden definierade rätt och fel när det gällde morgongåvor var samtidens sedvanor och lagstiftning kring ärvd och köpt jord. Fram till år 1644 övergick ägande- eller besittningsrätten till den jord som givits i morgongåvan till kvinnan. Det här innebar att mannens ärvda jord kunde ”glida över” till kvinnans släkt – om paret inte fick några gemensamma arvingar. Efter 1644 ändrades reglerna för *ärvd frälsejord* och därefter gällde att hustrun bara fick behålla och förvalta morgongåvan under sin livstid. Hade hon inga bröstarvingar med sin tidigare make, gick jorden efter hennes död (eller när hon gifte om sig) tillbaka till makens släkt – från vars familj jorden kom.⁶² Ett decennium senare infördes samma regler för *köpt frälsejord* – vilket alltså även

⁵⁸ Petersson 1973, s. 263–266.

⁵⁹ Nbg akt 724, *Didrik von Essen* och Anna von Poll, 1663. Nbg akt 716, *Christer Sabelstierna*, 1669.

⁶⁰ Petersson 1973, s. 265–266.

⁶¹ Erickson 2005, s. 12, 16–17.

⁶² Petersson 1973, s. 160–163.

innefattade donerad jord. Enligt 1734 års lag kom reglerna att gälla för alla stånd och för både frälsejord och skattejord.⁶³

Flera gånger under sextonhundratalet försökte man reglera omfattningen på morgongåvor genom olika förordningar. Under riksdagen år 1655, när det första stora reduktionsbeslutet fattades, bestämdes att en man fick ge bort högst en tredjedel av sina länsgods i morgongåva.⁶⁴ Det är också viktigt att poängtera att morgongåvobrev ofta var just så omfattande som de ovan nämnda breven och detta trots att redan landslagen begränsade hur mycket adelsman fick ge i morgongåva.⁶⁵ I inte mindre än 50 av de 68 morgongåvobrev författade mellan 1600-1644, vilka Hans Petersson citerar, fick hustrun hälften av sin makes egendom. Dessutom specificerades ofta i breven att det gällde både ärvd och köpt egendom samt hälften av allt han *kunde komma* att arva eller förvärva.⁶⁶ I de resterande breven var gåvan ofta mer specificerad, men sällan av mindre omfång. Delar av grev- och friherrskap kunde också användas som morgongåva eller livgeding för en grevinna eller friherrinna.⁶⁷ Robert Swedlund har uppmärksammat en intressant praktik när det gäller de tidiga friherrskapen. Under Johan III:s tid fick friherrskap användas till morgongåva men *bara under friherrens livstid*.⁶⁸ Det skulle innebära att det gifta paret inkomst särredovisades på något sätt.

Hovrättens utslag i morgongåvoärendet ovan visar den officiella inställningen till hustruns rätt till donationsjord; i de fall där änkan (och/eller hennes avlidne make) hade myndiga söner begränsades ankans rätt till giftorätten, en tredjedel, vilken gällde för köpt jord och enbart så länge som hon inte gifte om sig. Det mesta tyder också på att det blivit praxis att de änkor som hade myndiga söner behöll en tredjedel av donationsjorden och att resten arvskiftades mellan de manliga bröstarvingarna.

Jag tror att reglerna för donationer skapades med utgångspunkt i ett tänkt idealfall där den tjänstgörande mottagaren var gift, hade hustru och barn och att minst ett av barnen var en son. Förstemottagaren borde, enligt samma norm, leva tills dess att hans barn blev myndiga. Om mannen dog innan hans barn uppnått myndig ålder skulle hans hustru förvalta donationen samt ta över det yttersta ansvaret för barnens utbildning. Paret som först erhållit donationen hade stark rätt till den och den praxis som framkommer av breven visar att hustruns rätt många gånger skyddades mot sönerns anspråk. Hustruns rätt till både donationer och förläningar grundades på att hustrun omfattades av

⁶³ Petersson 1973, s. 162.

⁶⁴ Petersson 1973, s. 264. Värdet på morgongåvan i länsgods fick inte övergå 500 marks ränta, men enligt Petersson brydde sig få om kronans begränsning.

⁶⁵ Petersson 1973, s. 65–66, 217–218, 223–226.

⁶⁶ Petersson 1973, s. 408431.

⁶⁷ Clason 1895, s. 33. Swedlund 1936, s. 160.

⁶⁸ Swedlund 1936, s. 160161.

donations- eller förläningsbrevet. Det fanns därför anledning för familjer att ansöka hos kronan om att hustrun skulle inkluderas i brevet, om så inte skett tidigare. I regel förlorade hustrun rätten att behålla donationer eller förlänningar om hon lämnade det ursprungliga mottagarhushållet genom omgifte. Det finns dock några exempel på motsatsen, några kvinnor lyckades föra med sig sina benådningar in i ett nytt äktenskap. I regel skedde det efter att innehavaren ansökt om tillstånd hos monarken, men det är naturligtvis också tänkbart att kronans kontrollapparat inte alltid fungerade. En undersökning av de under seklet så förekommande frälseransakningarna skulle kanske vara ett sätt att uppdaga några exempel. Hustruns rätt till donationer i familjer där det fanns arvsberättigade söner ansågs vara en intern angelägenhet för hushållen. Enligt normen ansågs dock änkan ha rätt att under sin livstid behålla motsvarande giftorätten till köpt jord, en tredjedel. Även hovrätten tilldömde i regel hustrun motsvarande giftorätt. Familjer och individer – både kvinnor och män – agerade för att stärka hustruns rätt till donationsjord. Inom familjen kunde mannen till exempel upprätta ett testamente eller ge gods till sin hustru i morgongåva. Andra kompenserande strategier kunde vara att ansöka om att få försälja donationen, eller att den skulle överföras på en måg.

Praxis rörande äkta manliga bröstarvingar

Grundläggande för den feodala donationsformen, för donationer givna under norrköpingsbesluts villkor, var att den personliga trohets- och tjänsteförbindelsen mellan kronan och mottagaren kunde överföras från far till son. Beslutets begränsning till (hustru och) äkta manliga bröstarvingar innebar för innehavare med både söner och döttrar att döttrarna fick utlösas med lös egendom – och hur det gick till i praktiken ansågs vara en intern angelägenhet för hushållen, som inte kronan ville reglera. Innehavarens söner hade däremot jämn arvsrätt; bröderna ärvde alla en lika stor andel. Reglerna för grev- och friherrskap (och enligt de speciella ingermanländska villkoren) medgav bara att en son, i regel den äldste, ärvde hela grev- eller friherrskapet.⁶⁹ Förlänningar var däremot (i regel) inte ärftliga och skulle hemfalla till kronan efter innehavarens död.⁷⁰ I det här avsnittet kommer jag av den anledningen inte att ta upp förlänningar, utan fokusera på donationspraxis.

Det var inte svårt för söner att få kronans konfirmation för deras föräldrars donation. När akterna innehåller brev från innehavarfamiljerna går det att få mer information om hur donationsjord delades upp mellan flera bröder. En bra redovisning finns för familjen Jordan, som hade fått donationsjord i Åbo,

⁶⁹ Clason 1895, s. 66–70. Swedlund 1936, s. 146, 193–196.

⁷⁰ Några förlänningar gavs redan från början till ett par *och* deras barn under deras livstid, andra förlängdes på barnen. Se Nbg akt 740, *Petter /Peter Struve*, 1627.

Björneborgs, Kronobergs och Uppsala län. Redan 1615 hade den första förpantningsdonationen skänkts till Mikael von Jordan (den äldre), både för Jordans långa trogna tjänst och för en fordran som han hade på kronan.⁷¹ Jordan var född i Pommern och hade kommit i svensk tjänst under tidigt sextonhundratal. Han började sin karriär som militär, men blev snart kamrerare på kungliga kansliet. Hans son, Mikael von Jordan (den yngre), kom även han i kronans tjänst, år 1636 blev han överste och ett par år senare adlades han och familjen introducerades på riddarhuset. Senare i livet utnämndes han till landshövding i Nyslotts län.⁷² Mikael den yngre fick några donationer och förläningar i sitt eget namn, förutom den donation han hade ärvt efter sin far. Han och hans hustru fick 14 barn varav 8 var söner.

Mikael Jordan den yngre skrev ett testamente strax innan han dog i december år 1652. Enligt landslagen var det bara tillåtet att testamentera köpt jord, avlingejord, och lös egendom. Donationsjord följde uppenbarligen samma regler som avlingejord. Jordan förordnade att hans hustru, Christina von Monkhoven, skulle få behålla familjens säteri, Lahtis, under sin livstid. Säteriet hade familjen fått redan i förpantningsdonationen år 1615. Hon fick även hemman i Uppland som de innehade under norrköpingsbesluts villkor.⁷³ Två av sönerna skulle ”för deras grova excessers skull” inte få annat arv än fyra hemman på tillsammans 1 $\frac{3}{4}$ mantal i Kronobergs län. Hemmanen i Kronobergs län hade Mikael fått i donation bara några månader tidigare, i oktober 1652.⁷⁴ Enligt Mikael Jordans testamente fick de mer välartade sönerna dela på faderns rustkammare och sadeltyg, förutom familjens övriga donations- och förpantningshemman. Döttrarna fick ut sina delar av arvet i form av lösöre.⁷⁵

Fyra av sönerna var fortfarande i livet när reduktionen började år 1680 och samtliga donationshemman hade genom arv efter modern, och genom sidoarv efter bröder, samlats hos dessa. De redovisade hur de hade delat upp arvet, vilka hemman de innehade och hur mycket de räntade. De var noga med att skilja på godsens som låg under panträtt och de som låg under norrköpingsbesluts villkor. Enligt den värdering de gjorde hade de var och en mellan 137 och 164 daler silvermynt i ränta.⁷⁶

⁷¹ Nbg akt 754, *Mikael Jordans arvingar*.

⁷² Riddarhusets stamtavlor 2002, *Jordan* (nr 243).

⁷³ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Jordan*. (Malma i Estuna sn. Uppland.) Christina gifte om sig år 1660 med borgmästaren i Nystad och avled någon gång före 1674.

⁷⁴ Almquist 1976, s. 500. En av de två sönerna, Carl, kom år 1656 att anklagas för tvegifte och avrättades i april år 1664. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Jordan*.

⁷⁵ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Jordan*.

⁷⁶ Nbg akt 754. Mikael 5 $\frac{1}{2}$ mtl á 137 d smt, Adolf Ernst 6 mtl á 143 d smt, Magnus 6 $\frac{2}{3}$ mtl á 164 d smt och Axel 5 $\frac{1}{2}$ mtl á 137 d smt.

Löjtnant Mikael Eberhard Jordan; Från förpantningsdonationen hade han tre hemman under säteriet Lahtis i Lappi socken samt ett ödehemman, "Otila" och dessutom hade han ett norrköpingsbeslutshemman i byn "Leistilä" i Ulfby socken. Tillsammans räntade hemmanen drygt 137 daler silvermynt.⁷⁷

Regementskvartermästare Adolf Ernst Jordan hade ärvt två hemman samt säteriet Aspö i byn "Taipale" samt två hemman i "Tattara by" och två i "Leistilä", vilka alla var norrköpingsbeslutsgods och tillsammans räntade 143 daler silvermynt.⁷⁸

Löjtnant Magnus Jordan innehade sju hemman i "Leistilä", tre under säterivillkor och ytterligare tre inom säteriets rå och rör samt ett ödehemman. I byn "Tattara" hade han ett hemman och i ett öde i "Tarfwoila", Lappi socken. Alla hans hemman låg under norrköpingsbeslut och räntade 164 daler silvermynt.⁷⁹

Slutligen hade löjtnant Axel Jordan fått alla sina hemman i Ulfby socken, han hade tre norrköpingsbeslutshemman under sitt säteri i "Willilä", ytterligare två hemman i "Leistilä" och ett i "Tattara". Han hade också ett förpantningshemman i "Tattara by". Hans gods beräknades ge 137 daler silvermynt per år.⁸⁰

Den äldste av de levande sönerna innehade familjens gamla huvudgård, Lahtis, men samtliga söner hade fått en ungefär lika stor del av arvet. Bröderna redogjorde även för hemman som de hade förlorat under årens lopp. De första hade dragits in redan år 1652, det var några hemman i Lappo socken vilka hade blivit "Militie Staten Ahnslagne".⁸¹ Nästa indragning hade skett år 1655, då drogs gårdarna i Uppland in till kronan eftersom de låg i bergslag (vilket räknades som "förbjuden ort"). Senaste indragningen hade skett år 1673 då arvingarna "klarerat fjärdeparten", de hade då valt att avstå alla gårdarna i Konga och Uppvidinge härader, Kronobergs län.⁸² På så sätt hade de samlat sina donationsgods till Åbo och Björneborg län. Börderna lyckades bevisa för kommissionen år 1682 att några av deras donationshemman egentligen var förpantningshemman och de fick behålla hemmanen. Av den ursprungliga förpantningen, "Lahtis med Sårcka och Otilia byar", fanns åtminstone Lahtis

⁷⁷ Nbg akt 754. Löjtnant *Mikael von Jordan*, 1681. Hans gårdar räntade lite drygt 124 d smt och Nb 13 d smt, tillsammans 137 d smt. Godsen låg i Åbo och Björneborg län.

⁷⁸ Nbg akt 754, regementskvartermästare *Adolf Ernst von Jordan*, mars 1681. Hans hemman låg i Lappi och Ulfby socknar, båda i Åbo och Björneborg län.

⁷⁹ Nbg akt 754, löjtnant *Magnus von Jordan*, 1681.

⁸⁰ Nbg akt 754, löjtnant *Axel von Jordan*, 1681. Se även Riddarhusets stamtavlor, *Jordan*.

⁸¹ Nbg akt 754, *Jordan*, 1682. Drottning Kristinas reduktion för att återställa militiehemman till indelningsverket under tidigt 1650-tal. Se Dahlgren 1964, s. 4–5. Clason 1895, s. 248–255.

⁸² Nbg akt 754, *Jordan*, 1682.

kvar i familjens ägo år 1723, då det såldes av förste mottagarens sonsons son, underofficer Mikael Eberhard Jordan.⁸³

Av familjen Jordans handlingar framgår att donationsgods i princip följde samma regler som köpt jord, den kunde testamenteras men inte till döttrar. Sönerna fick sedan i stort sett lika stora arvedelar och när en bror gick bort utan att ha någon egen hustru eller barn, ärvde de andra honom. Norrköpingsbesluts villkor tillät inte bakarv eller sidoarv bortom den förste mottagaren av donationen, *primus acquirens*. Bröderna rätt att ärva varandras donationsandel grundades på att det ursprungliga mottagarhushållet sattes som gräns. De ursprungliga mottagarna fick således stor betydelse för en familjs rätt och möjligheter att behålla benådningen.

Men reglernas förbud mot sido- och bakarv bortom den förste mottagaren skiljde sig från reglerna för fast egendom. Enligt landslagens arvsordning ärvde föräldrar och syskon en person som dog utan egna barn. I nästa led söktes den avlidnes farbröder, fastrar, morbröder, mostrar. Om ingen av dessa fanns i livet ärvde deras respektive arvingar – den avlidnes kusiner. På det sättet kunde sökandet efter en levande arvsberättigad resultera i att en mycket avlägsen släkting utnämndes till arvinge. Bakarv innebar också att en kvinna/man indirekt kunde ärva sin makes/makas ärvda jord – om paret hade ett gemensamt barn som ärvt sin far/mor. Avled sedan barnet så ärvde den föräldern som ännu var i livet. Arvsrätten såg följaktligen inte riktigt ut som bördsrätten (släktens rätt att lösa in jord som sålts ur familjen). I Magnus Erikssons landslag fastslogs att bördsrätten följde linjen – enbart fädernefränder kunde lösa fädernejord, endast modernefränder kunde lösa modernejord.⁸⁴

En intressant ledtråd till hur kronan såg på familjernas rätt till donationer är att i de flesta konfirmationsbrev presenterades enbart den äldste sonen vid namn. Ett exempel är konfirmationen till Claes Breitholtz där Claes ”och han broder” fick konfirmation på faderns gods.⁸⁵ I kronans ögon gavs alltså den äldsta sonen rollen som familjens överhuvud, även över sina bröders hushåll. På liknande sätt presenterades fänrik Knut Johan Saxe, som tillsammans med sina brorsöner sökte och fick kungens konfirmation.⁸⁶ Karl XI gav så sent som i juni 1681 Saxe och hans brorsöner tillstånd att behålla donationen.

Kronan delade inte heller upp de ursprungliga donationernas hemman på arvingarna eller skrev ut nya konfirmationsbrev till samtliga syskon. Efter några generationer kan det således inte ha varit så enkelt att utifrån

⁸³ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Jordan*.

⁸⁴ Winberg 1985, s. 27.

⁸⁵ Nbg akt 754, *Claes Breitholtz*. Enligt Riddarhusets stamtavlor hette Claes bror Mauritz och de båda adlades under tidigt 1650-tal. Se även Nbg akt 828, sekreteraren i Reduktions kollegiet *Anders Granberg*, han och hans ”broder” fick konfirmation år 1677 på faderns donationer. Anders Granberg nobiliserades år 1677. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002. *Granberg*.

⁸⁶ Nbg akt 746, *Jacob Saxe*, 1646 och 1650, *Knut Johan Saxe* 1681.

konfirmationsbrevet se vem som egentligen var den faktiska innehavaren av donationshemmanen. Kronans praxis att kommunicera med en namngiven representant för familjen kan närmast jämföras med adelsståndets organisation i förhållande till kronan. Kronan betraktade övriga familjemedlemmar som underordnade huvudmannen. Inom ståndet representerades de adliga familjerna av en gemensam huvudman, vars position grundades på släktens förste nobiliserade representant. Kanske var det så att donationer inte i första hand betraktades som benådningar av egendom, utan som benådningar av en social position. Det ger också en indikation om hur kronan betraktade eller organiserade undersåtarna i hushåll och familjer.

Donationsjord som gavs under norrköpingsbesluts villkor innehades alltså på ett sätt som av många måste ha uppfattats som något udda och som inte överensstämde med lagstiftningen, när det gällde bak och sidoarv bortom den ursprungliga mottagaren. Reglerna gav upphov till flera diskussioner i rådet och på riddarhuset, där många förespråkade sidoarv.⁸⁷ Motståndarna hävdade att bak- och sidoarv skulle innebära att färre gods hemföll till kronan och det fanns många som väntade på möjligheten att få "récompense". Från denna grupp hördes ofta argumentet att det inte var rätt att vissa innehade gods utan att de själva hade meriterat sig. Änkor eller arvingar som inte stod i kronans tjänst utpekades ofta som ovärdiga att inneha donationsgods.⁸⁸

Den praxis som utvecklades för arv av norrköpingsbesluts gods kom också att leda till en viktig principdiskussion under reduktionens inledning år 1680. Till en början var det bara den del av donationerna som räntade över 600 daler silvermynt om året (och låg i Sverige-Finland) som skulle reduceras. Frågan som uppstod var huruvida reduktionen skulle utgå ifrån värdet på den ursprungliga donationen eller ifrån de samtida innehavarnas ränta.⁸⁹ För familjer som von Jordan, där många arvingar delade på den ursprungliga donationen, kunde det givetvis ha stor betydelse.⁹⁰

För familjen Baranoff – och många med dem – innebar reduktionen att familjen fick bryta upp tidigare arvskiften.⁹¹ Gotthard Baranoff menade att reglerna var orättvisa. Han förklarade hur han "uthi dhelningen oß [bröderna] emellan" hade fått gods i Finland medan hans båda bröder hade fått gods i Livland.⁹² Enligt riksdagsbeslutet från år 1680 skulle hans båda bröders gods dras in helt och hållet och hans eget att reduceras till 600 dalers ränta.

⁸⁷ Gjerstad 1995, s. 9–13.

⁸⁸ Nilsson 1990, s. 250–251.

⁸⁹ Gjerstad 1998.

⁹⁰ Just bröderna Jordans gemensamma ränteinkomst nådde dock inte upp i 600 d smt, framförallt för att flera hemman redan reducerats.

⁹¹ Ågren 1997, 249–262.

⁹² Loit 1975, s. 93–100. Enligt reduktionsbeslutet 1680 skulle i stort sett allt som någon gång hört till kronan i Livland och Estland dras tillbaka – alltså ingen gräns vid 600 d smt.

Indragningarna i Livland skulle leda till att bröderna ”på den händelsen ofehlbart söka dheras andhel hoos migh”.⁹³ När sedan riksdagen år 1682 beslutade att utvidga reduktionen till allt som avhäfts kronan bör även Gotthard Baranoff ha förlorat samtliga sina gods.

Strategier och förhandling med kronan

Återgår vi till donationspraktiken som den såg ut före reduktionen år 1680 så finns det många exempel på hur familjer på olika sätt agerat för att komma runt, eller tänja på reglerna för donationsgods. Bland annat så finns det några exempel på hur bröder eller brorsbarn till den *ursprungliga* donationsmottagaren ansökte om – och även fick – kronans tillstånd att ta över donationer som höll på att hemfalla till kronan. Rent formellt kom donationerna att presenteras som nya donationer, som till exempel när ryttmästare Henrik Kuhlman fick den donation som hans bror hade innehaft tidigare. Enligt donationen till Henrik så ville kungen ge honom godsen i ”consideration” av hans långa och trogna tjänst.⁹⁴ Brodern, majoren Magnus Johan Kuhlman, hade fått donationen år 1661 och bland annat byggt upp ett säteri, Mälkiäis. Magnus Johan hade inga barn och hans hustru hade avlidit redan tidigare.⁹⁵ När Henrik fick donationen så var det framförallt för de tjänster han själv gjort riket, men hans nära släktskap med den tidigare innehavaren lyftes fram i brevet och gavs betydelse. Henrik hade också särskilt anhängit om att få broderns hemman.

Major Israel Grabbe med hustru fick också några hemman som en farbror hade haft tidigare.⁹⁶ Israels donation motiverades av hans trogna tjänster och av de många blesyrer han hade undfått under sin krigstjänst. Kort därefter fick han även tillstånd att få ”byggia sigh dher Sätterij, såsom och bruka hemmanen medh egen afwell”.⁹⁷

Även regentkvartermästare Gustav Anrep fick 1645 för ”Hulldh, trogen och tapper tjenst” en exspektans på godset Lekeberga, som en gång hört till hans morfar och där efter hans moster.⁹⁸ När Anrep fick exspektansrätten så skulle han enligt brevet även avstå ”all den pratension, han der å fädernes wägnar kunna hafwa till deth godzet Zoor i Lijflandh”.⁹⁹

⁹³ Nbg akt 875, överste *Gotthard Baranoff*; odaterat brev (1680–1682).

⁹⁴ Nbg akt 704, *ryttmästare Henrik Kuhlman* ca 1674. Magnus Johan avled 1674. Hemmanen låg i Tavastehus län, bland annat säteriet Mälkiäis i Tyrvöntö socken samt ett Åbo och Björneborg län. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Kuhlman*.

⁹⁵ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Kuhlman*.

⁹⁶ Nbg akt 798, *Israel Grabbe*, 1663. Hans farbror var enligt brevet Arwid Grabbinskiöld.

⁹⁷ Nbg akt 798, *Arvid Grabbe*, landshövdingens brev från 1663.

⁹⁸ Nbg akt 749, *Gustav Anrep*, 1645. Karl IX gav Fromhold von Tiesenhausen godset Lekeberga i Närke och Gustav Anreps moster, ”Jungfru Gertudh von Tysenhusen” hade ”possiderat” godset efter Fromholt.

⁹⁹ Nbg akt 749, *Gustav Anrep*, 1645. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Anrep*.

De tre donationerna är tankeväckande, för även om alla tre mottagarna formellt fick donationerna för de tjänster de själva hade gjort kronan, så hade de även en familjeanknytning. De skulle alla ha arvsanspråk på hemmanen i fråga, om de inte hade varit donationshemman. Kronan lyssnade också på dessa argument, vilket tyder på att de hade förankring i samtida föreställningar om vad som var rätt och rättvist.

Ryttmästaren Arvid Orre använde också argument som utgick från lagstiftningen kring ärvd eller köpt jord. Han lyckades få exspektans på sin styvson Salomon Hjortfelts donation. Orre hade själv tjänat kronan under lång tid och blivit ”illa skuten och sargadh” och hans egna ”förundte och bebriefwade” hemman hade dragits in genom ett av reduktionsbesluten. Styvsonen var ännu ogift och utomlands i kronans tjänst.

[O]ch ifall honom alltså något dödligt hände, *icke lämbnandes efter sigh* någre brystarfwingar eller Syskon, till dhe godz berättigade, då han Orre, hans hustru och ähta Manliga Bröstarfwingar, barn efter barn, för bem:te Godz, efter sin Styffsons dödelige frånfälle [...] skola njutta.¹⁰⁰

I och med att styvsonen inte hade några egna arvingar så borde det alltså, enligt donationsreglerna, hemfalla om han råkade avlida i rikets tjänst. Istället erhöll styvfadern exspektans på godset. Tillägget att Salomon inte hade några bröder som kunde ärva förklaras av att den ursprungliga mottagaren var Salomons farfar, Tomas Påfvelsson. Hade Salomon haft bröder, farbröder eller kusiner (dock begränsade till farbröders söner) så hade dessa haft arvsrätt. Inte heller Salomons mor kunde behålla donationen, i och med att hon inträtt i ett nytt äktenskap. Hade Salomon istället haft en *ärvd gård* så hade (efter först hans barn och därefter syskon) hans mor varit hans närmsta arvinge och arvsberättigad enligt landslagens arvsbestämmelser.¹⁰¹ Det finns all anledning att anta att det också var många som tyckte det var rätt att Salomons mor och hennes make skulle få ta över benådningen. Genom att Orre fick exspektans på sin styvsöns hemman kom gården också tillbaka till Orres hustru och Salomons mor, Maria Ekestubbe. Maria blev på nytt del av ett mottagarhushåll. Hon överlevde både sin son och sin andre make och bodde ännu år 1688 på gården Nuoramois.¹⁰²

Kronans acceptans för en vidare tolkning av familjebegreppet framträder också i ett konfirmationsbrev som påminner om ett sytningsavtal. Enligt brevet hade ryttmästare Edvard Bernt von Jordan tagit in sin sväger, Elias Andersson:

¹⁰⁰ Nbg akt 726, *Arvid Orre*, 1676. (Min kursivering.) Styvsonen hette Salomon Hjortfelt och han hade ärvt sin farfars donation; Tomas Påfvelsson fick 1634 Ahtiala by i Nyby sn under sin och sin hustrus livstid. Hans änka, Margareta Sigfridsdotter, fick efter ansökan förläningen förbättrad till norrköpingsbeslut år 1645 (se akt 843). År 1674 fick Salomon konfirmation på ett byte, Ahtiala mot Nuoramois i Sysmä sn (se akt 727).

¹⁰¹ Winberg 1985, s. 24–25.

¹⁰² Riddarhusets stamtavlor 2002, *Hjortfelt*.

[A]tt försörja till dödedagar medh försäkring att låta komma honom hederligen till grafwa, hwar emot be:te hans swåger hafwer till vårt wijdare nådighe behag, skrifteligen updragit honom till betalning någre hemman.¹⁰³

I ersättning för familjens omvårdnad lämnade Andersson några hemman som han hade fått under norrköpingsbesluts villkor år 1650. I samma brev fick Jordan tillstånd att ta över sin svärmors livstidsförläning. Enligt brevet framgår att han tagit henne till sig ”efther hennes begäran”.¹⁰⁴ Elisabeth Helena Klick var änka efter kommissarien Joakim Liebsdorff och det var deras döttrar som band Elias och Edvard Bernt till varandra.¹⁰⁵ Kungen gav Jordan tillstånd att behålla hemmanen under norrköpingsbesluts villkor.

Ytterligare en aspekt av släktanspråken på donationer var naturligtvis att familjerna hade lagt ner arbete och pengar på att förbättra gårdarna och i vissa fall att bygga upp säterier. Nedlagda kostnader och förbättringar av olika slag var också ett argument som kronan tog hänsyn till. Erik Jespersson Lilliesköld fick till exempel förbättrade villkor för att han själv hade lagt ner ”stordt arbete och bekostnad” på sina hemmans ”Cultur”. Lilliesköld hade fått ett antal ödehemman i Nyslotts län redan år 1647. I samma kontext kan vi tolka de brev där exspektansmottagare fick tillstånd att ersätta och lösa ut en änka från livstidsrätten. Tidigare såg vi hur biskop Samuel Enander uppmanades att ”med Enkian om deß rättmätige pratention för lijfztijdh, Cultur, byggning eller annat skieligen affinner”.¹⁰⁶ Erik Lilliesköld hade fått ödehemman och förbättrat dem och det var naturligtvis också något som gynnade fler än honom själv. Det finns flera exempel på brev som motiveras av mottagarens investeringar och där det framhålls att allmännyttan och hela landets kultur gynnades. Bergfrälsedonationer eller donationer som bestod av ödehemman är några exempel.¹⁰⁷ När ”skepz Capiten manhaftig Petter Hållender Ridder” fick ytterligare några hemman motiverades dessa av att Ridder stod i ”wärcket att låta till den wägfarandez befordran inrätta ett Krögerij uti bemälte Wijborg sochn”.¹⁰⁸ Ridder menade att hans krögeri skulle vara till gagn för alla vägfare och därför önskade han bättre villkor och kronan gick med på hans ansökan.¹⁰⁹

Således var donationsnormen ofrånkomligen att innehavarens son eller söner skulle arva donationen samt trohets- och tjänsterelationen med kronan. I de flesta konfirmationsbrev finner vi också information om hur konfirmationsmottagarna själva tjänade kronan. Denna information borde ha

¹⁰³ Nbg akt 823, *Erik Andersson, slottsloven Åbo slott*, 1650, 1675.

¹⁰⁴ Nbg akt 823, *Elisabeth Helena Klick (Klinex enligt brevet)*, 1675.

¹⁰⁵ Ridrarhusets stamtavlor 2002. *Liebsdorff*.

¹⁰⁶ Nbg akt 747, *Samuel Enander*, 1660. Notera hur *änkan* stavas på två olika sätt i samma brev.

¹⁰⁷ Nbg akt 891, *Christer Månsson*, 1649. Investerar i en hammare.

¹⁰⁸ Nbg akt 751, *Petter Ridder Holländer*, 1651.

¹⁰⁹ Se även nbg akt 891, *Gert Störning*, som får hemman bland annat för att förbättra styckebrukets kultur.

varit överflödigt eftersom adelsprivilegierna sedan 1617 garanterade konfirmation till den som sökte i rätt tid. Hur arvet delades upp inom familjerna betraktades som en intern angelägenhet för familjerna. Det framgår att familjer ofta valde att dela arvet så rättvist som möjligt mellan sönerna och således följa rådande praxis för arvskiften där ärvd eller köpt jord ingick. Både Karl IX och Kristina hade hellre sett att familjer valt att låta en son, med fördel den äldste sonen, behålla all jord, men kronan lät sig påverkas av undersåtarnas rättsföreställningar och motstånd.¹¹⁰

Även om reglerna hindrade sidoarv eller bakarv bortom den förste mottagaren så finns det flera exempel på att familjer använde släktskap som argument och att de även många gånger fick kronans gehör. Formellt utformades dessa brev i regel som nya donationer, men familjeanknytningen finns beskriven i breven, vilket innebär att den gavs betydelse. Familjens arbete och omkostnader var också accepterade argument, liksom förbättringar som kunde gynna landet. Rikets behov samt lagstiftning och sedvana för ärvd och köpt jord påverkade alltså hur samtiden såg på rätt och fel rörande arvingars rätt till donerad jord. Samtidigt visar donationspraxis att kronan betraktade donationer och arvingarnas rättigheter till dessa mer som att kronan gav familjerna en social position än tillgång till fast egendom. Donationerna fungerade som ett fördrag mellan kronan och mottagarna och varje fördrag utgick från den förste mottagaren. Följaktligen var det också den äldsta sonen som formellt representerade mottagarfamiljen i kronans konfirmationsbrev.

Praxis rörande döttrars rättigheter

Inför riksdagen i Norrköping år 1604 hade Karl IX försökt hindra att döttrar gavs några som helst rättigheter till donerade hemman. Adelsståndet gick inte med på förslaget och lyckades förhandla in rättigheter för framförallt de familjer som saknade manliga arvingar. Enligt norrköpingsbeslut hemföll donationen till kronan om innehavaren saknade söner, men döttrar gavs rätt till en *brudskatt* från kronan. I beslutet specificerades däremot inte vad, eller hur mycket, döttrar hade rätt att få i brudskatt. Efter några decennier av osäkerhet fastslog riksrådet år 1633 att döttrarnas brudskatt härnäst skulle motsvara tre års ränta från godsens.¹¹¹ Under reduktionen år 1655 sänktes brudskatten till två års ränta från donationen och den skulle betalas ut över fyra år.¹¹² Enligt norrköpingsbeslut hade också familjer möjlighet att ansöka hos kronan om att donationen skulle utsträckas till dotterns make. Kronans enda villkor var att mannen ifråga måste kunna accepteras av kronan.

¹¹⁰ Gjerstad 1995, s.10–12.

¹¹¹ Gjerstad 1995, s. 9.

¹¹² Winberg 1985, s. 36–37.

I frågan om hur döttrar borde ersättas för arv internt i de familjer där det fanns söner som kunde ta över donationen, fanns inga egentliga regler. På samma sätt som i frågan hur hustruns rätt skulle avgränsas mot sönerns ansågs det vara en angelägenhet för familjerna. Under århundradet var det också flera röster som höjdes, bland andra Axel Oxenstiernas och drottning Kristinas, för att döttrar inte borde ha något med donationer att göra.¹¹³ Men majoriteten inom adeln ansåg ändå att döttrar borde ha rätt att få ut en del av föräldrarnas benådning. I de flesta familjer förfaller också praktiken varit att döttrar utlöstes från föräldrarnas donation med motsvarande kronans brudskatt.¹¹⁴ Döttrar skulle alltså få en brudskatt från sina bröder i samband med att hon gifte sig. Brudskatten förväntades motsvara tre (och efter 1655 två) års ränta.

Med hänsyn till hur arvslagarna såg ut för ärvd eller köpt jord, är det förståeligt att de flesta familjer såg döttrarnas rätt till en del i arvet efter föräldrarna som självklar. Att döttrar skulle lämnas helt utan arvedel gick emot all praxis, Sveriges lag och sedvana. Det fanns också flera inom adeln som ansåg att föräldralösa döttrar borde ha rätt att behålla donationen fram tills de skulle gifta sig, så att deras makar kunde ges möjlighet att ansöka om donationen. Karl X Gustav föreslog också inför reduktionsbeslutet år 1655 att avsöndrade gods lättare skulle kunna överföras via döttrar.¹¹⁵ Vad säger då konfirmationsbrevet om döttrars möjligheter att få en brudskatt, behålla donationen eller att fungera som länk till en framtida make?

Brudskatt

När det gäller döttrars brudskatt så finns det inte många brev där praktiken omnämns. Hemfallna donationer har inte lämnat många spår i reduktionshandlingarna. Det finns ändå några akter vilka innehåller ledtrådar till hur praxis kring brudskatter fungerade. Redan i inledningen presenterade jag Erik Göransson och hans båda mågar. I juli år 1651 fick ”dhe Edle och manhaftige” männen, kapten Hans Klick och löjtnant Jacob Lindsay, drottning Kristinas konfirmation.¹¹⁶ Deras gemensamme ”Swärfadher” hade benådats med donationen redan år 1629. Det framgår också att de båda svågarna redan i oktober år 1647 hade fått drottningens tillstånd att ”uppå Tre åhrs tijdh, under adeligh frijheet att niuta och behålla”.¹¹⁷ De tre åren var med all säkerhet Erik Jöranssons döttrars brudskatt. Enligt det här exemplet verkar det ha gått till så att mågarna ansökte hos kronan – och fick kronans tillstånd – om att få tillgång till sina respektive hustrurs brudskatt. Brudskatten ”betalades ut” genom att de

¹¹³ Gjerstad 1995, s. 9–10.

¹¹⁴ Winberg 1985, s. 36–37, 48–49.

¹¹⁵ Dahlgren 1964, s. 15. Winberg 1985, s. 36–37.

¹¹⁶ Nbg akt 725, *Erik Göransson, Hans Klick och Jacob Lindsay*, 1651. Se Riddarhusets stamtavlor, *Klick*. Ailes 2002, s. 66.

¹¹⁷ Nbg akt 725, *Hans Klick och Jacob Lindsay*. 1651.

fick behålla donationen under tre år. Det kan också vara värt att notera att oberoende av hur många döttrar en familj hade, så var det tre, senare två, års ränta som avgjorde brudskattens omfattning. De båda systrarna fick alltså inte tre år var.

I ett tidigare avsnitt fick ett konfirmationsbrev till Dorothea Anrep exemplifiera hur en kvinna kunde agera för att förhindra att hennes döttrar förlorade en donation. Kronan visste att Doroteas donation skulle hemfalla efter hennes död, då hennes make och son avlidit. I och med att hemmanen stod till kronans disposition, gavs några av dem på exspektans till en annan man i kronans tjänst. Men Dorothea lyckades utverka ett konfirmationsbrev från drottningen år 1647 på resterande hemman. Benådningen motiverades av drottningens gunst och nåde och för änkans bön:

[I]ämbwäll och för dhet döttrarne utur Hargz Gårdarne och Steenstad een brudskatt kunde hafwa at Sollicitera och pratendere, försäkrat, [...] henne Fru Dorothea Anrepp, at the andre och öfwrige Godtz och Gårdar [...] skole förlängias in uppå hennes Mågar.¹¹⁸

Döttrarnas "pretention" på en brudskatt från exspektanshemmanen blev alltså ett argument för att deras framtida makar skulle ges möjlighet ta över benådningen. Svärsönerna i fråga namngavs inte i brevet, men av Almquists redogörelser får man bilden att döttrarna redan var gifta med löjtnanterna Olof Höök och Gustav von Bergh.¹¹⁹

En av döttrarna, Magdalena Flörich, och hennes make ansökte om, och erhöll, år 1678 kronans tillstånd att få försälja den del av donationen som de innehade. Enligt kungens tillståndsbrev fick maken, kapten Anders von Grönberg och "hans Swågers Gustaf von Bergens barn" tillstånd att sälja "deraf Swärfader Translatoren Hans Flörich" donationen "till dheraf gjäldz afbetalning".¹²⁰ I kronans ögon var det alltså hos männen som rätten till donationen låg. I samma akt finns också försäljningsbrevet, vilket visar att familjen betraktade rättigheterna på ett annat sätt än kronan. Enligt försäljningsbrevet hade Magdalena "dels för min förste mans sahl. Capitains Johan Sittons munteringar, begrafning och barns educations skuld" blivit skuldsatt och tvingats pantsätta gårdarna i Ekillaby, Husby socken (vilka ingick i donationen). Senare under:

¹¹⁸ Nbg akt 828, *Dorothea Anrep*, 1647. (Min kursivering.) Gyldenklou skulle få 6 hemman i Harg och en gård Steenstad, alla i Skånela socken. Döttrarna försäkrades om 6 $\frac{3}{4}$ hemman i Fresta och Onsala socknar.

¹¹⁹ Almquist 1931, s. 653, *Harby*.

¹²⁰ Nbg akt 828, *Anders von Grönberg och Gustaf von Berghs barn*, 2/II 1678.

[Ä]chtskap med Lieutnanten Olof Höök mig så mycket diupare dher uti sänkt, at jag nu sedan min nu warande Man och jag, vår egendomb för fienden på dahl [Dalsland] mist hafwa, intet weet något at tillgåå, hwar med han sig åter montera, och wij med våre barn at subsistera kunna.¹²¹

Familjen hade hamnat allt djupare i skuld medan Magdalena var gift med löjtnant Olof Höök.¹²² Det var framförallt i kronans tjänst som de hade dragits ner i fattigdom; ”vår trångmål och nöd mästedeels för Cronans tjenst”. Magdalena och hennes ”nu warande” make, kapten Anders von Grönberg, hade förlorat egendom i Dalsland och hade svårt att försörja sig, men de hade fortfarande kvar donationsgodsen. Magdalena berättar vidare hur sekreteraren ”Edell och Wälb[orne]” Andreas Granberg hjälpt familjen genom att betala dels i ”Contant, dels i Contributioner och Rustningar för oß uthlagt”. Granberg var också den person som köpte godsen samt fick kronans tillstånd att behålla dem under samma villkor.¹²³ Det var för att lösa familjens skuld de sålde godsen.

Hwarföre är jag nödsakat worden, *med min K. Mans Captains Edel och Manhaftig Anders von Grönberg, och mine barns goda Ja och samtyckie* opdraga och försällia all den rett och rättigheet, som [...] jag och dhe mine hafwa ägdt uti Ekala by och Huußby, Onsala socken.¹²⁴

Enligt hur brevet formulerades lades alltså den starkaste rätten till hemmanen på hustrun, brevet skrevs i hennes namn – och det var hon som sålde hemmanen med sin makes och barns samtycke. I samtida köpebrev där ärvd eller köpt jord skulle säljas så var det i princip alltid maken som representerade hushållet och som sålde jorden med hustruns och arvingarnas samtycke.¹²⁵ I och med att Magdalena och hennes förste make, Johan Seton, hade en son, Jacob, så borde donationen ha tagits över av honom redan när modern gifte om sig med Höök (och en donation kunde inte gå i bakarv till hans mor om sonen avled före modern). Det verkar inte heller som att Dorotea Anrep överlevde sin dotters förste make. Jacob Seton signerade ett försäljningsbrev 1651 och Dorotea

¹²¹ Nbg akt 828, *Magdalena Flörich*, 2/12 1678. Enligt Almquist var hon alltså först gift med Olof Höök, därefter med Jakob Seton och sist Anders Grönberg, vilket inte stämmer enligt hennes brev. Almquist 1931, s. 602. Se även *Särsta*, s. 845, där Almquist skriver att en Jacob Seton fick gården 1628 och att hans son, *Johan Seton* ärvde och fick säteriprivilegier. Johans änka, ”Malin Flörich”, innehade efter hans död säteriet fram till dess att deras son, Jakob Seton, sålde hemmanet år 1671.

¹²² En löjtnant Olof Höök dödade löjtnant Birger Sabelsköld i en duell i Malmö år 1668. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Sabelsköld*. En Jöns Sabelsköld pantsatte ett frälsehemman i Döderhults socken någon gång före 1693 till en Olof Höök. Se Almquist 1976, s. 275.

¹²³ Nbg akt 828, *Anders Granberg*, 1678.

¹²⁴ Nbg akt 828, *Margareta Flörich*, 1678. (Min kursivering.) Enligt riddarhusets stamtavlor fanns det vid samma tid en adlad Anders Grönberg, vice ceremonimästare, men han dog ogift 1704. Margareta kallar sin make för kapten samt ädel och manhaftig.

¹²⁵ Se t.ex. Nbg akt 766, *Andreas Walwick* (Wallvijk enligt RA register) och *Rutger Ekhotz*, 1672.

Anrep dog antagligen år 1649.¹²⁶ Det förefaller alltså som om konfirmationsbrevet, vilket gav systrarna Flörichs makar rätt att ta över donationen, i praktiken konfirmerade ankans livstidsrätt och gav hennes döttrar, systrarna Flörich, starkare rätt till donationen.

Magdalena Flörich bad också i brevet om kronans tillstånd att få genomföra försäljningen och att kronan ”i nåder Confirmera och in på honom [Grönberg] och hans manlige arfwingar extendera” donationen. Brevet signerades av Anders Grönberg och Magdalena Flörich den andre december år 1678.

Strategier och förhandling med kronan

Döttrars möjligheter att verkligen få ersättning för donationsgods, vilka stod på tur att hemfalla till kronan, var mycket goda i och med att rätten till en brudskatt var inskriven i riksdagsbeslutet från 1604. Det var däremot inte lika självklart att donationen skulle föras över till dotterns make. Christer Winberg har visat att det finns exempel på ansökningar som fått avslag av riksrådet.¹²⁷ Det finns dock bland de undersökta handlingarna gott om exempel där mågar fick kronans tillstånd att ta över svärfaderns donation. Ett exempel är Per Kijls donation. Han hade själv ärvt donationen av sin mor, men själv hade han ingen son som kunde ta över. Efter hans död år 1627 överfördes donationen så småningom till hans måg och dotter, de gifte sig före 1641 och fick drottningens konfirmation år 1645. Drottning Kristinas brev förklarar hur Per ”hafwer dödt uthan Echta manliga Bryst Arfwingar” och att godsens borde bli ”oß och Chronan hemfällige”. Men istället för att dra in godsens hade drottningen ”transfererat” donationen in uppå Kijls måg, löjtnant Lennart Hård.¹²⁸ Lennart Hård, hans hustru och deras söner fick behålla donationen under norrköpingsbesluts villkor och det var Hårds tjänst – både den han redan gjort och den han skulle göra i framtiden – som lyftes fram som det viktigaste argumentet.

Tjänsteförbindelsen och mottagarens ”erwijste devotion och Trohet” till kronan var också det viktigaste argumentet i ett konfirmationsbrev från 1679. Mottagaren var ”maiores widh Wårt lijfregemente” Carl Gyllenpistol och han fick tillstånd att ta över sin svärfars, Nils Johansson Rosenflychts, donation.¹²⁹ Det är ett intressant exempel då Carls hustru, Brita Rosenflycht, hade avlidit

¹²⁶ Johan Seton levde enligt Almquist ännu på 1650-talet, 1654. Jakob Johansson Seton levde 1671 men det är okänt när han dog. Se Almquist 1931, s. 845. Dorotea Anrep levde fortfarande 1649. Almquist 1931, s. 948.

¹²⁷ Winberg 1985, s. 37.

¹²⁸ Nbg akt 770, *Lennart Hård af Segerstad*, 1645.

¹²⁹ Nbg akt 745, *Carl Gyllenpistol*, 1679. Svärfar Rosenflycht var assessor och tidigare vice president i reduktionskollegium.

redan år 1673.¹³⁰ Brita och Carl hade dock tre små söner, men dessa omnämndes inte i brevet. Carl hade själv gift om sig redan år 1675. Svärfaderns egna söner hade avlidit före fadern men han hade fortfarande tre döttrar och (den framlidna) dottern Britas tre söner. Kungens motiv att ge donationen vidare till Gyllenpistol påverkades troligtvis av att Carl och Brita hade barn. I konfirmationsbrevet – vilket alltså inte såg ut exakt som ett donationsbrev – fanns ingen information om vilka gods det rörde sig om eller var de låg.¹³¹ Svärfaderns tjänster lyftes alltså också fram, vilket stärker intrycket att familjerelationen gavs betydelse.

Ytterligare en fråga under diskussion var huruvida den ursprungliga donationsmottagarens döttrar hade några arvsanspråk på hemman som gick i sidoarv. För både ärvd och köpt jord gällde att om innehavaren dog utan egna barn (och för köpt jord utan hustru/make) så gick godsen i sidoarv till hans syskon. För söner var det, som vi såg ovan, så att sidoarv tilläts tillbaka till den förste mottagaren av donationsjord, men inte längre. Döttrar eller systrar ansågs inte ha samma rätt till norrköpingsbeslutsgods, vare sig till varandras del av brudskatten om de var flera systrar – eller till några anspråk på brödernas donationshemman om dessa gick i sidoarv.¹³² Att det, som många uppfattade var döttrarnas rätt, negligerades på det här sättet gav upphov till några ovanliga donationskedjor. Det finns något fall där en man ansökte om att få ta över en donation som hans svåger hade innehaft tidigare.¹³³ Några fick också kronans tillstånd att lösa ut sina svågar från en donation. Major Jacob Bennet fick bland andra tillstånd att lösa ut sin svåger, Patrik Kinnemond, från svärfaderns donation år 1666.¹³⁴

Eftersom det inte fanns några garantier för att mågar skulle få tillstånd att ta över en donation så finns det flera exempel på hur familjer på olika sätt försökt förbättra sina döttrars möjligheter att ändå behålla godsen i familjen. Hovrådet Bartolomeus Wolfsberg var till exempel övertygad om att han bättre kunde skydda sin och sin familjs rättigheter genom ”någre försträckningar” till kronan.¹³⁵ Wolfsberg hade för sina tjänster under krigen och för sin tid vid

¹³⁰ Ridarhusets stamtavlor 2002, *Rosenflycht*. Enligt konfirmationsbrevet hade Rosenflycht avlidit och godsen hemfallit innan Gyllenpistol fick dem i juli år 1679, enligt stamtavlorna dog han först 1681 eller 1682.

¹³¹ Nbg akt 745, *Carl Gyllenpistol, 1679*. I akten finns även en donation given till *Rosenflycht* år 1667 (Uppland, Håbo härad). Flygge bytte frälsehemman i Kalmar län mot Rosenflychts norrköpingsbeslutsgods i Värmland, Ölme härad. (Se Almquist 1976, 361–362, not 22.)

¹³² Gjerstad 1995, s. 11–13.

¹³³ Nbg akt 797, *Anders Jacobsson, 1651*.

¹³⁴ Nbg akt 722, *Jacob Bennet, 1665*. Han var gift med Christina Kinnemond, hemmanen låg i Tavastehus län, Tulos socken.

¹³⁵ Nbg akt 763, *Bartolomeus Wolfsberg, 1674*.

brandenburgska hovet fått en donation under allodiala villkor av drottningen i augusti år 1653.¹³⁶

[H]wilka sedher mehra i kraft af 1655 åhrs Rikszdagz Besluth [...] till Norrkiöpingz Beslutz wilckor äre wordna reducerade, Och wälb:te H Hoffrådet nu, emedan dhen högste Gudh honom någre Manlige brustarfvingar till denne tijdehen icke beskärt hafwer, hafwer *till sine döttrars mehre säkerhet sig tillpantat*.¹³⁷

När fjärdepartsreduktionen drabbade honom så ansökte han om att få behålla hemmanen och för att förhindra att hans dotters arvsrätt försvann, genom att villkoren försämrades till norrköpingsbesluts. Wolfsberg hade således inga söner som skulle kunna ärva hans donation.¹³⁸ När Karl XI några år senare gav honom konfirmation så var kungen noga med att förklara att det var en "panträttigheet" för lånet till kronan på 1562 daler silvermynt.¹³⁹ Om Wolfsbergs motiv för att låna ut pengar till kronan var att han önskade stärka sin dotters rätt till donationsjorden, så var kronans motiv att acceptera detta att just locka individer att låna ut pengar till kronan. Enligt brevet så hade förmyndarregeringen utfärdat en order i augusti 1660 om möjligheten att utfärda sådana förpantningsdonationer.¹⁴⁰ Kreditorers säkerhet var ett bekymmer som stod i centrum för många samtida diskussioner.

Genom att låta donationen förvandlas till underpant eller en säkerhet för ett lån till kronan, skyddade Wolfsberg sin dotters möjligheter att få behålla jorden. Löjtnant Johan Hammarstierna hittade ett annat sätt att skydda sina döttrars arvsrätt. Enligt ett brev från 1678 hade kungen funnit det gott att vid dessa svåra krigstider och till "Rijketz säkerhet och försvar" låta stärka kavalleriet.¹⁴¹ Ett sätt för kronan att lyckas med detta var att låta innehavare av norrköpingsbesluts gods "till deras säkerheet, efter lähn Rettens expire[rande]" att sätta upp rusthåll. Hammarstierna hade infunnit sig framför den tillsatta kommissionen, "tillbiudandes af sine undfångne donations gods [...] till sättia een warachtig Mundering".¹⁴² I gengäld fick Hammarstierna;

¹³⁶ Wolfsberg hade fått delar av donationen redan 1648.

¹³⁷ Nbg akt 763, *Bartolomeus Wolfsberg*, 1661. (Min kursivering.) Född i Pommern och adlad i Sverige 1648, dog 1684 och överlevdes av sin dotter Lovisa, gift med Gustav Klöfverfelt. Se Almquist 1976, s. 1679–1680. Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Wolfsberg, Klöfverfelt*.

¹³⁸ Nbg akt 763, *Bartolomeus Wolfsberg*, 1661. Han hade fått gårdar i Kronobergs län, Nöbbel socken, "Swen i Pungeholmen och Måns i Ulleråkra", 2 mtl kronohemman hade reducerats i fjärdepart och nu betalade alltså Wolfsberg för att få tillbaka dem. Donationen bestod även av "Måns i Torp 1, Ögge i Torahuldt 1, Måns och Peer i Wijdkjär 2 och Enkian i Boßetorp 1".

¹³⁹ Nbg akt 763, *Bartolomeus Wolfsberg*, 1674. "Regerings Råd h i Hertigdömen Brehmen och Wehrden".

¹⁴⁰ Nbg akt 763, *Bartolomeus Wolfsberg*, 1674.

¹⁴¹ Nbg akt 713, *Löjtnant Johan Bengtsson Hammarstierna*, 1678.

¹⁴² Nbg akt 713, *Löjtnant Johan Bengtsson Hammarstierna*, 1678. Mundering för Olars by 1 ½ mantal, Smedsby ½ mtl, räntar tillsammans 40 d smt. Hemmanet i "Ollars by", Esbo sn, var

[D]en försäkran att hans Mågar och döttrar framledels weedh lähn rettens uthsläcknandhe, skuhle godz och lägenheeter under een Rustienst fåå obehindrad [...] besittia och bruka, så länge dhe dher före kunna Kongl. Maj. och Cronan upphålla dhes Rustienst.¹⁴³

Hammarstierna gjorde alltså om sina hemman till rusthåll och därigenom kunde hans tre döttrar och deras makar behålla hemmanen.¹⁴⁴ Rusthåll hade i och för sig betydligt sämre villkor än hemman som låg under adelns rusttjänst, men villkoren var ändå bättre än att behålla dem som skatte- eller kronohemman.¹⁴⁵ Under reduktionsåren kom också rusthållen att klara sig betydligt bättre än de flesta. Familjerna hade bättre chans att få behålla dem än till exempel förpantningshemmanen, vilka i många fall löstes ut av kronan.

När riksrådet och friherren Arvid Forbus förlorade sin son, Jacob Henrik, i januari år 1664, insåg han att stora delar av hans godsbestånd skulle komma att hemfalla till kronan.¹⁴⁶ Forbus vände sig till kungen med en anhållan om att få byta ut några hemman han hade fått i Kymmenegårds län (Viborg och Nyslotts län) under norrköpingsbesluts villkor år 1647, mot några av kronans hemman i Kumo socken i Åbo och Björneborgs län. Bytet konfirmerades på samma villkor som den gamla donationen för Forbus, hans hustru men, ”i manquement af deres manlige bröstarfvingar, deraß ende dotter, högwälborne Grefwinnan Fru Sophia Juliana Forbuhs, och henneß manlige ächta bröstarfvingar”.¹⁴⁷

Sofia Juliana hade i december 1664 gift sig med greve Axel Julius De la Gardie, men trots äktenskapet så var det alltså inte De la Gardie som fick exspektans på svärfaderns gods. När Arvid Forbus dog år 1665 tog Sofia Juliana och hennes make över godscomplexet. Antti Kujala har visat hur hela godset reducerades år 1683, men att Sofia Juliana redan samma år fick tillbaka Kumogård och delar av hemmanen under godset. Anledningen var enligt benådningen att Arvid Forbus hade försträckt kronan en del pengar och förvandlat villkoren till förpantning. Fordran på kronan ledde till att *Sofia Juliana* fick kronans tillstånd att behålla delar av godset under hennes livstid, så när hon dog år 1701 drogs godset in från hennes make.¹⁴⁸

Slutligen vill jag lyfta fram en av de få men mycket intressanta suppliker som bevarats i akterna. Suppliken handlade om en donation som jag redan har refererat till och som låg i Kymmenegårds län. Under reduktionsåren innehades

Hammarstiernas eget skattehemman enligt donationsbrevet från 1653. ”Smedzby och Märkhens by” i Esbo sn, Nyland, fick han 1648.

¹⁴³ Nbg akt 713, *Hammarstierna*, 1678.

¹⁴⁴ Döttrarna var alla gift med militärer i kronans tjänst, Margareta med kaptenlöjtnant Erik Hüttner, Sofia med Hans Lund och Beata med fältväbeln Gustav Bogg. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Hammarstierna*.

¹⁴⁵ Ericsson 2002, s. 24–25.

¹⁴⁶ Kujala 2003, s. 85–94. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Forbus*.

¹⁴⁷ Nbg akt 814, *Arvid Forbus*, 1665.

¹⁴⁸ Kujala 2003, s. 89–94.

donationen av Herman Mellin och hans maka, men frälserätten på några hemman i Tessjö by i "Pyttis sochen" var ursprungligen donerad till major Hans Johansson.¹⁴⁹ Johansson adlades år 1650 och kallades sedan för Willigman. Samma år fick ytterligare några hemman, den här gången i Tavastehus län.¹⁵⁰ Willigman blev kommandant på Dünaburg och sommaren 1656 när fästningen föll gav han sitt liv "uthi ett manligt förhållande moth fienden".¹⁵¹ Hans änka Dorotea von Kahlden behöll godsens och lyckades överföra donationen till sin dotter när hon själv gifte om sig.

Åtta år senare gifte sig dottern Elisabeth med Herman Mellin och år 1673 fick han och hans hustru ytterligare ett hemman i Tessjö by. I samma brev fick han också konfirmation på svärfaderns donation, vilka "up på hans enda dotter nu warande Mellins hustru under manlens¹⁵² rätt transporterade är".¹⁵³ Under reduktionen hotades hela donationsbeståndet av indragning. Enligt den bevarade suppliken var Herman Mellin förhindrad från att göra resan på grund av den snart "instundande General Munstringen i Finland". Elisabeth fick istället bevaka familjens rätt och enligt brevet reste hon "medh största besvär näst landvägen" till Stockholm.¹⁵⁴ Elisabeth bad att de skulle få behålla Tessjö och förklarade att det var deras enda "fasta egendomb". Om Tessjö reducerades skulle de sitta med:

9 st: små omyndige barn [...] icke allenast är aldeles huuswille [...] och intet weta huur wij skole låta wåre hufwuden undra utan och miste allt det goda wij någon sin på Jorden äga efter som det är wårt endeste godz och wij *alle våre medel nedlagt hafwe* opå åkrars och engiars behörigen opbruke sampt nödwändig bygnad som det har warit ett slätt och urgammalt ödhe och åkrarna med stora granar bewäxte.¹⁵⁵

Elisabeth använde både ekonomiska argument – familjen hade lagt ner stora kostnader och mycket arbete på godset – och argument som syftade till att väcka kommissionens sympati. Att kasta ut en familj som stod i kronans tjänst och som hade nio små barn, från det enda hem de hade, var inte något kronan ville. Elisabeth visste att kronan önskade visa "en berömlig försorg till dhe nödlidjandes befordran". Nu riskerade hon och hennes make att utleva sina dagar i ett "beklageligt tillstånd" och att "med bedröfwelige hiertan lembna [våra barn] uti ett stort elände aldeles huuswille". Elisabeth använde också vad

¹⁴⁹ Nbg akt 804, *Hans Johansson*, april 1646. Tessjö Holmgård i Pyttis socken, Kymmenegårds län. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Willigman*. Enligt stamtavlorna låg godset i Strömfors socken vilket alltså är fel – finns/fanns dock ett Holmgård där också.

¹⁵⁰ Nbg akt 804, *Dorotea von Kahlden, konfirmation*, 1660.

¹⁵¹ Nbg akt 804, *Herman Mellin*, 1673.

¹⁵² Manslän, län på manslinjen.

¹⁵³ Nbg akt 804, *kapten Herman Mellin*, 1673.

¹⁵⁴ Nbg akt 804, *Elisabet Willigman*, 1682.

¹⁵⁵ Nbg akt 804, *Elisabet Willigman*, 1682. (Min kursivering)

som skulle kunna kallas ett tjänsteargument. Enligt hennes brev hade hennes far givit sig ”godwilligt” i döden och låtit sig ”tillijka med fästningen springa i luften enz 9 000 mans förlust af fienden” efter att ha avslagit ”5 general stormer” (stormningar) av ryssarna vid Dünaburg. Hon hänvisade också till sin egen makes långa tjänsteanknytning. Överstelöjtnant Herman Mellin hade tjänat kronan i 26 år och dessutom fått utstå två år polsk fångenskap.¹⁵⁶

Den långväga resan som Elisabet företog sig för att försöka få några minuter av kungens tid och att framföra sin supplik, lönade sig. Tillsammans med sin make fick hon kungens tillstånd att behålla godset under deras respektive livstid.¹⁵⁷ Elisabeth levde fram till 1724, men gården förefaller ha blivit kvar i släktens händer längre än så. En av döttrarna uppges ha avlidit på Tessjö Holmgård så sent som 1738.¹⁵⁸

Döttrars rätt att erhålla en brudskatt förblev stark under sextonhundratalet – även om den ständigt var under diskussion. Även om brudskattsnormen sänktes till två års ränta efter år 1655, så blev det samtidigt lättare för familjer att få tillstånd att föra över donationen på en måg. Det blev däremot aldrig självklart att en måg skulle få tillstånd att ta över benådningen, den personliga konfirmationen från monarken förblev avgörande. Det finns flera exempel på familjer som försökte förbättra möjligheterna för en dotter och hennes make att ta över, genom kompenserande strategier som att låna ut pengar till kronan, sätta upp rusthåll eller liknande. Även om breven, där mågar eller svågrar fick tillstånd att överta donationer, formellt motiverades med hänvisning till mottagarens egen tjänst, fanns ändå en anknytning till den ursprungliga donationen och det ursprungliga mottagarhushållet kvar. Trots alla försök att införa patrilineära arvskedjor så fanns det fortfarande en starkt bilateral släktuppfattning.

Praxis rörande försäljningar och byten

Under sextonhundratalet skiljde lagen mellan ärvd och köpt (avlinge) jord. Den donerade frälserätten föll uppenbarligen i de flesta avseenden under samma regler som köpt jord, men det finns några undantag. Enligt norrköpingsbesluts villkor hade innehavaren inte rätt att sälja eller belåna donationen utan kungligt tillstånd. Kronan skulle även ges möjlighet att köpa tillbaka friheten, jorden skulle hembjudas innan den erbjöds andra. Enligt landslagen kunde däremot innehavaren av köpt jord (avlingejord) avyttra denna fritt till vem han eller hon ville. Avlingejord kunde även testamenteras bort, något som inte var tillåtet för

¹⁵⁶ Ridrarhusets stamtavlor 2002, *Mellin*. Herman Mellin (–1701) Elisabeth Dorotea Willigman (1652–1724).

¹⁵⁷ Ridrarhusets stamtavlor 2002, *Willigman*. De fick ytterligare en konfirmation år 1698.

¹⁵⁸ Ridrarhusets stamtavlor 2002, *Mellin*. *Sofia Helena Mellin*.

ärvd jord. Avlingejord förvandlades därtill till ärvd jord i lagen mening när den gick i arv, vilket alltså inte gällde för donerad jord.¹⁵⁹ Således utgjorde donationsjorden en sorts mellanform. Om en individ önskade sälja ärvd jord så kringsskars försäljningen av en rad regler som alla syftade till att säkra rättigheterna till jorden för den familj som jorden kom ifrån. Till exempel fick inte arvejord säljas utan släktens medgivande och under tre på varandra följande ting skulle jorden uppbjudas; säljaren skulle sprida informera om försäljningen. Släktingar som hade arvsanspråk, bördemännen, gavs därmed möjlighet att lösa in jorden inom ett år. Släkten som jorden kom ifrån, bördemännen (mödernefränder eller fädernefränder), hade således en slags förköpsrätt eller inlösningsrätt och i första hand gällde detta den närmsta arvingen till jorden. Under sena sextonhundratalet diskuterades om inte säljaren borde vara skyldig att informera de närmaste släktingarna om en stundande försäljning, de föreslog ett hembudstvång även för köpt jord. Men kravet enligt landslagen jordabalk att uppbjuda jorden vid tingsmötena förblev rådande.¹⁶⁰

Under sena sextonhundratalet kom många aspekter av landslagens jordabalk att uppfattas som ett problem, inte minst när det gällde besittningsrätten till jord. På ena sidan stod de som ville bevara släktens företräde till jorden, på den andra de som ville ge innehavaren rätt att sälja sin jord på en mer öppen marknad och därigenom värna köparens rättigheter. Framförallt den äldre adelns enorma släktnätverk och giftermålsförbindelser innebar – genom den möjlighet lagen gav dem att lösa frändejord – att de som grupp i det närmsta hade monopol på all frälsejord. Bördsrättsbestämmelserna kunde användas som en strategi för att komma åt frälsejord och ofta betydligt billigare än på marknaden.¹⁶¹ År 1720 kom dock en ny bördsrättsförordning ut, vilken begränsade avlägsna släktingars möjligheter att inleda bördsrättsprocesser.¹⁶²

Om vi återgår till hur byten och försäljningar av norrköpingsbeslutsgods gick till i praktiken, så skulle de som önskade sälja sitt villkorade gods börja med att söka kronans tillstånd. Den vanligaste orsaken till att familjer ville sälja gods var – enligt tillståndsbreven – att de behövde pengarna. I flera tillståndskonfirmationer från kronan förklarades hur familjen hade hamnat i skuld och nu inte fann någon annan lösning än att anhålla om tillstånd att få sälja eller pantsätta sina gods.¹⁶³ När Jonas Bure, kommissarie i Reduktionskollegiet, fick tillstånd att sälja sitt ärvda norrköpingsbeslutsgods på Björkö i Alsnö socken, så var den ”i anseende till den olägenhet och

¹⁵⁹ Winberg 1985, s. 29.

¹⁶⁰ Winberg 1985, s. 22–25, 50–53, 54–55.

¹⁶¹ Winberg 1985, s. 51–69, 75.

¹⁶² Winberg 1985, s. 53–54.

¹⁶³ Nbg akt 724, *Elisabeth Dorotea Stackelberg*, 1664. Änka efter Caspar Koskull, fick sälja gods för att lösa sig från den stora skuld och olägenhet som hon och hennes medarvingar befann sig i.

medellöshet” han råkat i. Bure fick enligt brevet sälja till ”någon af adelen, som honom derföre kan och will betahla”.¹⁶⁴

Flera verkar också ha argumenterat att de hade hamnat i skuld just på grund av sin tjänstgöring. Jacob Seton och hans son Johan fick 1651 drottningens tillstånd att sälja sin ärvda donation ”för det trångmåhl på medell” som han ”är stadd uti, at han icke kan komma fort, och till manna, utan hielp med medell”.¹⁶⁵ Han menade alltså att han inte hade råd med rusttjänsten. I ytterligare ett exempel förklarade överstelöjtnant Georg Johan Maydell hur han skuldsatts av kronans krigsexpeditioner.

[H]an widh deh sidst förelupne Krigz expeditioner haar icke allenast till sin equippage och uthmunntering påkostat en stoor dehl af dheß egne medel, uthan och derigenom dragit öfwer sigh en stoor skuldh och widlyftigheet.¹⁶⁶

Maydells ”serdeles godhe och nyttige tienster” och hans ”tappra förhållande” gjorde honom ”wähl förtient” till en nådig ”erkientzlo”. Att han därtill hade använt av sin förmögenhet till ”Wår tiensts befordran” ledde till att kungen gav honom ”fritth låf och tillståndh” att sälja godsens till vem ”honom hålst behagar”. Köparen skulle därefter få behålla godsens på samma villkor som Maydell, under norrköpingsbesluts villkor. Kungen signerade brevet i Kungsör den 10 mars år 1680.¹⁶⁷

Även fänrik Henrik Silfversvan fick tillstånd att sälja sina gods eftersom han råkat i fattigdom. Enligt tillståndsbrevet hade Silfversvan drabbats av höga omkostnader ”på sine muntringar, uthståndne Trawalleier, fängelse ok där af råkade olägenhet ok fattigdom”.¹⁶⁸ Silfversvan bad om tillstånd att få sälja några av de hemman som ingått i hans fars donation.¹⁶⁹ Silfversvan fick kronans tillstånd att sälja två små hemman i Mattby, vilka enligt ”härads bewis attesteras till hans Säteri Qwistbakka i rå ok rör ok Tegskifte samman ligga”.¹⁷⁰ Henrik

¹⁶⁴ Nbg akt 870, *Jonas Bure*, försäljningstillstånd år 1671, donationen från 1612.

¹⁶⁵ Nbg akt 828, *Jacob Seton*, 1651. Jacob & hans son Johan sålde Kumbla i Uppland till bokhållare Nils Andersson. Jacob var gift med Magdalena Flörich och Nilsson var far till sekreteraren Anders Granberg som senare köpte hemman av Magdalena.

¹⁶⁶ Nbg akt 727, *Georg Johan Maydell*, 1680. Sju hemman i Tavastehus län, Sysmä socken, vilka hans far hade fått 1648.

¹⁶⁷ Nbg akt 727, *Georg Johan Maydell*, 1680.

¹⁶⁸ Nbg akt 836, *fänrik Henrik (Henriksson) Silfversvan*. Han hade blivit fången år 1659 vid Goldingen. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Silfversvan*.

¹⁶⁹ Nbg akt 836 *Henrik Joensson Silfversvan*, 1648. ”Mattby Erich Hindrichßon ett hemman och Qwist (Kvistbacka) Hendrich Joenßon ett hemman”. Se Riddarhusets stamtavlor, *Silfversvan*.

¹⁷⁰ Nbg akt 836, *Henrik Joensson Silfversvan*, 1669. Enligt Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Silfversvan*, hörde även gården Mäkkylä, i Esbo socken, till föräldrarna, vilka skulle ha testamenterat den till dottern Anna Helena Silfversvan. Breven nämner dock inte Mäkkylä och troligtvis var den egentligen donerad kapten Isak Isaksson Svanfelt som var gift med Margareta Hästesko-Fortuna. Hon fick 1685 livstidsfrihet på det reducerade säteriet Mäkkylä. Se Riddarhusets stamtavlor 2002, *Hästesko-Fortuna*.

hade ärvt skatterätten till det ena hemmanet i Mattby av sin mor och han hade av sin far ärvt frälsefriheten till hemmanen. Silfversvan sålde med andra ord både skatterätten och frälsefriheten till det ena hemmanet och till det andra endast frälsefriheten. I och med att makans rättigheter till donationsgods kunde dras in om änkan gifte om sig, kan man också tänka sig att det kunde vara förnuftigt och strategiskt riktigt att ansöka om försäljningstillstånd. Men vi har också sett att det blev lättare för kvinnor att fortsätta förvalta donationen åt döttrar efter 1655. Döttrarnas framtida makar skulle ges möjlighet att ansöka om donationen. Ett sådant löfte fick Catharina von Middendorff i en konfirmation som rörde hennes avlidne makes donation. Enligt brevet fick hon själv livstidsrätt till hemmanen och dessutom skulle hennes styvdöttrar få behålla godsen under norrköpingsbesluts villkor ”så framt de taga Männer med hwilka Wij äthnögde wara kunna”.¹⁷¹

Kort tid därefter ansökte hon, trots konfirmationen, om att istället få tillstånd att sälja hemmanen. Enligt tillståndet, som hon fick år 1666, hade familjens skulder växt dels under hennes makes ”livstidh dels sedermera till des Begrafning”.¹⁷² Nu önskade hon sälja godsen till ”sine Creditors förnöijelse”. Hon och hennes styvdöttrar, ”hennes Mans döttrar af förra giftet”, sålde hemmanen på Värmdö till Wilhelm Drakenhielm. Johan Axel Almquist har dock visat att det fanns andra orsaker som skulle kunna ha motiverat Catharina att ansöka om försäljningstillstånd. Donationen hade från början givits till Catharinas svärfar, Lars Rodersköld. När Catharinas man, Jöns, hamnade i skuld så pantsatte han gården hos sin systers make, Bo Chruzelius. När skulden inte kunde lösas in fick Chruzelius kronans konfirmation på godset. Således hörde godset till hennes svägerska och sväger när Catharina och hennes styvdöttrar fick konfirmation och när de fick försäljningstillståndet. Catharina sålde godset och flyttade till Livland med flickorna.¹⁷³ Det här ärendet är således ett bra exempel på att myndigheterna inte alltid lyckades hålla isär innehavarna och istället gav konfirmation på samma gods till två olika personer.

Tillstånd att handla med donationsjord kunde även ges av andra orsaker. Kronan förefaller ha lyssnat på familjer som önskade förbättra sitt godsbestånd på olika sätt, som till exempel att byta bort eller sälja gårdar som låg långt borta. Anders Wallvijk, ”secreterare af Estniske Staten” och hans hustru fick tillstånd år 1666 att sälja några hemman i Viborgs län och socken, eftersom ”theße godz

¹⁷¹ Nbg 773, *Catharina von Middendorff*, 1666.

¹⁷² Nbg akt 773, *Catharina von Middendorff*, 1666. Hennes svärfar, Lars Bubb (Rodersköld) fick donationen 1640, adlades 1642. Almquist 1931, s. 932–933. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Rodersköld*.

¹⁷³ Almquist 1931, s. 932, *Ävlinge*. Jöns Roderskölds sväger, akademiräntmästaren i Uppsala Bo Chruzelius (dog år 1653), fick konfirmation på Ävlinge före sin död och hans änka (Catharina Rodersköld, död 1681), som själv fått konfirmation 1654, försökte förgäves få tillbaka sin panträtt genom att stämma Catharina, som alltså undvek att svara genom flytten.

ähre them widt aflägsne, så att ingen nytta ther af hempta kunne”.¹⁷⁴ Även kapten Wilhelm Conrad Commorofsky hade enligt kronans konfirmation begärt att få byta till sig några gods ”för sinn bättre Commodityt”.¹⁷⁵

Ett exempel som skiljer sig från mängden är Mauritz Duwalls tillstånd. Drottning Kristina hade ”bebefwat” honom några norrköpingsbeslutsods i Uppland ”till sin nöd torft”. Duwall fick senare tillstånd att sälja sina två hemman, ”efter han nu är sinnader sin broder Tobies Dafvalts Sätegårdh att inlösa”.¹⁷⁶ Det var betydligt säkrare för Duwall att äga ärvd frälsejord än den villkorade besittningen av donationsjord. Möjligheten att lösa ut andra arvingar från ett allodialt frälsegods var följaktligen en god affär för Duwall, men det är intressant att han använde det som ett argument och att även kronan lyfte fram samma argument.

Ser man på försäljningstillstånden med Duwalls brev i åtanke kan man se att flera motiverade sina ansökningar med att de önskade förbättra och omarrondera godsbestånd. Tidigare har också Margareta Revera visat hur Magnus Gabriel De la Gardie aktivt bytte bort strögods och köpte upp hemman i avsikt att få ett så bra godsbestånd som möjligt och under så goda villkor som det bara gick.¹⁷⁷ Även Johan Gabriel Stenbock förhandlade med kronan och lyckades före reduktionen år 1680 få vissa fördelaktiga byten. Men under åren efter reduktionen år 1680 blev det svårare att förhandla med kronan och just Stenbock förlorade två tredjedelar av sina godsintäkter.¹⁷⁸

Claes Rålamb var också mycket aktiv i sina försök under åren före 1680 att samla sina gods och för att få bättre villkor till dem. Han köpte och bytte till sig bland annat flera gårdar i Värmdö socken. Både den jord som de ovan nämnda Catharina von Middendorff och Mauritz Duwall sålde i Värmdö socken hamnade så småningom i händerna på Claes Rålamb.¹⁷⁹ Ett sätt som Rålamb använde för att förbättra villkoren var att ansöka hos kronan om att få byta *natur* mellan några av sina gårdar. År 1678 fick Rålamb kronans tillstånd för några av godsen han skaffat sig på Värmdö.

¹⁷⁴ Nbg akt 766, *Andreas Wallvijk*, 1666. Donationen till Rötger Ekholtz, hans enda dotter och hennes äkta manliga bröstarvingar, år 1650.

¹⁷⁵ Nbg ak 831, *Kapten Vilhelm Conrad Komorofsky*, 1668. Han hade gods i byn ”Bamböhle”, Wäckelax sn, Kymmenegårds län i och bytte till sig gårdar i ”Nuskill by” Sibbo sn, Tavastehus län.

¹⁷⁶ Nbg akt 773, *Mauritz Duwall*, 1652. Enligt stamtavlorna köpte Mauritz Duwall Hallkved, Funbo sn i Uppland av sin bror överste Tobias Duwall i oktober 1652. Riddarhusets stamtavlor, 2002, *Duwall*.

¹⁷⁷ Revera 1975, s. 101–102, 129–130.

¹⁷⁸ Kullberg 1973, s. 147–154.

¹⁷⁹ Nbg akt 773, *Wilhelm Drakenhielms* bytesbrev från 1671.

Och förunna honom hädan efter att besittia ofwanskrefne Feudale Godts, Under Allodial Rättigheet, och dee andre Allodialhemmanen der emot under Norkiöpinz Besluuts Wilkor.¹⁸⁰

Rålamb's agerande syftade till att stärka den besittningsrätt han hade till godsens i Värmdö socken. Han ansökte om att byta natur eller villkor mellan sina egna gods. Villkoren för av hans tillbytta frälsegods, de allodiala frälsegodsens, flyttades alltså över till värmdögodsens, och värmdögodsens natur (norrköpingsbesluts villkor) flyttades över till strögodsens.¹⁸¹ Kronans bytesbrev innehåller av naturliga skäl mycket information om gårdarnas värdering.

Ett intressant exempel på hur mycket värdet på godsens påverkades av hemmanens natur återfinns vi i ett köpebrev från 1668 då Rålamb köpte några hemman av Hans Ulfspärre. Enligt försäljningsbrevet sålde Ulfspärre ”med berådt mode, och min K. Huus fruus goda ja och samtyckie” några hemman som hans far från början fått i donation. Några av gårdarna hade familjen bytt ut naturen på – de hade fått kronans samtycke till att flytta över frälse-natur till några av norrköpingsbesluts hemmanen år 1666. Hemmanen som såldes till Rålamb var således tre skattehemman, ett kyrkohemman, en skattekvärn och ett frälsehemman i Västersta, som enligt brevet alla var ”Allodial frälße”. Förutom dessa allodiala frälsegods köpte Rålamb flera hemman som låg under norrköpingsbesluts villkor.¹⁸² Det riktigt intressanta är dock att enligt brevet hade de kommit överens om att:

Rålamb bethlar mig för hvar tunna Ränta i Sphannemähl Etthundrade R:D, hwart lißpund Smör Etthundrade R:D och hwart lißpund fläsk sammaledes Etthundrade Rikz. D. Specie.

Hemmanens avkastning i spannmål, smör och fläsk avgjorde prissättningen och för hemmanen under allodiala villkor betalade Rålamb 100 riksdaler. Norrköpingsbesluts-godsens däremot betalade Rålamb bara *hälften så mycket för*; femtio riksdaler per tunna spannmål eller lispund smör och fläsk.¹⁸³

Reduktionen gick hårt åt Rålamb, och trots hans förbättringar och ansträngningar drogs många av hans gårdar in. Han förlorade till exempel frälsehemmanet i Västersta år 1688, om än inte direkt på grund av reduktionen. Han gav hemmanet i ”vederlag för gravationer”.¹⁸⁴ När det gällde Middeldorffs gamla säteri, Ävlinge, förlorade Rålamb säterifriheten redan 1679 då byggnaderna ansågs för dåliga enligt rannsakingen. Några år senare, under reduktionen, förlorade han frälsefriheten på Ävlinge, vilket alltså efter bytet 1678 var en allodial frälsegård. Rålamb hade dock kvar ett halvt hemman i

¹⁸⁰ Nbg akt 773, *Claes Rålamb*, 1678.

¹⁸¹ Hemmanen han hade bytt till sig tidigare låg i Gripsholms län, Daga härad.

¹⁸² Almquist 1931, s. 339. I stort sett överensstämmande med Åke Ulfspärres donation från 1648.

¹⁸³ Nbg akt 773, *Claes Rålamb*, *Hans Ulfspärre*, 1668. Rasbo härad, Uppland.

¹⁸⁴ Almquist 1931, s. 335.

Ävlinge under frälse och hade kvar "skattemannarätten" till det andra. Anledningen till att Rålamb förlorade dessa allodiala frälsehemman var att reduktionsdeputationen år 1692 slog fast att det uppstått en *bytesbrist* och att Rålamb därigenom var skyldig kronan ersättning.¹⁸⁵ Han berördes även av förmyndarräfsten eftersom han hade suttit med i riksrådet under Karl XI:s förmyndarregering. Han hade mycket makt i adelsståndet och försvaradeståndets privilegier och ska bland annat ha beordrats av Karl XI att inte delta på riksdagsmötet år 1680.¹⁸⁶ Hans egen godspolitik, hans byten och köp och den effekt reduktionen hade på hans egna besittningar fick honom att skriva tusentals sidor i ämnet. Han var bland annat mycket engagerad i debatterna kring lagkommissionens arbete som inleddes år 1686, där han försvaradeståndets privilegier och framstod som en stark motståndare till alla förändringar.¹⁸⁷

Det var dock inte bara de som ägde mycket jord som försökte förbättra sina besittningar och som ansökte hos kronan om byten och liknande. Anna Margaretha Köningstun fick efter ett ivrigt supplicerande år 1664 en livstidsförläning förbättrad till att omfatta hennes söner. Dessutom fick hon i ett annat brev tillstånd att bygga säteri. Hon bytte också till sig ett hemman som låg i samma by, hemmanet "Ottla" som låg i "Packina by". I ersättning gav hon kronan ett hemman i Kyrkeslätt socken, "Mörransby".¹⁸⁸ Hemmanet som Köningstun bytte till sig var "Millitien tillordnath" och fick egentligen inte rubbas. Men kronan gick med på bytet eftersom Köningstun "efter vår för detta gifna nådige Resolution öf:r slijka godze byten som Millitien angå" gav ge "tree peningar emot två". Kronan hade alltså beslutat att gå med på byten om fick mer än den gav. Men hemmanet änkan fick var på ett helt mantal och det hon lämnade endast på ett halvt. Anledningen till att kronan ändå gick med på bytet var att hon avstod från den fordran hon hade "för deß Sahl. Mans Resterande Löhn". Bytet genomfördes och bedömdes enligt brevet ha "sinn fullkomblige richtigheet".¹⁸⁹ År 1677 fick hennes son, kapten Arvid Grabbe, kungens konfirmation på säteriet, vilket då kallades Norrkalla.¹⁹⁰

Förändringar i reglerna för villkorade donationer skedde som sagt även tidigare under århundradet, vilka påverkade innehavarna och gav upphov till viss osäkerhet om vad som egentligen var rätt eller fel. Fältmarskalken Robert Douglas drabbades av 1655 års reduktionsbeslut. Han hade ett år tidigare köpt

¹⁸⁵ Almquist 1931, s. 932–933.

¹⁸⁶ Blomdahl 1963, s. 503, 506–512, 519, 535, 657–663.

¹⁸⁷ Ågren 2007, s. 93–101.

¹⁸⁸ Nbg akt 798. *Israel Grabbe och Anna Margareta Köningstun*. Parkinäsby kallas byn i ett brev från 1663.

¹⁸⁹ Nbg akt 798, *Anna Margareta Köningstun*, 1664.

¹⁹⁰ Nbg akt 798, "*Arvid von Grabbin*", 1677. "Een Sätte Gård Norekalla benembdh i Masko härad och Reesto Sochn belägen, medh der underliggiande Hagdenemy Engh".

ett donationsgods av översten Robert Stuart. Stuart hade fått donationen år 1651, då under norrköpingsbesluts villkor. Några år senare, 1654, fick han allodiala villkor på donationen samt ytterligare några hemman under samma villkor.¹⁹¹ Många av hemmanen var skattehemman. I brevet gav dessutom drottningen Stuart rätt att ”till ewerdeligh egendomb och der medh att giöra och låta, som med annat sitt och deraß wählfångne fasta arf och aflinge godz”.¹⁹² Stuart tog brevet på allvar och utgick ifrån att han fick hantera godset som om det var avlingejord. Han sålde godset till fältmarskalken Douglas utan att begära någon ytterligare stadfästelse från kronan.¹⁹³ Problemen började när sedan riksdagen beslutade att villkoren för *alla* allodiala donationer, utdelade efter 1632, skulle försämrats till norrköpingsbeslut, oberoende vad som stod i breven. Douglas lyckades trots detta få kungens tillstånd att behålla godset, ”förbijgåendeß dhe considerationer, som om samma handell kunna infalla, mehra ansenendes feltmarskalkens egen än be:te Stuartz perßon”.¹⁹⁴ Fältmarskalken benådades från både hembudskravet och från kravet att få försäljningstillstånd. Han fick behålla hemmanen ”som ett fullkombligitt Kiöp”, trots att även flera skattehemman ingick i benådningen. Karl X Gustav ville dock att kammaren skulle göra en ny värdering av godsen och om Douglas köpt godsen för billigt från Stuart och i förhållande till deras respektive fordringar på kronan, skulle mellanskillnaden komma kronan till godo. Douglas hade i sin ansökan hänvisat till att kronan var skyldig honom pengar och att även Stuart hade haft fordringar på kronan.¹⁹⁵ Under den stora reduktionen, några årtionden senare, kom godset åter igen under granskning. Douglas änka, Hedvig Mörner, var mycket upprörd när hennes hemmansräntor lades under arrest av generalguvernör Rutger von Ascheberg. I en supplik till reduktionskommissionen från 1682 skrev hon att hon ”icke deth ringaste förmådt af bondhen uppbära”.¹⁹⁶

Mörner förefaller alltså ha vänt sig både till sina bönder för att få tillgång till räntan och dessutom till guvernören för att få honom att lyfta ”arresten”. Hon menade att ”deth är ett Allodialt och medh Konl: consence pourt kiöp”.¹⁹⁷ Akten innehåller hundratals sidor och ärendet diskuterades under många år.

¹⁹¹ Nbg akt 869, *Robert Stuart*, 1651 och 1654. Godsen låg utspridda i Älvsborgs, Hallands och i Varbergs län och bestod av 41,73 mtl (och några utjordar) utspridda i över 20 socknar.

¹⁹² Nbg akt 869, *Robert Stuart*, 1654.

¹⁹³ Se även Dahlgren 1964, s. 334–336. Under reduktionen 1655 granskades även Douglas köp av donationsjord från generallöjtnanten Jacob King och översten David Ramsey, båda avlidna i fattigdom. Douglas antogs ha köpt godsen för mindre än de avkastade.

¹⁹⁴ Nbg 869, *Robert Douglas*, 1658.

¹⁹⁵ Nbg akt 869, *Robert Douglas*, maj 1658.

¹⁹⁶ Nbg akt 869, *Hedvig Mörner*, 26 juni 1682.

¹⁹⁷ Nbg akt 869, *Hedvig Mörner*, 1682.

Det som till slut blev avgörande för familjens rätt var fordringarna på kronan och vad dessa kunde värderas till.

I de flesta breven var författarna noga med att hänvisa till att köp, byten eller försäljningar skett med kronans tillstånd. Till exempel förklarade bröderna Erik och Johan Nordanväder att de sålde sin fars donationsgods med kronans tillstånd.¹⁹⁸

Wij [...] Erich och Johan Nordanweder bekenne och giöre för allom witterligt at hafwa af gott och wälberådt modhe, till kiöp updragit, och *medh Wår Allernådigste Konungs och Herres allernådigste förundte permission*.¹⁹⁹

Försäljningen skedde med kronans tillstånd. Praktiken har en parallell i hur försäljning av ärvd eller köpt jord förklarades ske med hustruns, arvingars och i vissa fall släktens samtycke.

Tidigare har jag berört hur familjer kunde förbättra villkoren till sin donation genom att betala för den, eller rent formellt genom att "försträcka" kronan en summa pengar och därmed få en panträttighet till godsen. Många av de här undersökta förpantningarna delades ut efter 1655 när donationer inte längre fick ges på allodiala villkor – kanske blev det ett sätt för både krona och innehavare att kringgå reglerna. Det kom dock att visa sig att inte heller förpantningar var vidare säkra innehav. Under reduktionsåren, framförallt efter 1682, kom köp och förpantningar under granskning av likvidationskommissionen.²⁰⁰ Men redan 1680 gav Kammarkollegiet ett intressant utslag rörande en förpantning som biskop Isacus Birgeri Rothovius arvingar innehade i Pargas socken.²⁰¹ Enligt kollegiets utslag hade kronan gett landshövding och generalmönstringskommissarie Carl Falkenberg, "uthi deß honom meddelte Instruction", fullmakt att:

[D]her han befinner några af dhe ifrån Cronan i Finland pansatta godz, för högre prys kunna förpantas än dhe äro utfäste före, att först biuda besittaren för samma Summa, som en annan offererar till att behålla sin förpantning men där han sådant undersakar, *at Uthläfsa honom medh dee penningar* en annan biuder till så stort quantum som bem:te besittare sigh ber:de lägenheter till pantat.²⁰²

Falkenberg hade alltså fått i uppdrag att dra ut mer pengar från de familjer som innehade förpantningsdonationer, alternativt att lösa ut innehavarna från

¹⁹⁸ Nbg akt 738, *Erik och Johan Nordanväder* säljer 1669 Biskopsberga i Helgona sn i Östergötland till Samuel Gyllenadler (biskop Samuel Enander adlad Gyllenadler).

¹⁹⁹ Nbg akt 738, *Erik och Johan Nordanväder* 1669. (Min kursivering.) Johan adlades 1682, Nohlanvär, assessor, lagman i Närke och en period direktör för Hällefors silverbergs slag.

²⁰⁰ Kommissionen skulle hjälpa till att sanera kronans skulder genom utredningar, göra upp med kronans fordringsägare, se över lönefordringar, undersöka pantegodsen mm. Se kapitel fem. Se även Munthe 1971, s. 213–221.

²⁰¹ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Rothåf*. Isak Rothåf (1572–1652) var hovpredikant hos Karl IX i Nyköping, biskop i Åbo 1627 och prokansler för Åbo universitet 1640.

²⁰² Nbg akt 819, *Carl Falkenberg, Isak Rothåfs arvingar*, 1680. (Min kursivering.)

förpantningar i avsikt att erbjuda hemmanen till någon som ville ge kronan mer pengar för underpanten. Kammarkollegiets brev återger Falkenbergs förklaring; han hade erbjudit biskopens arvingar att behålla förpantningen mot att de betalade lika mycket *som han själv* kunde tänka sig att ge kronan i lån för hemmanen.

[M]en att dee icke allenast förvägrat till att gifwa för ofwanb:te tillpantade lägenheter det quantum han biuder, [...] uthan och efter en *ogrundat rechnergh*, längdt mehra af hans Kongl. May:t och Cronan pratendera igen, än dhe ehrlagdt.²⁰³

Falkenberg hade alltså själv erbjudit en högre förpantningssumma, en summa som innehavarna inte bara vägrade att möta. Innehavarna hävdade istället att deras fordran på kronan var betydligt högre än vad som framgick av det ursprungliga förpantningsbrevet. Kammarkollegiet beslutade att Rothoffs arvingar skulle utlösas ”med en så stoor Summa, som Sahl. Biskopen derföre erlagdt och det med lijka Myntesort”. Falkenberg skulle därefter få inneha förpantningen i ro.²⁰⁴ Biskopen, den ursprunglige mottagaren, hade avlidit redan år 1652, vilket innebär att försträckningen till kronan hade gjorts närmre trettio år tidigare. Å ena sidan (vilket också var kronans argument) hade familjen haft kanske oproportionerligt stora inkomster från godsens under åren som gått, i förhållande till vad de borde avkasta. Å andra sidan fick familjen tillbaka en summa pengar som måste ha haft betydligt större köpkraft i mitten av seklet, än vad den hade i slutet av seklet.

Således finns det mycket som tyder på att reglerna för donationsjord var välkända och oftast hörsammades i fråga om försäljning av donationsjord. Breven ger information om överenskommelser mellan privatpersoner som köpte, sålde, bytte och belånade donerad jord. Kronans roll var då att acceptera dessa affärer eller att bestrida dem. Det finns också brev där donationsinnehavare av förhandlade med kronan om försäljningar, köp eller byten. Många av dessa förhandlingar med kronan utmynnade i nya eller förbättrade villkor. I vissa fall handlade det om donationer, vilka stod på tur att hemfalla och då kunde ett försäljningstillstånd göra det möjligt för innehavaren att få en extra inkomst eller att få benådningen överförd till någon icke arvsberättigad. Därtill kommer alla de som hade någon form av fordran på kronan, från utlånade pengar, obetalda löner till levererade varor. Byten och försäljningar vittnar alltså åter om att det handlade om personliga relationer mellan kronan och de ansökande. Tillstånd för en donationsinnehavare att sälja kunde motiveras av innehavarens behov; skuldsättning och fattigdom. Men kronan kunde också acceptera argument som syftade till att förbättra

²⁰³ Nbg akt 819. Enligt brevet hade Falkenberg erbjudit 1 100 daler mer, och därtill ”ett hemmans afstående utaf förpantningez Summan till millitien”. (Min kursivering.)

²⁰⁴ Nbg akt 819, *Carl Falkenberg och Isak Rothåfs arvingar*, 1680. Se även instruktionsbrev från landshövdingen där han informerar om utslaget.

innehavarens godsbestånd eller göra det möjligt för en dotter eller någon annan icke arvsberättigad person att ta över benådningen.

Sammanfattning

I föregående kapitel framträdde hur donationerna fungerade som personliga fördrag mellan kronan och mottagarna och den bilden har förstärkts av konfirmationspraktiken. Konfirmationsstadgan i donationssystemet har ofta betraktats som ett tecken på en större refeodaliseringsprocess, där kronan önskade omforma adeln till ett i första hand tjänstgörande stånd.²⁰⁵ Den här genomförda undersökningen omkullkastar inte detta, men undersökningen har visat hur oerhört viktiga den personliga förhandlingen och dialogen var för överföringar av donationer och förläningar. Kronans bemötande av ansökningar och praxis för benådningar, visar att det kunde vara en både givande och förständig strategi att vända sig till kronan med en ansökan.

Förbättringarna kronan beviljade var personliga och baserade på relationen mellan regenten och individen i kronans tjänst – och hans/hennes närmaste familj eller hushåll. Familjer fick gehör för argument som hänvisade till tjänsterelationen – som trohet, nedlagt arbete eller utstående fordringar eller att det nya hushållet på något sätt tog över ett annat hushålls tjänsterelation. Mer allmänna argument om kronans ansvar för hushållen gav också resultat – som barnens utbildning, en bostad för familjen eller att hushållet skulle ges möjlighet att på andra sätt leva upp till sina förpliktelser. Även argument som handlade om familjens utsatthet och behov – olyckor, fångenskap, blesyrer i kronans tjänst föll i god jord. Trots reglerna för donationer och förläningar påverkades kronan således av argument som bottnade i föreställningar om kronans ansvar och roll i samhället, föreställningar om vad som utgjorde släkt, familj och hushåll samt vad som var rätt eller fel i fråga om egendomsrätt och arvsrätt. Över sextonhundralets lopp förändrades reglerna för donationer och förläningar flera gånger. Många av dessa förändringar innebar allmänna försämringar i villkoren som påverkade hela innehavargruppen. Reduktionsstadgan på 1650-talet var en av de större förändringarna. Undersökningen har visat att de *allmänna* villkorsförsämringarna många gånger motverkades av *personliga* benådningar och undantag. Även de båda reduktionskungarna, Karl X Gustav och Karl XI, delade ut ett stort antal personliga benådningar, om än ofta begränsat till mottagarens livstid, men det kunde också röra sig om undantag från de allmänna försämringarna samt indragningarna.

²⁰⁵ Brännman 1950, s. 157. Winberg 1985, s. 48–50.

De i aktsamlingen förekommande konfirmationsbrev innehåller ofta information om att innehavaren ansökt om konfirmation och om olika förbättringar. Hela systemet byggde på att innehavarna och mottagarhushållen var aktiva och uppvakta kungen eller drottningen personligen. Harald Gustafsson har tidigare uppmärksammat att suppliker ofta hade "ett drag av personliggörande i överhet-undersåte relationen".²⁰⁶ Här menar jag att vi kan se att även kronan använde en personliggörande retorik i donations- och konfirmationsbrev.

Ett vanligt motiv för de många personliga undantagen som kronan tillät enligt konfirmationsbrev, var släktanknytning. Kronan gav flera tillstånd till nära släktingar att ta över donationer. Det kunde vara bröder eller syskonbarn, svärsöner eller en svärfar. Många donationer förmedlades via en kvinna, oftast en dotter. Vi har följaktligen sett att med kungens tillstånd var det möjligt att gå runt i stort sett vilka regler som helst. Martin Gjerstad har om donationsformerna skrivit att "det fanns en total anarki vad gällde handhavandet av dem".²⁰⁷ Jag tror inte att det handlade om anarki, utan att mångfalden har sin förklaring i det personliga fördraget mellan undersåtar och monark, förhandling och en djupt förankrad uppfattning om egendomsrätt och arvspraxis.

En hustru som representerade den ursprungliga mottagarfamiljen – och alltså inte gifte om sig – kunde obehindrad behålla en donation eller förläning under sin livstid. Hustruns rättigheter till donationer stärktes – i förhandlingen med kronan – om hon och hennes tidigare make hade barn. Hade änkan söner kunde hon föra med sig donationen in i ett nytt äktenskap tills sönerna uppnådde myndig ålder. Om paret bara hade fått döttrar så hade döttrarna rätt till en brudskatt. Efter 1655 stärktes hushållens formella rätt att få donationen överförd till döttrars makar. Det här innebar att änkor med döttrar lättare kunde gifta om sig och ändå fortsätta att förvalta donationen tills deras döttrar hittat en lämplig make. Paradoxalt nog blev följden av dessa beslut att hustrun kunde fortsätta att representera mottagarhushållet, samtidigt som hon ingick i ett nytt hushåll och hade en ny make som alltså formellt var hennes förmyndare. Spåren av denna praktik finns i konfirmations- och tillståndsbrev för försäljningar eller byten, adresserade till omgifna kvinnor.

Det finns ytterligare argument som återkommer i kronans konfirmations- och förbättringsdonationer. De flesta breven inleddes med en kommentar om den personliga benådningen och regentens välvilja. Tjänste- och trohetsrelationen till kronan var ett givet motiv. Ofta utsträcktes kravet på tjänst och trohet i tid till både mottagarens redan gjorda, framtida samt kommande generationer. Förbättringar motiverades ibland av mottagarens fattigdom eller skuldsättning – vilken ofta förklarades ha uppstått på grund av tjänstgöring.

²⁰⁶ Gustafsson 2007, s. 89.

²⁰⁷ Gjerstad 1995, s. 17.

Oförmåga att finansiera barnens utbildning eller att ha råd att begrava maken var återkommande argument för framförallt yngre änkor.

Fordringar på kronan i form av obetalda löner eller varuleveranser och liknande kunde motivera förbättringar. Lika så ansökningar som handlade om familjers önskan att förbättra godsarronderingen. Några familjer agerade för att samla hemman i vissa områden eller för att förbättra villkoren till innehavet. Flera var också beredda att betala för förmånen, genom att till exempel ge tre hemman mot två.²⁰⁸

²⁰⁸ Se även akt 831, kapten *Wilhelm Conrad Kommorofsky* som också år 1668 gav tre penningar mot två i sitt byte – även de gårdar han ville ha var anslagna "Militien".

Att tilltala kronan

I de föregående två kapitlen har kronans donationspraxis under sextonhundratalet stått i fokus. Jag har undersökt vad som motiverade kronans utdelningar av donationer och hur donationerna överfördes mellan innehavare i praktiken. Vidare har jag undersökt hur de mottagande familjerna argumenterade och vilka strategier de använde. Detta har resulterat i ett underlag för att diskutera frågor om dels hur det ömsesidiga fördraget mellan kronan och de tjänande familjerna såg ut under stormaktstiden, dels hur fördraget kunde ifrågasättas och förändras.

I det följande kapitlet kommer jag att undersöka hur mottagarna och deras arvingar argumenterade och agerade när de efter enväldet gavs möjlighet att ifrågasätta kronans indragning av deras egendom. Analysen fokuserar hur familjerna formulerade sig i frågan om kronans ansvar och undersåtarnas plikter samt förväntade beteenden efter reduktionen. Hur skulle undersåtar bete sig mot varandra och mot staten, vilket skydd de var berättigade till (särskilt vad gällde egendom) och vilka särskilda hänsyn borde tas? Borde staten till exempel ta särskild hänsyn till om någon var fattig? Borde undersåten ta särskild hänsyn till om kronan befann sig i finansiell kris? Spelade det någon roll i dessa förhandlingar att undersåtarna var män eller kvinnor?

I och med att jag byter källmaterial – från sextonhundratalets donations och konfirmationsbrev till suppliker från tidigt sjuttonhundratal – finns det anledning att göra ett par förtydliganden. De båda olika källmaterialen skiljer sig åt utifrån några för mina frågor viktiga aspekter. Först och främst insamlades supplikerna fyrtio år efter att donationssystemet förbjöds under 1680-talet. De flesta breven författades mellan 1723–1748, under de år kommissionen arbetade, men akterna innehåller också brev som var äldre. Breven har det gemensamt att de ifrågasatte reduktionen. I akterna finns ibland också äldre handlingar; familjerna bilade förklaringar om hur de fått godsén och varför i form av åtkomsthandlingar. Även detta arkiv samlade alltså i viss utsträckning handlingar i form av kronans brev, suppliker och utredningar som daterats tidigare än 1680. För det andra består källorna huvudsakligen av brev som skickades *till kronan* medan donations- och konfirmationsbrev utfärdades *av*

kronan. Slutligen författades breven av individer som inte nödvändigtvis stod i samma beroendeställning eller hade en egen tjänsterelation till kronan som mottagarna av donationer hade. Det som förenar de båda källmaterialen och gör det meningsfullt att ändå ställa dem mot varandra är att de båda formats av eller haft sin upprinnelse i det äldre donationssystemet. Det handlar i båda fallen om egendom som berörts av andra regler än de i landslagen fastslagna. Vidare förhandlade både donationsmottagarna och senare supplikanterna med kronan om vad kronan respektive de berörda familjerna hade för roll och ansvar. Undersökningen har delats upp fyra avsnitt. Det första behandlar undersåtarnas agerande i förhållande till de förväntningar som fanns på dem och det andra om vilka förväntningar som fanns på kronan. Det tredje handlar om hur supplikanterna såg på rättsäkerhet och kronans ansvar. Det fjärde avsnittet handlar slutligen om vilka föreställningar som framkommer om relationen mellan krona och undersåtar.

Att agera i enlighet med gängse förväntningar

Reduktionen och de efterföljande kamerala förändringarna hade lett till att frälserätten till tusentals hemman hade dragits in. Mycket hade anslagits det militära indelningsverket, men många gårdar fanns fortfarande kvar hos de familjer som hade haft frälserätten till dem innan reduktionen. Den enda skillnaden var att familjerna antingen arrenderade godsen, betalade skatt för dem eller behöll dem under rusthåll.¹ Direkt under frihetstidens första riksdagsmöte ställdes krav om att reduktionen borde brytas upp, men som tidigare nämnts lyckades inte förslaget få majoritet. Istället tillsattes en kommission med syfte att granska eventuella fel och olagliga indragningar. *Ständernas kommission över reduktions- och likvidationsverken* tillsattes år 1723.

I breven till överheten, i detta fall främst representerad av ständernas kommission, gav författarna uttryck för det vertikala styrkeförhållandet genom att visa underdånighet och ödmjukhet inför makten. Men det var givetvis också det förväntade sättet att tilltala överheten på. En god undersåte skulle respektera krona och riksdag och förstå sin plats i ordningen.

Med vigilans

Enligt ständernas publicerade plakat skulle de vars gods reducerats emot rådande lagar och förordningar, anmäla sig till kommissionen. Supplikerna som skickades in var också i de flesta fall upplagda som svar på kommissionens uppmaning. Den uppländska änkan Anna Böllja inledde ett brev på följande sätt:

¹ Kepsu 2009, s. 386–387, 415–419, 437–440.

Såsom Hans Kongl. Maj:t, tillijka med Rijkens högl[ovliga] Ständer, hafwer i Nåder förordnad och Högstbepresligen bewilljat, att alle Sweriges trogne Undersåtare, som äga hwarjehanda prattention, förordsakad, igenom den förlengst öfwergångne Reductionen, skola få ett obehindrat tillfälle sina beswär anmähla och en önskelig wedergieldning erhålla, och til den ändan anstalt denne Högl. Kongl. Commissionen, Hwars sammanträde och Högrättswisa bearbetande, den Högsta Guden giöra med all ymnog wählsignelse och fortgång lyckelig; Altså är Jag worden föränlåten att hoos [...] Commission härmedelst allerödmiukast företräda och uti lijka diup ödmiukhet andraga.²

Bölljas inledning ger exempel på hur flera supplikanter inledde sina ansökningar med att förklara varför de skrev till kommissionen; kronans förordning blev en del av brevets berättelse. Det var ett sätt för författaren att förklara att de hade hörsammat ständernas uppmaning. Supplikanten ville inte beswara kronan, men självklart skulle man tjänstvilligt följa dess påbud. Men det finns ännu en anledning bakom upplägget, vilken hade att göra med den juridiska betydelsen av att hävda sin rätt. Begreppet hävd hade under tidigmodern tid två grundläggande innebörder. Ordet hävd kunde användas i relation till att bruka, vårda och underhålla konkreta byggnader eller jordar, men hävd kunde också handla om att bruka, vårda och underhålla abstrakta rättigheter.³ Tidigare forskning har visat att det var viktigt för de flesta kulturer i det medeltida och tidigmoderna Europa att försvara sina rättigheter genom ett aktivt agerande.⁴ Det var mycket viktigt att säga ifrån för den som önskade skydda sin rätt emot en annan. Om till exempel en bonde i en by bröt upp en åker på en del av den gemensamma utmarken – vilket kunde skada de övriga delägarnas bärkraft – var det viktigt för de övriga bönderna i byn att tala om att de inte gick med på detta, att klandra. Risker var annars att med varje år som gick fick bonden som brutit ny mark en allt starkare besittningsrätt till åkern i fråga. Arbete, underhåll och investeringar ansågs vara ett lagligt sätt att erhålla besittningsrätt. Det var viktigt att bevaka sin rätt, men nya tankar om ordning och självdisciplin påverkade under tidigmodern tid föreställningarna om *hur* denna rätt skulle bevakas.⁵ Under sena sextonhundratalet förväntades den klandrande hävda sin rätt via fredliga och offentliga kanaler, i första hand med hjälp av den lokala domstolen, men det fanns fortfarande kvar en viss acceptans för att den som skyddade sin rätt hade rätt att bruka ett visst mått av våld.⁶ Även kronans tjänstemän ansågs ha rätt att använda våld till en viss gräns, eller att med stor

² RSK akt 17, *Anna (Kjettilsdotter) Böllja*, 30 juni 1724. Lagmannen Jacob Renhielms änka. Se även akter: 4, 12, 15, 28, 212, 369.

³ Ågren 1997a, s. 23–25, 49–51, 85–86, 214–219.

⁴ Blomdahl 1963, s. 616. Winberg 1985, s. 145. Ågren 1997a, s. 18–21, 191, 214–219, Stretton 1998, s. 60–62, 226–229. 271. Andersson 1998, s. 168–169, 220 (vikten av att försvara sig mot verbala angrepp). Holm 2007, s. 55–56, 266.

⁵ Ågren 1997a, s. 216–219.

⁶ Ågren 1997a, s. 191–201, 217–219.

tydlighet försvara kronans rätt. I supplikerna till ständernas kommission finns det gott om exempel som visar hur författarna använde argumentet att de värnat eller *vigilerat* sin rätt. Malte Ramel gav exempel på hur han agerat när han år 1738 skrev att ”Jag hafwer och inlagt om denna saken [...] så at på min sida intet är försummat”.⁷ Ramels påpekande att han inget försummat var alltså ett sätt att markera att han hade varit uppmärksam och värnat sin rätt. Han hade gjort vad en god undersåte förväntades göra; han hade informerat berörda myndigheter om att det hade begåtts ett fel.

Av supplikerna framkommer att en viktig del av att bevaka sin rätt var att tydligt markera den för andra. Christiania Reiher reste till exempel till huvudstaden från landsbygden utanför Helsingfors.⁸ Carl Gustaf Silfversparre var orolig att hans möjligheter att skydda sin rätt försämrades av att han inte kunde finnas på plats i huvudstaden.⁹ Han skrev att emedan:

[M]ine Embetes sysslor wid Kongl. Giötha Hofrätt hindrar mig att här uppe af bijda den tid då den Höglfl. Riksens Ständers Commission åter träder till sammans, så förmodar iag samt ödmjukast bönfaller att min och mine med arfwingars rätt lika wähl må i ackt tagen blifwa.¹⁰

Han bönföll att hans och hans medarvingars rätt skulle skyddas även om han själv inte hade möjlighet att finnas på plats för att bevaka den. I och med att det lades så stor betydelse vid att hävda sin rätt, fanns också en föreställning om att den som bevakade sin rätt också *hade* rätt. Elsa Ebba Fleming argumenterade att familjens egendom, trots ”alla min Sal. Swärfaders och dess Ervingars vigilencer och laga actus, indragna blifwit”.¹¹ Hade man, som Ebba, hennes make och svärfar, höjt sin röst och lagt fram bevis borde man också få rätt, eller åtminstone en dom. Förväntan på kronan att svara, eller agera, när undersåtar hörde av sig om orättvisor var mycket fast förankrad och en viktig del i fördraget mellan makten och menigheten. När kronan inte reagerade trots att undersåtarna klandrat, kunde kronans legitimitet ifrågasättas. Kronans och dess tjänstemäns agerande eller oförmåga/ovillighet att avlägga en dom i frågan var ett brott mot samhällsfördraget. En viss kritik kan anas i en skrivelse från Leonora Christina, den danske kungens syster och änka efter Corfitz Ulfeldt. ”Men eftersom jag ingen egetel. Swar bekom, Så hafwer iag Aarsage at twifle at

⁷ RSK akt 60, *Malte Ramel*, Presenterat 19 augusti 1738. Angående hemman under Sireköpinge, Skåne. Se även akt 18, *Aurora W Köningsmark*, 30 november 1730.

⁸ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, urskilningsdeputationen 18 januari 1727.

⁹ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, uppläst 27 september 1725. Om kommissionen varit ”samblad, nu medan iag har tillstånd att wara här i Staden” så skulle han begära få ta del av kammarkollegiets och actor causa berättelser. Actor causa skyddade kronans rätt i olika ärenden, fungerade som en åklagare.

¹⁰ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 27 september 1725. Harald Stakes arvingar.

¹¹ RSK akt 386, *Elsa Ebba Fleming*, 22 februari 1730.

Kongl. Maj:it min Underdånige Supplique war til handa kommen”.¹² Hon skrev alltså att hennes ansökan till Karl XI kanske hade kommit bort eftersom hon inte fått något svar på sin supplik.

I relationen med kronan – liksom mellan privatpersoner – fanns det en *tidsaspekt* med i bilden, det fick inte gå för lång tid innan man bevakade sin rätt. Carl Gustaf Silfversparre fångade samtidens syn när han skrev:

[A]tt Wi, som *i rätten tid* och inom then igenom Publicationer förelagda tiden, Wår rätt vigilerat och angifit, icke måge ställas ännu längre i wäntande för andras skull, som stilla tegot, eller theras angelägenheter ej wederbörligen föredragi hafwa.¹³

Silfversparre skrev att han inte borde straffas på grund av att andra inte skött sina åligganden eller värvat sin rätt. Den som inte klagade när han eller hon blev utsatt för orättvisor, kunde knappast göra anspråk på upprättelse vid ett senare tillfälle. Avstod man från att klandra eller hävda sin rätt – om man teg – så var det alltså ett sätt att säga att man avstod från rättigheten ifråga, eller till och med att den andra parten hade bättre anspråk. Christiana Reiher gav ett exempel på detta synsätt när hon diskuterade vem som egentligen hade rätten till ett av hennes hemman. Hon tyckte att om ”Assessoren haft en riktig fodring hwy sökte han ike min Sahl moder medan hon lefwde om sin betahlning förr än fodringen blef för fallen.¹⁴ Juristens (assessorns) agerande talade följaktligen mot att han skulle ha några rättmätiga anspråk på moderns kvarlåtenskap. Om han hade haft en riktig fordran hade han sett till att slå vakt om den. Samma logik kunde användas som argument för att visa att kronans anspråk var oriktiga eller olagliga.

[H]ade samma förklaring, som ingavs åhr 1709, ej warit giltig, så har wederbörande, som bort taga Konungens intresse i akt, gjort *oförswarligen, at de tegat så länge*.¹⁵

Författaren argumenterade att kronans rätt var svag, om inte så skulle kronans tjänstemän med all säkerhet ha klandrat tidigare. Om förklaringen inte varit giltig så hade kronans tjänstemän gjort sig skyldiga till tjänstefel och misskött kronans ärenden. Senare i samma brev argumenterade författaren på samma sätt rörande skulder. Han skriver att ”som på 39 åhr icke blifwit påyrkade, hwilken långa tystnad kan räknas för ett ofehlbart teckn at de alle warit tillförrene

¹² RSK akt 52, *Leonora Christina*, 23 maj 1693. Dotter till Fredrik IV av Danmark, supplicerade kronan för att få tillbaka Torup och Bosjökloster i Skåne. Godsen hade dragits in i samband med att hennes make *anklagades* för landsförräderi. Hennes svärson Lave och dottersöner Joakim och Corfitz Ludwig Beck (Beck-Friis) fortsatte driva familjens ärende hos kommissionen år 1726.

¹³ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, uppläst 8 mars 1731. (Min kursivering.)

¹⁴ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 1 december 1730.

¹⁵ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, presenterat 9 oktober 1738 i ständernas deputation över reduktions och likvidationsverken. (Min kursivering.)

Clarerade”.¹⁶ Skulden måste ha varit löst sedan länge, det var den enda möjliga förklaringen till varför inga krav hade ställts. Rättigheter kunde med andra ord avta eller rent av glida en person ur händerna, om man inte passade sig. Christina Elisa Wudds skrev att hon inte ville ”igenom stillatigande” förlora sin lagliga rätt. Hon bad i brevet att få tillbaka den livstidsfrihet som kungen hade gett henne (år 1684), på tre hemman i Södermanland. Men i ett tillägg passade hon även på att ansöka om att få tillbaka den ”försträckning” (eller lån) hennes morfar gjort kungen. Hon ville påminna om, eller bevaka, sin rätt till familjens fordran. Hon ville att hennes rätt skulle ”wara mig förbehållen”.¹⁷

Ytterligare ett exempel är landshövding Dannerhielm som i över tio år hade skickat ”många klagoskrifter” till Kammarkollegiet för att reda ut den ”willer wallan utaf Jordebooken” som uppstått efter ett jordbyte, ”dock alt fåfängdt”.¹⁸ Han hade inte fått någon resolution från Kammarkollegiet och därför vände han sig nu till kommissionen. Han förklarade också att han försökt värna sin rätt på andra sätt. Han hade försökt att vända sig till den som sålde gården till honom; ”min hemulsman och sälljarinna fru Anna Maria Palmbaum”, men Palmbaum hade avlidit i ”stor fattigdom”.¹⁹ Landshövdingen menade alltså att det inte fanns någon kvar i den ursprungliga ägarfamiljen som kunde ta ansvar för ärendet. Tydligt var det så att hans hemman, Rullan, ursprungligen hade varit ett hemman donerat till Per Gyllensvärd. Familjen Gyllensvärd hade bytt naturen mellan två hemman de innehade, norrköpingsbeslutshemmanet Rullan hade blivit frälse och frälsehemmanet Dufwered hade förvandlats till ett norrköpingsbesluts. Rullan hade genom arv hamnat i Anna Maria Palmbaums händer och hon fanns inte kvar i livet för att själv slå vakt om sin rätt mot kronan när både Rullan och Dufwered drogs in. Landshövdingen fann sig därför i den lite märkliga situationen att det var upp till honom att försvara de gyllensvärdska arvingarnas anspråk. ”Warandes Gudij Behagel: och Rättwisan enligit, att Gyllenswerdz Erfwingar må få rätt och komma till sitt”.²⁰

Det ena hemmanet var gammalt frälse och borde inte ha dragits in, menade landshövdingen. Om familjen fick tillbaka det ena hemmanet skulle även han kunna få tillbaka sin utlagda köpeskilling. Villervallan i jordeboken hade uppstått på grund av att Kammarkollegiet inte hade registrerat bytet, trots en remiss från den lokala länsadministrationen. Därefter hade kollegiet varken

¹⁶ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738.

¹⁷ RSK akt 185, *Christina Elisa Wudd*, odaterad. Hennes morfar var Bastian Bonnat som bland annat gett stora lån till Karl X Gustaf.

¹⁸ RSK akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 27 oktober 1724. Rullan och Dufwered i Hössna sn, Elfsborg län. Anna Maria Palmbaum (Palmbom i Riddarhusets stamtavlor) änka efter *Lorentz Peter Silfversvärd*, Märta Gyllensvärds son och Per Gyllensvärds dotterson. Märta Gyllensvärd fick bland annat Rullen i arvskiftet efter sin far, det ingick i ”den fjärde lotten”. Utdrag ur dessa arvskifteshandlingarna ingår i akt 27. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Silfversvärd*.

¹⁹ RSK akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 27 oktober 1724.

²⁰ RSK akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 16 november 1728.

reagerat eller svarat på Dannerhielms många klagoskrifter. Det var alltså kollegiet som inte hade gjort vad det skulle medan Dannerhielm bevakat och agerat för att värna sin rätt på alla sätt som stod till buds.

I en av de här undersökta supplikerna klagade en person, vars hemman reducerats, på att den lokale fogden hade gett sig på hans bönder. I det här fallet hade hägnader rivits och säden förts bort från mark som fogden ville lägga in under en häradsallmänning.²¹ Enligt suppliken var fogdens agerande både olagligt och onödigt våldsamt. I civilrättsliga tvister var det mycket viktigt att tydligt visa när någon annan gjort intrång. Den klandrande kunde således använda våld för att skydda sin rätt. Den svarande kunde i sin tur hävda att den klandrande inte hade rätt, vilket i så fall innebar att våldsanvändningen måste betraktas som både orättfärdig och olaglig.²² Det är åtminstone delvis i det här ljuset som vi måste betrakta de många berättelserna om hårdhänta fogdar. Fogdarna hade skyddat kronans rätt med ett visst mått våld och bönderna svarade att fogdarna inte hade haft rätt att klandra och att våldet var olagligt. I ärenden där privatpersoner klandrade kronan var det inte längre acceptabelt att ta till våld under tidigt sjuttonhundratal. Däremot förefaller det som om situationen gav den klandrande parten ett något större utrymme, vilket gjorde det möjligt för den klandrande att relativt öppet kritisera ärendets hantering – och därmed indirekt kronan. Axel Erik Gyllenstierna gick så långt att han varnade för den påföljd kronans orättfärdiga indragning skulle kunna få:

[U]ndersåtarnes rättmätige Egendom utan rätt behålla, eller sitt Land och Crona den olyckel[iga] consequencen, af Nabots Wijngårdz olagl[iga] possession till sielfwa den allmänne wälsignelsens excilerande, underkasta och hazardera.²³

I Bibeln berättas historien om Ahab, kung av Samaria, som ville ha sin grannes, Nabots, vingård.²⁴ Nabot ville däremot vare sig sälja eller byta mark med kungen, varmed kungen fick låta sig nöja. Konungens gemål beslutade ta saken i egna händer och lät avrätta Nabot. För detta fruktansvärda brott straffade Gud Ahab och hans gemål och dessutom förlorade hela deras rike Guds beskydd och välsignelse. När Gyllenstiernas jämförde kronans indragningar med kung Ahabs, måste det betraktas som en mycket allvarlig kritik mot hur landet styrdes. Den allmänna och genensamma välsignelsen stod i fara; med andra ord ifrågasattes kungens legitimitet.

Senare i kapitlet återkommer jag till de politiska implikationerna av liknande uttalanden, i avsnittet om förväntningar på statens ansvar. Här ska jag istället fortsätta följa tråden om undersåtarnas förväntade beteende – vilket alltså tilläts

²¹ RSK akt 15, *Erik Axel Gyllenstierna*, 4 maj 1723. Fogden Andes Ahlgren i Östergötland angående några hemman under "Swerkelholm".

²² Ågren 1997a, s. 200–201.

²³ RSK akt 15, *Erik Axel Gyllenstierna*, 4 maj 1723.

²⁴ Bibeln, Första konungaboken, kapitel 21 och 22.

vara förhållandevis tydligt, eller rent av kritiskt, när det handlade om att försvara sin rätt.

Det var en plikt att försvara sig själv och sin egendom, även mot kronan.²⁵ Intressant nog så var det viktigt att hävda alla slags rättigheter, de skulle vårdas, nyttjas och skyddas genom tydliga markeringar för att inte upphöra. Detta gällde också politiska rättigheter.²⁶ Tidigare forskning har många gånger diskuterat till exempel bönders klagomål på skattetrycket eller lokala ämbetsmän, utan att tillräckligt tydligt sätta dessa i relation till samhällets förväntningar på individer och grupper att hävda sin rätt.²⁷ Många av de besvär som presenterades under sextonhundratalets riksdagar – varav många upprepade i stort sett samma krav om och om igen – bör förstås som olika sätt att bevaka ståndens rättigheter eller deras försök att förhindra att vissa tillfälliga beslut (ofta skatter) permanentades. När bondeståndet till exempel år 1680, inför reduktionsbeslutet, argumenterade att adeln saknade besittningsrätt till de donerade och förlänta godsens – hänvisade de till att ständerna i alla tider hade klandrat och att adelns innehav av den anledningen aldrig vunnit laga kraft.²⁸ Följaktligen tolkades tystnad som samtycke, till exempel sades hela ridderskapet vid riksdagen 1682 ha samtyckt till att stora kommissionens arbete fortsatte – genom att inte säga emot, eller genom sin tystnad.²⁹

Samma tolkning förklarar den under sextonhundratalet växande mängden ärenden i de lokala rättsinstanserna, som aldrig ledde till rättegång. Genom att höja sin röst i häradsrätten, markerade den klandrande att han var beredd att försvara sina rättigheter och sin ära.³⁰ Att hävda sin rätt var följlaktligen också att slå vakt om sin heder – och att förlora sin ära (och att frändömas sin ära) kunde innebära att man förlorade både sin rätt till egendom och social tillhörighet.³¹

I några fall förklarade supplikanten hur det kom sig att de inte hade vigilerat. Sekreteraren Olof Roselius, som ansökte om att få tillbaka ett skattehemman i Piteå socken, berättade att han inte haft möjlighet att värna sin rätt som han borde, eftersom han hade varit för ung.

[E]medan min Sal faders allt för tidiga frånfalle uti mina omyndiga år dels ingen rätt ansökning om betalning eller wederlag för samma skattehemman gjord är.³²

²⁵ Ågren 1997a s. 199–201.

²⁶ Ågren 1997a, s. 191–192.

²⁷ Linde 2009, s. 71. Se även Holm 2007, s. 55–56, 118–120, 132–143.

²⁸ Ågren 1997a, s. 113–114.

²⁹ Blomdahl 1963, s. 616.

³⁰ Andersson 1998, s. 220. Lindstedt Cronberg 2008, s. 117–118, 121, 127.

³¹ Ågren & Johansson 1994, s. 152–153.

³² RSK akt 130, *Olof Roselius*, 1725. Angående ett skattehemman som hans farfar ägt vid prästgården i Piteå. (Min kursivering.)

Även om det ålåg var och en att skydda sin rätt och visa vaksamhet så kunde det göras undantag för individer som inte kunde eller saknade förmåga.³³

En annan strategi, som försiktigt antyds i några av breven, var att förklara att man inte fått information eller inte varit medveten om regeländringar. Undersåtarna kunde inte förväntas skydda sin rätt om de inte fått reda på vad som var tillåtet eller ej. Till ständernas kommission inkom bland andra amiralitetskaptenen Johan Wilhelm med ett memorial, i vilket han argumenterade att hans svärfar, Gustaf Mauritz Vellingk, inte fått information om reduktionsbeslutet.³⁴ Tidigare forskning har i det här sammanhanget visat att allt eftersom rättssystemet formaliserades, så kom också allt fler, framförallt ståndspersoner, att utnyttja det juridiska regelverket som en taktik. Under 1720-talet blev det allt vanligare att ärenden förhalades, sköts upp eller att förlikningar gjordes utanför rättssalen. Det var till exempel en relativt vanlig taktik bland ämbetsmän som stod under granskning att hävda att de inte fått information om regeländringar samt att på olika sätt försöka förhala rannsakingarna.³⁵ Förutom att försöka fördröja rättvisans gång, kunde man alltid angripa sina motståndare genom att rikta motanklagelser mot dem, eller att själv rikta klagomål till högre ort.³⁶ Enligt fördraget var det kronans uppgift att informera om regler och upp till undersåtarna att hålla sig informerade, men om ingen information nått ut så var det svårare att hävda att hela ansvaret låg på undersåtarna.

Föreställningar om den gode husbonden

När undersåtarna i breven berättade om hur de själva eller deras föregångare agerat i relationen med kronan, använde de ofta argument som kan knytas till föreställningar om den gode husbonden. Carl Gabriel Tawastén gav exempel på detta när han försökte få tillbaka en gård som hans farfar hade köpt av en privatperson. Gården hade under reduktionen dragits in till kronan utan att Tawastén fått någon ersättning. Han berättade hur hans farfar hade köpt gården och lagt ner både arbete och investeringar för att förbättra gården. Först hade han lagt ner pengar för "Dahlkarlarnes arbete wed bem:te gård för deß Cultur, efter den war illa faren". Men det var inte bara gårdens kultur som var eftersatt, även husen var i uselt skick, "där intet war ett dugeligt huus".³⁷ Även Adolf

³³ Ågren 1997a, s. 102.

³⁴ RSK akt 79, *Johan Wilhelm*, 18 september 1725. Gården drogs in från Carl Falkenberg som köpt gården av assessor Vellingk. Reduktionskommissionen föreslog att Vellingk skulle ersätta köparen med en frälsegård, Achtis i Åbo län, vilket han alltså inte blev informerad om i tid enligt mågen. Vellingk hade dessutom själv köpt hemmanet och borde ges rätt att söka sin hemulsman – sin säljare.

³⁵ Andersson 1998, s. 116–117. Lennersand 1999, s. 117–127. Linde 1999, s. 77.

³⁶ Lennersand 1999, s. 126.

³⁷ RSK akt 12, *Carl Gabriel Tawastén*, 9 juni 1724. Henrik Tawastén hade lagt ner över 970 kopparmynt på bland annat rothuggning på ängarna och 4 000 daler kopparmynt (eller 666 2/3

Manus von Stauden, som hade förlorat pantegods i Balticum, hänvisade till familjens nedlagda arbete och kostnader, de hade ”det utaf Öde till Hofläger giordt”.³⁸

[M]ycken flijt och bekostnad han [Mattias von Stauden] använt med byggande Culitiverande och bönders anskaffande för än det i stånd kommit.³⁹

En god husbonde skötte och vårdade med flit sin egendom för kommande generationer. Till husbondeidealen hörde även han skulle sköta och vårda sina abstrakta rättigheter. Han skulle under hela sitt liv sträva efter att leva upp till de dygdeideal som hans ståndsposition var förbunden med. Den dålige husbonden däremot, styrdes av egennyttan och affekterna. Det kunde vara den late bonden som inte fullföljde sina plikter, eller den vinningslystne, vilken höll undan skatt eller försåg sig med de gemensamma resurserna i lokalsamhället. Det kunde vara en person som saknade lokal anknytning och kännedom. En dålig husbonde bland ståndspersoner var någon som av vinningslystnad tog ut ett för stort överskott, orsakade fattigdom bland sina bönder eller försämrade gårdars bärkraft.⁴⁰ Carl Gabriel Tawastén var därför noga med att förklara att hans farfar själv både bott på gården och skött om den med tanke på kommande generationer.

[S]ig och de sina tillhandlat, och nutit hawer till boning och hemwist, och icke det ringaste, så mycket som ett strå har han *Lucrerat och med winning* nått och ärhållit.⁴¹

Tawasténs farfar hade alltså inte köpt gården av vinningslystnad utan för att hans familj skulle få ett hem och boställe. Ett egennyttigt beteende ansågs bara ge kortsiktiga vinningar, utan tanke på eventuella konsekvenser eller resultat. Det var alltså ett för individen mycket skadligt och farligt beteende.⁴² Leif Runefelt har, för en förståelse av människosynen under tidigmodern tid, föreslagit motsatsparet affekt/egennyttan – dygd/allmännyttan.⁴³ Dygden var något alla människor skulle sträva mot, lära sig och underhålla. Det var den gyllene medelvägen (måttlighet) mellan affekternas för mycket eller för lite. En

Riksdaler silvermynt) på husen. Kvitton från 1666 & 1667 signerade av bl. a. Erik Persson, Leksands sn, Hjortnäs by.

³⁸ RSK akt 28, *Adolf Magnus von Stauden*, december 1723. På arvingarnas vägnar angående godsen ”Linnapä och Lektmes”.

³⁹ RSK akt 28, *Adolf Magnus von Stauden*, december 1723. Hans farfars far, Mattias von Stauden som först fick frihet godset vilket han köpt från Moritz Wrangel. Genom fordringar på kronan fick von Stauden starkare rätt till godset.

⁴⁰ Englund 1989, s. 202–204. Nilsson 1990, s. 20. Kujala 2003, s. 109–114. Stadin 2004, s. 36–38, 98–100.

⁴¹ RSK akt 12, *Carl Gabriel Tawastén*, 9 juni 1724. (Lucror – vinna, få i vinst/behållning.) (Min kursivering.)

⁴² Runefelt 2001, s. 55.

⁴³ Runefelt 2001, s. 89.

dygd som flit flankerades av affekterna lättja och överdriven ihärdighet; brist och överflöd.⁴⁴ På ett mer abstrakt plan innebar detta att föreställningarna om kronans roll i samhället påverkades av en relativt negativ människosyn. Människor betraktades som grunden irrationella, själviska och egennyttiga och därför behövde de styras och kontrolleras. Kronans uppdrag var just att värna det allmännas bästa, framförallt genom att försvara den kristna tron och upprätthålla lag och rätt. Allmännyttan kunde komma till skada av individers egennytta och själviska förfarande.⁴⁵ Ett egennyttigt beteende måste undersåtarna givetvis också skyddas ifrån av staten.⁴⁶

När Adolf Magnus von Stauden skrev till kommissionen på samtliga arvingars vägnar, förklarade han att hans familj bland annat hade försett ödehemman med bönder. Det var ett sätt för honom att visa att familjen hade vårdat och omhändertagit godset enligt tidens ideal. Han berättade vidare att:

[M]ed tillsättiande af lijf och blod samt deras [familjen von Staudens] timmelige goda både wedh wärfningar och andra dylike krigz occasioner [...] hwarigenom dhe [familjen von Stauden] bliffwit fororsakade att pantsättia detta Godset.⁴⁷

Inte nog med att familjen von Stauden levt upp till de ideal som var förenade med den gode husbonden, de hade också uppfyllt adelsidealen genom att tjänstgöra under krig och bevisat sin position som kronans trogna undersåtar. Här fanns kronans trogne män som satte till liv och egendom för att kunna fullfölja sin plikt för kronan. Familjen hade tvingats pantsätta egendomen för att kunna lösgöra sig från de skulder de dragit på sig i kronans tjänst.⁴⁸

God hävd innebar att gårdar drevs och vårdades samt att förpliktelserna, som innehavet av en gård förde med sig, fullgjordes (t.ex. betalades skatten). Att vårda både sin egendom och sina rättigheter var därför förankrade i idealen kring den gode husbonden. För adelsståndet var dessa ideal sammanbundna både med rollen som godsförvaltare och med rollen som statstjänare.⁴⁹ Så när von Stauden talade om hur hans familj tjänat riket och uppfyllt sin plikt – hur de hade givit liv, blod och egendom för riket – var det ett sätt för honom att dels säga att familjen levt upp till idealen men också att familjen härigenom hävdat sin position.

Det var inte lika vanligt att individer som *inte* hade rätt att inneha frälsejord på grund av sin ståndstillhörighet vände till kommissionen. Reglerna mot ofrälse innehav av frälseräntor hade blivit mycket hårda under de år som gått sedan reduktionen. En som ändå vände sig till ständernas kommission var den

⁴⁴ Runefelt 2001, s. 80–81, 87–89.

⁴⁵ Ågren 1997a, s. 270–271.

⁴⁶ Ågren 1997a, s. 233–234, 239. Runefelt 2001, s. 51, 54–59, 188–189.

⁴⁷ RSK akt 28, *Adolf Magnus von Stauden*, december 1723.

⁴⁸ Se även akt 14, *Nils Planting Gyllenbåga*.

⁴⁹ Stadin 2004, s. 95–100, 107–108, 124–136, 141–142.

tidigare nämnde sekreteraren Olof Roselius. Han förklarade hur hans farfar hade ägt ett skattehemman i Piteå socken som hade anslagits indelningsverket och blivit boställe för en överste, utan att familjen fått någon ersättning.⁵⁰ Reduktionen kunde dra in prosten Thomas Roselius frälsefrihet, men börsrätten till skattehemmanet kunde kronan naturligtvis inte ta ifrån honom utan ersättning. Kyrkoherden Mikael Koch som hade köpt en frälsegård på Tjörn fick avslag direkt med motiveringen att han köpt frälse mot lagen.⁵¹

Det finns några exempel på hur illa det kunde gå om en dålig husbonde tog över gårdar. Christiania Reiher berättade hur en kapten Köningstedt fått nio års frihet på en av gårdarna som dragits in från henne år 1703. Kaptenen hade "icke det ringaste hemanet till nytta gjordt utan helt i öde lämnat".⁵² Inte heller hade änkan någon "Satisfaction åtnjutit för det han på skogen stor skada gjordt".⁵³ För egen vinnings skull hade kaptenen skadat hemmanets bärkraft och överutnyttjat skogen som var en gemensam resurs. Av Reiher uttalande kan man även ana att hon ansåg att hennes rätt till hemmanet var starkare än vad den indelte officerens var. Den medeltida lagen gav delvis stöd åt Reiheras sätt att argumentera. Enligt lagen försvagades en innehavares rätt till marken om han eller hon inte skötte sin mark på ett aktivt och skickligt sätt. Om marken vanvårdades eller om innehavaren inte fullgjorde sina skyldigheter, som att betala skatt, kunde innehavaren förlora sin rättighet till egendom.⁵⁴ Kunskapen om hur marken sköttes, eller hurvida någon var en bra eller dålig husbonde, fanns i lokalsamhället och det var vittnesmålen från grannar och bekanta som i praktiken avgjorde dessa fall. Ett gott rykte blev av den anledningen oerhört viktigt. Man kan alltså säga att under tidigmodern tid var äganderätt nära förenad med innehavarens heder och anseende i lokalsamhället och med de ideal som hade anknytning till den gode husbonden. En viktig del av människors liv handlade om att hävda sin jord, sina rättigheter och sitt rykte.

Det äldre edgärdsinstitutet hade nära anknytning till argument om både konkret eller abstrakt hävd.⁵⁵ Edgärdsinstitutet ersattes år 1695 av den legala bevis teorin och är ett bra exempel på den förändring i rättssyn som präglade perioden. Det var ett försök att minska lokalsamhällets inflytande, öka den statliga regleringen och införa enhetliga regler i hela landet. I det nya, mer formalistiska och byråkratiska tänkandet, lades större vikt vid dokument och bevis. I det äldre mer kollektivistiska samhället var en persons rykte och ära avgörande för hurvida en person kunde betraktas som skyldig eller ej.

⁵⁰ RSK akt 130, *Olof Roselius*. Se även akt 64, *Germund Folkern*, angående borgmästare Hans Neuman i Halmstad som köpt kronolägenheter under skatterättighet.

⁵¹ RSK akt 304, *Mikael Koch*, odaterat. Angående Nordvik på Tjörn.

⁵² RSK akt 212, *Christiania Reiher*, 29 november 1726.

⁵³ RSK akt 212, *Christiania Reiher*, 29 november 1726.

⁵⁴ Ågren 1997a, s. 18–19, 178–182.

⁵⁵ Ågren 1997a, s. 169.

Kritikerna menade att det mera handlade om en anklagads *förmåga* att mobilisera vittnen.⁵⁶

I några få av de undersökta breven inkluderades vad man kan kalla lokalsamhällets information.⁵⁷ Ett av de bättre exemplen skickades in av Malte Ramel som ville ha tillbaka några hemman i Skåne.⁵⁸ Hemmanen hade tidigare varit ukedags- eller dagsverkshemman under hans gods Sireköpinge. "Adeln hafwa af urminnes thider haft Ugedag Gods som gjort arbete till sina gårdar".⁵⁹ Ramel förklarade att de tio halva hemmanen hade "af urminnes tider" haft särskilda privilegier. Bevisen han anförde var "1:mo utaf den attest som 4:a gamla Bönder i detta måhl gifwit". Vidare hänvisade Ramel till en resolution från 1724 där guvernören Gustav Hård "uttryckeligen skrifwer, att desse Godssen warit Insokne...". Först som sitt tredje bevis valde han att åberopa gamla jordeböcker där hemmanens karaktär framgick "lius klart".⁶⁰ Ramels anförda bevis vilande med andra ord i första hand på en i lokalsamhället minnesbaserad kunskap och i andra hand på skriftliga dokument och fördrag.⁶¹ De fyra gamla böndernas attest fungerade också som ett sätt för Ramel att visa att hans ärende hade stöd i lokalsamhället och bland de berörda bönderna. Detta kunde också vara ett sätt att visa inför kommissionen att han agerat i enighet med de ideal och normer som knöts till hans position som adelsman och godsinnnehavare.

Undersåtens agerande och kön

Under senare år har några forskare föreslagit att relationen mellan krona och undersåtar var förhållandevis könsneutral under tidigmodern tid.⁶² Kronan ställde dock under tidigmodern tid olika krav på hushåll som hade en man eller kvinna som hushållsföreståndare. Till exempel förväntades adelns kvinnliga hushållsföreståndare sällan göra rusttjänst eller stå till kronans tjänst. Bondehushåll befriades i regel från utskrivningar efter makens död. Undantagen för kvinnors hushåll hade dock inte i första hand med kön att göra. Istället finns

⁵⁶ Winberg 1985, s. 210. Ågren 1997a, s. 267–271.

⁵⁷ Se till exempel akt 8, *Claes Fleming* och (hans mor) *Catharina Sack*. Akt 17, *Anna Böllja*. 36, *Johan Bär*. 71, *Rutger Belfrage*.

⁵⁸ Ramel hade förlorat frälsefriheten på hemmanen för skulder till kronan och innehade dem som kronohemman.

⁵⁹ RSK akt 60, *Malte Ramel*, 15 april 1735, Sireköping. Ramel menade att under förhandlingarna vid Malmö recess år 1662 "ingen Kongs skatt blifwit [...] af Insokne Godssen bewilljat." Karl XI hade, i avsikt att jämställa reglerna bättre mellan nya och gamla riksdelar, beslutat att för de skånska godsens skulle enbart hemman som låg i samma socken som godset, insocken, kunna innehas med full frihet. (Insockneshemman var i Skåne, Halland och Blekinge samma sak som i övriga landet kallades rå- och rörshemman – frälsehemman som låg i samma by som säteriet de löd under.) Se Winberg 1985, s. 5, 188. Ullgren 2004, s. 62.

⁶⁰ RSK akt 60, *Malte Ramel*, 15 april 1735.

⁶¹ Jämför även Ågren 1997a, s. 269–270.

⁶² Andersson, 1998, s. 298–300. Stadin 2004, s. 17–21.

förklaringen till skillnaderna i att dessa hushåll inte längre betraktades som riktigt hela. Ett bevis för detta är att hushåll som sköttes av en *ställföreträdande* kvinnlig föreståndare hade samma krav på sig som hushåll med en manlig föreståndare.

Frågan som nu ska undersökas är vad supplikerna ger för bild. Var kön av underordnad betydelse när kronan kommunicerade med hushållen i början på sjuttonhundratalet? Agerade kvinnor och män på samma sätt och fanns det några skillnader i förväntningarna på dem? Christiana Reiher var en av kvinnorna som vände sig till kommissionen. Hennes första supplik lästes upp år 1725 och det tog tid innan hon fick något beslut från kommissionen. År 1727 skrev hon på nytt och bad om ständernas resolution.

[B]eder iag [...] för Gudz Rättwisas skull att blifwa hulpen till min Rätth som nu i 31 åhr därefter i stor armodh wäntat har, att iag doch nu widh denne Rijckzdag måtte få *nådigt sluth och betahlning*.⁶³

Bakgrunden till Christianas supplik var att hennes far hade köpt ”fem kiöpe frälse heman” av Arvid Horn år 1669; hemman som år 1643 hade ingått i Mats Tönnesson Creutzhammars köp från kronan.⁶⁴ Kronan hade sålt en del kronojord till adeln under första halvan av sextonhundratalet och familjen som köpte jorden kunde rent juridiskt lägga den till sin övriga frälsejord.⁶⁵ Till skillnad från donationer eller grev- och friherrskap ställdes alltså inga krav på frälseköpen om hembud, konfirmationer eller begränsad arvsrätt under sextonhundratalet.⁶⁶ Creutzhammars köpta frälsehemman ärvdes av hans son, Antonius. När Antonius dog följde hemmanen med hans änka, Ingeborg Gyldenär, när hon gifte om sig med Arvid Horn.⁶⁷ Horn och hans hustru sålde sedan hemmanen till Magnus Reiher, Christianas far. Under reduktionen hade ett hemmanet dragits in för oköpta räntor; det ursprungliga köpet från kronan hade alltså värderats om, vilket i princip innebar att priset höjdes i efterskott.⁶⁸ Ytterligare två av Reiher hemman (frälsefriheten till dem) drogs in år 1695, men efter utredningen var klar fick Reiher rätt att behålla båda hemmanen under rusthåll. Men så blev det inte, trots beslutet anslogs de båda hemmanen det militära indelningsverket. Det var alltså dessa två hemman som Christiana Reiher ansökte om i supliken och som hon hade väntat på en lång tid.

⁶³ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727. (Min kursivering.)

⁶⁴ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, Creutzhammar. Mats Creutzhammars son, Antonius, var gift med Ingeborg Gyldenär som efter Antonius död gifte om sig med landshövding och friherre Arvid Horn af Åminne.

⁶⁵ Brännman 1950. Om frälseköpen under främst Gustav II Adolfs tid.

⁶⁶ Däremot granskades frälseköp och värderades delvis om redan under reduktionen 1655. Dahlgren 1964, s. 327–341.

⁶⁷ Hon kan ha fått hemmanen genom morgongåva av sin make eller ärvt dem i bakarv efter deras gemensamma son som dog ung, det hände också att gifta par bytte eller köpte jord med varandra.

⁶⁸ Ågren 1997a, s. 115.

Suppliken var följaktligen inte den första som änkan hade författat i ärendet och den blev inte heller den sista. Flera av hennes brev adresserades direkt till Rikens ständers kommission men hon skrev även direkt till ständerna och vid ett tillfälle direkt till kommissionens president.⁶⁹ Christiana Reiher nöjde sig inte med att skriva brev till de makthavande i huvudstaden, hon reste vid flera tillfällen själv till Stockholm från Nyland för att personligen framlägga sina besvär. I en supplik från år 1727 skrev hon till exempel:

[O]m dess högdtgällande befodring ödhmiukel. anhåller efter iag nu *twenne resor ifrån Nylandh* har nödgas mig hijt begifwa att min underdånige fodring hoos Cronan uthsökia.⁷⁰

Den andra resan till riksdagsmötet kostade på. Reiher berättade hur hon var i ett så uselt tillstånd att om inte "Christmilda menniskior" hjälpte henne på denna dyra orten riskerade hon "af hunger försmäcta".⁷¹ I ytterligare en supplik från samma år förklarade hon också att hennes frånvaro även förorsakade skada i hennes fattiga hus hemman i Nyland.⁷² Några år senare Christiana i skrev en supplik att hon för tredje gången gjort den besvärliga resan till Stockholm för "att wijd denna tillstundande Rijkzdag få unsättning och wederlagzhemman igen".⁷³

Änkans ödmjuka brev ger en intressant inblick i den politiska kulturen under frihetstidens första skede. Christiana Reiher reste till huvudstaden för att vid pågående riksdagsmöte framlägga sitt ärende. När vi idag läser om riksdagsmöten och den maktpolitiska sfären under tidigmodern tid, finns det få anmärkningar om att kvinnor överhuvudtaget kunde närvara vid ständer- eller riksdagsmöten. I regel ges bilden att kvinnor var avstängda från de mer publika rummen och att deras handlingsmöjligheter begränsades till mer inofficiella kanaler.⁷⁴ Men här i supplikerna finns flera exempel på att kvinnor, lika väl som män, värnade sin rätt genom ett tydligt agerande – de reste till Stockholm för att påverka ständerbeslut.

I ett tidigare kapitel visade jag att det även framgår av norrköpingsbeslutsakterna att det inte var ovanligt att kvinnor reste till huvudstaden för att supplicera kronan. Ett intressant exempel var Elisabet Willigmans långa resa "landvägen" från Kymmenegårds län till Stockholm. Elisabets make var enligt hennes supplik upptagen i tjänsten och hon fick representera familjen. Hennes

⁶⁹ RSK akt 212, *Christiana Reiher*. Vissa brev saknas i arkivet men omnämns (1725), 1726 till kommissionen, januari 1727, maj 1727 till kommissionen (1728 till kommissionen, saknas), 1730 till kommissionen, 1731 till rikens ständer, 1736 till presidenten i kommissionen, Olof Törnflycht.

⁷⁰ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727. (Min kursivering.)

⁷¹ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727.

⁷² RSK akt 212, *Christiana Reiher*, maj 1727.

⁷³ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 1 december 1730.

⁷⁴ Andersson 1998, s. 279–302. Sjöberg 2001, s. 78. Norrhem 2007, s. 157. Hallenberg 2008, s. 119.

nio små barn väntade hemma medan modern lyckades få kungens tillstånd att behålla deras enda hem.⁷⁵ Författandet av suppliker och ansökningar till kronan var naturligtvis också ett sätt att aktivt bevaka sin rätt. Författarna förklarade att de hörsammade ständernas uppmaning att informera kronan om olagliga indragningar av hemman. Ett sätt att säga att de värnade sin rätt och fullgjorde sina förpliktelser som goda hushållsföreståndare.⁷⁶ Men syftet var givetvis att påverka beslut. I supplikerna till ständernas kommission finns flera redogörelser för hur kvinnor uppvaktat även regionala myndigheter och andra kontor i Stockholm för att personligen skynda på sitt ärende. En av dessa var Catharina Sack. Hon berättade att hon gjort "åtskillige Resor" till huvudstaden för att bland annat besöka kammarkollegiet i hopp om att återfå sina förlorade räntor.⁷⁷ Bland andra har Karin Sennefelt utmanat en alltför snäv förståelse av vad som kan betraktas som ett politiskt agerande och vilka som kunde delta och påverka. Sennefelt har studerat några av de handlingsmöjligheter samhällets svagare grupper hade till sitt förfogande för att påverka och ifrågasätta beslut. Individens valda strategier och handlingsmönster utmanade, skapade och omformade sociala strukturer, de speglade inte bara redan existerande strukturer. Betydelsen av att finnas på plats, att synas, att underhålla ett kontaktnät och att ta tillvara på möjligheter var naturligtvis viktigt för de enskilda individernas hjärtefrågor, men det var också ett sätt att påverka de stora politiska besluten.⁷⁸

Det finns dock en markant skillnad i breven, där kvinnor och män kunde formulera sig på olika sätt. Kvinnor som inte hade bevakat sin rätt kunde, till skillnad från män, skriva att de var okunniga eller värnlösa.⁷⁹ Det var inte möjligt för en adelsman, som hörde till samhällets mest myndiga grupp, att tala om sig själv i dessa termer. Män med lägre social tillhörighet, främst bönder, kunde däremot tala om sig själva som både oförståndiga eller värnlösa i besvär till riksdagen.⁸⁰ Den ogifta fröken Maria Helena Gyldencrantz skrev till exempel; "Wij fattige och värnlösa som både af *okunnighet uti vår egen rätt*, samt warjehanda andra swårigheter och förföljelser tillsatt all vår ringa

⁷⁵ Nbg akt 804, *Elisabet Willigman*, 1682.

⁷⁶ RSK akt 18, *Aurora Wilhelmina Köningsmark*, oktober 1734. "... i rättan tid wederbörligen vigilera...". Se även akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna*, 19 februari 1746. Akt 130, *Olof Roseluis*.

⁷⁷ RSK akt 8, *Catharina Sack*, uppläst 28 juni 1725. Änka efter Herman Fleming, hon och hennes son, Claes Fleming, sökte ersättning för Gierkenäs säteri i Nyland. Se även akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz* och hennes systrar.

⁷⁸ Sennefelt 2009.

⁷⁹ RSK 17, *Anna Böllja* i 1 av hennes 2 brev. Akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 2 av 2 brev. 212, *Christinana Reiher*, 1 av 7 brev. Böllja i brev till RSK och Reiher i brev till lantmarskalk. (I 4 av totalt 22 brev. Övriga kvinnliga författare, akt 8, *Catharina Sack*, 2 brev. Akt 18, *Beata Elisabet Köningsmark*, 1 brev. Akt 21, *Catharina Wallenstedt* 1 brev. Akt 52, *Leonora Cristina*, 2 brev. Akt 185, *Christina Elisa Wudd*, 1 brev. Akt 369, *Christina Swart*, 2 brev. 386, *Elsa Ebba Fleming*, 1 brev.)

⁸⁰ Englund 1989, s. 197–198.

wälfärd.⁸¹ Maria Helena och hennes två systrar argumenterade alltså att de inte hade lyckats bevaka sin rätt eftersom de var fattiga, värnlösa och okunniga om sina rättigheter. Men samtidigt nämndes inte med ett ord, i någon av de fyra suppliker som bevarats, att de kanske borde ha haft en målsman. De bad alltså inte om ursäkt, eller erbjöd någon förklaring, till varför de själva värnade om sin rätt. När kvinnor talade om sig själva som värnlösa hade det med kvinnans stipulerade underordning att göra. Även om kvinnans underordning hade varit bestämd utifrån ett juridiskt och religiöst perspektiv sedan medeltiden, var det först när 1686 års lagkommission länkade målsmanskapet med ekonomiska frågor som underordningen fått ett praktiskt genomslag.⁸² Men i rollen som supplikant krävdes ingen målsman. De ogifta systrarna Gyldencrantz och Catharina Helena Wallenstedt representerades inte av någon målsman, vilket antagligen hade att göra med deras ålder. Catharina Wallenstedt var född 1653 och hennes halvsystrar Anna Christina år 1661 och Helena Maria troligtvis under tidigt 1670-tal.⁸³ Det framgår av brevet att de visste hur de skulle gå till väga för att skydda sin egendom samt vilka regler och lagrum de kunde anföra – trots att de kallade sig okunniga. De hade därtill lyckats så pass bra att de fått rätt av reduktionskommissionen redan år 1696 att få tillbaka några hemman, vilka de menade var omistliga för säteriet. Problemet var att hemmanen hade blivit skattlagda och lämnats i pant åt en annan person innan systrarna fick tillgång till dem. Kronan ville ogärna bryta upp skattläggningen och förpantningen.

Det var, som sagt, inte tänkbart för en adelsmans att tala om sig själv som okunnig – det var oförenligt med hans position i samhället. Det finns däremot i supplikerna exempel på män, vilka argumenterade för att kvinnors okunskap orsakat att familjens rätt inte hade bevakats. Carl Wattring supplicerade ständernas kommission för att få tillbaka ett lån som hans förfader gett till kronan – eller för att få tillbaka pantgodsen familjen fått i säkerhet för lånet. Han menade att familjen förlorat målet i kammarrätten år 1685 på grund av att arvingarna, vilka då bestod av dels ”omyndige, dels Enkior, och för denskull eij haft kundskap uti räkningar”.⁸⁴ Axel Erik Gyllenstierna använde liknande argument när han förklarade varför ett från hans familj (olagligt) indragna hemman, förvandlats till rusthåll. Familjen hade därmed hamnat i den

⁸¹ RSK akt 21, *Maria Helena Gyldencrantz*, 2 november 1723. (Min kursivering.)

⁸² Andersson 1998, s. 295–296.

⁸³ Ridarhusets stamtavlor 2002, *Wallenstedt och Gyldencrantz*. Catharina Wallenstedt 1653–1720 och hennes halvsystrar Anna Christina 1661–1729 och Helena Maria troligtvis tidigt 1670-tal–1742. (Catharina Wallenstedt var brorsdotter till sin mer kända namne. Se Wijckmark 1995, s. 579.)

⁸⁴ RSK akt 63, *Carl Wattring*, 1720. Handelsmannen i Stockholm, Lohe, arrenderade redan 1625 Eskilstuna ladugård. Enligt brevet var Lohe Wattrings morfar.

jämförelsevis ogynnsamma sitsen att behöva hålla en ryttare och hans utrustning:⁸⁵

[D]å min K[ära] Moder såsom ett, både af en Kiär Maka, så wähl som fast omistel:t brödstycke, så nyl:n beröfwat, *wärnlöst, uselt och förskräckt fruentimber*, uti sådan hopetahls tillstött desastre ingen annan råd och utwäg hade eller tillgripa wiste, utan endast och allena *med tåhrar Suplicera* och anhålla, det måtte hon, att ewitera främmandes intrång uti sina, icke utan högsta skada aldehles inseparable Säterijes sammanlagde och inhägnade ägor, för ber:de sitt utan all restitution af wederlaget eller Kiöpeskillingen således reducerade Säterij Ladugårdz hemman, sielf hafwa tillstånd Rusttienst praestera och uppsättia, hwiket och henne såsom en särdeles Nåd under den swåra Souverainitets tijden äntel:n bewilliat.⁸⁶

Det var nödvändigheten och omständigheterna efter faderns död som hade fått modern att (med tårar) ansöka tillstånd att rusta för hemmanet, vilket bara var en liten gård som länge legat under säteriet. Det framgår också att den nyblivna änkan – enligt sonen – inte hade känt till något annat sätt att hävda sin rätt. Änkan hade dock gjort vad hon kunde för att förhindra främmandes intrång inom säteriets rå och rör. Han menade dock att familjen hade rätt till ersättning eller att få tillbaka den utlagda köpeskillingen. Gyllenstierna menade alltså att hans mors okunskap förorsakat den olagliga hanteringen av ärendet – men även att den förorsakats av den svåra situationen under enväldet, som han kallade för suveränitetstiden. Det var viktigt för Gyllenstierna att kunna bevisa att förvandlingen till rusthållet var olaglig, då riksdagen beslutat att mycket ogärna bryta upp indelningsverket eller hemman som på olika sätt var anslagna till rikets försvar.⁸⁷ Libert Rosenstierna var också tydlig när han i en supplik förklarade att:

[M]in Sahl: Faders Sterbhuus som mäst bestod af Enckior, och omyndige Faderlösa barn, hwilka intet kunde sig uthi en så stor widlyftigheet finna, skrämdes att gifwa all sin rätt ifrån sig.⁸⁸

Kvinnor och barn kunde alltså skrämmas till att avstå från sina rättigheter, något som knappast var förenligt med de manliga husbondeidealen eller adelsidealen. När män talade om att kvinnor eller omyndiga inte klarat att hävda sin rätt, att de skrämmts till tystnad, var det också ett sätt för dessa män att visa att ett fel hade begåtts. Det blev ett sätt för dem att stärka sina egna

⁸⁵ Många indragna hemman skattelades och innehavaren fick möjlighet att sätta upp ryttare mot skattefrihet. Rusthåll var alltså något annat än adelns rusttjänst vilken var betydligt mer förmånlig och knuten till frälsejord och adelsprivilegierna. Se Sörensson 1924. Ericsson 2002, s. 24.

⁸⁶ RSK akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna*, 4 maj 1723. (Min kursivering.)

⁸⁷ Dahlgren 1964, s. 64–65.

⁸⁸ RSK akt 47, *Libert Rosenstierna*, 23 november 1726. Se även akt 63, *Carl Wattrang*, ”emedan arfwingarne wid samma tid dels skola warit Omyndige, dels Enckior, och för den skull ey haft kunskap uti räkningar”. Suppliken saknas i akten men citeras, osäkert på hur pass noggrant, av kammarrevisionen 9 november 1720.

berättelser och juridiska anspråk. Även överstelöjtnant Johan Bär hade det problemet att hans mor, Anna Christina Stolte, inte hade lyckats hävda familjens rätt medan han själv var ute i krig. Hans mor, ”som en värnlös änka wiste då intet hwad at göra”, utan accepterade den skuld kronan belagt dem med och ansökte om att få behålla själva sätesgården under rusthåll.⁸⁹ När Carl Gustaf Silfversparre svarade på en av kommissionens beordrade utredningar, förklarade han angående ett skuldkrav från kronan att det redan blivit klarerat:

[Af]f min moster Annika Stake, uti sitt Enkestånd, och medan dess Söner woro i Fält uti Kånungens tjenst bortostadda beswarat, *så got som en värnlös Enkia det förmådde*.⁹⁰

Annika Stake hade alltså agerat och skött familjens affärer – så gott en värnlös änka förmådde. Det finns å andra sidan några exempel där män istället förklarade hur *bra* kvinnor hade värnat sin egen och familjens rätt. Adolf Magnus von Stauden berättade, till exempel, hur hans farfars mor, Engela Ridder, hade förhandlat fram allodiala villkor på makens donationsgods, mot att hon avstod från sina fordringar på kronan. Änkan hade av tacksamhet också blivit:

[U]taf en så hög Kongl. Nåd bewekt att med *all Sorgfällighet sina barn upfostra att tråda i Fädrens fotspår och med lif och blod* i all underdånigheet låta sig wara angelagne att fullgjöra sin allernådigste Konung och Rijketz tjenst.⁹¹

Fru Ridder hade med andra ord levt upp till de adelsidealen och fostrat sina barn till trogna kungen och riket. Det fanns följaktligen flera olika sätt att tala om kvinnor. Skillnaden i dessa texter är att von Stauden talade om Engela Ridder utifrån hennes ståndsposition. Silfversparre talade istället om Annika Stake utifrån hennes civilstånd – den värnlösa änkan. Betraktar vi supplikerna ur det perspektivet så framträder en tydlig skillnad mellan många av donations och konfirmationsbrev från sextonhundratalet och supplikerna från sjuttonhundratalet. I de tidigare breven beskrevs kvinnors relation till staten så gott som alltid utifrån hennes makes tjänsterelation till kronan – deras samhällsposition. I supplikerna däremot beskrevs kvinnor mer ofta utifrån sitt civilstånd.

Både kvinnor och män kunde alltså tala om kvinnor som värnlösa och som okunniga om sin rätt. Däremot talade kvinnor inte om män som värnlösa eller okunniga. Det finns dock några enstaka exempel på att kvinnor kunde berätta hur män på något sätt försummat sin plikt. En kvinna skrev till kommissionen att hennes ”fullmächtig” hade försummat att driva ärendet på rätt sätt.⁹² Några

⁸⁹ RSK akt 36, *Johan Bär*, 22 februari 1725.

⁹⁰ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738. (Min kursivering.)

⁹¹ RSK akt 28, *Adolf Magnus von Stauden*, 9 december 1723. (Min kursivering.)

⁹² RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 16 november 1726.

kvinnor skrev också att kronans representanter hade försummat eller missbrukat sin makt.⁹³ Kvinnor förefaller alltså ha valt att inte skuldbelägga män i deras närhet, eller män som de stod i direkt beroende till. För män kunde det däremot fungera att använda berättelser om skrämda eller okunniga kvinnor för att förklara varför ärendet fått fel utgång. Det fanns således en gemensam föreställning – en föreställning som hade visst stöd i lagen – som innebar att lägre förväntningar ställdes på kvinnors förmåga att värna sin rätt.⁹⁴ Men samtidigt tyder mycket på att uttalanden i breven till kommissionen om kvinnors oförmåga, i första hand bör betraktas som en strategi, vilken både kvinnor och män utnyttjade. För samtidigt som det förekommer vissa berättelser om hur kvinnor inte klarat av att hävda sin rätt, så finns det inget som tyder på att kvinnor inte förväntades eller saknade behörighet att hävda sin egen eller familjens rätt. Följaktligen fanns en ambivalens i förväntningarna på kvinnor vilket påverkade kvinnors ställning.

Tim Strettons engelska material visar att det var mycket vanligt att kvinnor inledde, till exempel ett vittnesmål, med att inför rätten förklara varför de bröt mot den tystnad som var så viktig för en ärbar kvinna.⁹⁵ Stretton menar att idealbilden av den ärbara hustrun (vilken borde vara lydig och tyst i offentliga sammanhang.) kunde göra det svårt för kvinnor att leva upp till förväntningarna som ställdes på individer att tydligt försvara sin rätt. Stretton har visat att det för engelskt vidkommande ändå i slutändan var viktigare att hävda sin rätt (även för kvinnor) än att i lugn och ro vänta på att Gud skulle balansera upp det hela.⁹⁶

Det enda exemplet i breven till kommissionen, som kan tolkas som att det kunde vara negativt för kvinnor att yttra sig offentligt, dyker upp i ett av Christiana Reiher's brev där hon berättade om en rättstvist som uppstått mellan hennes mor och en advokat på orten.⁹⁷ Reiher skrev om sig och sin mor att "vår medel är eij att föra process där om ty hemställes de Gudh att döma".⁹⁸ Bakgrunden var att Christianas bror, Gustaf, hade gjorts arvlös av sina föräldrar efter att han "afweek med vår huuspiga". Gustaf stal då köpebrevet till ett par av familjens hemman och sålde dem. Köparen av hemmanen var pigans morbror, assessor Wadensten, som enligt Christianias berättelse "öfwertalte min Broder att taga pigan till ächta uthom min Sahl moder wet och willia och sedan öfwertalte min Sahl. Moder sama skuld att underskrifwa". Modern hade alltså –

⁹³ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 29 november 1726. Akt 386, *Elsa Ebba Fleming*, 22 februari 1732.

⁹⁴ Ägren 2007, s. 98–101. Se även Andersson 1998, s. 54–59.

⁹⁵ Stretton 1998, s. 226–229.

⁹⁶ Stretton 1998, s. 54–55, 60–61, 68–69, 226–229.

⁹⁷ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 29 november 1726.

⁹⁸ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727. Reiher's mor Lucretia Frisensköld.

mot sin egen och sin salige makes vilja övertalats att med på äktenskapet och sonens försäljning, eller rättare sagt förpantning, av hemmanen.

Exemplet indikerar, även om det är mycket speciellt, att det fanns vissa typer av ärenden som familjer – och framförallt kvinnor – ogärna förde upp inför lokalsamhällets domstol. Det kunde säkert vara strategiskt korrekt att undvika den i lokalsamhället så väl förankrade och mycket manligt dominerade offentliga miljö som häradsrätten utgjorde, när det gällde vissa typer av ärenden. Den ambivalens som Reihers uttrycker om häradsrätten syns inte i rollen som supplikant. Hon skrev flera brev till ständerna och berörda instanser och berättade, utan att på något sätt be om ursäkt för sitt agerande, hur hon besökt både riksdagar och landskontoret i Helsingfors för att skynda på och bevaka sitt ärende.

Kvinnor som skrev till kommissionen över reduktionsverken gjorde sällan några uttalanden som skulle kunna tolkas som att de upplevde att de klämdes mellan några motstridiga ideal. Här förekom inte några ursäktande inledningar om att de, som kvinnor, inte borde höja sin röst. Tvärtom finns det mer som förenar breven från kvinnor med de från män, än vad som skiljer dem åt. Men ett svårtolkat exempel, som skulle kunna tolkas som en hänvisning till att kvinnor inte borde höja sin röst, kommer från ett av Anna Bölljas brev:

Ty jag bör bekänna med allerundersånigste vördnad, att min sal käre man lagmannen välbörd Jacob Renhielm vart i sin livstid med hög Kungl. nåd benådat; Men jag efter dess död *ej underståt mig att i underdånighet fordra* dess Antiqvarie lön som för hela min sal mans tjänstetid återstår.⁹⁹

Att hon skrev att hon inte *understått sig* att ansöka om makens lönefordran var ett märkligt uttalande, om man betänker hur viktigt det var att hävda sin rätt. Ser vi ett exempel på hur kvinnor kunde bortförklara att de *inte bevakat* sin rätt? Nära till hands ligger tolkningen att hennes uttalade hade med hennes kön att göra. Å andra sidan om författaren varit en man, hade uttalandet kunnat förklaras av en undersåttlig plikt eller ovilja att störa kronan med fordringar. Kanske bör änkans ödmjukhet också tolkas i denna kontext.

Man skulle kunna tänka sig att en förklaring till varför kvinnor inte ursäktade sig i större utsträckning inför kommissionen hade att göra med deras sociala position. Kvinnor som ifrågasatte reduktionsbesluten efter 1724 hörde alla till samhällets övre skick, de var antingen adliga eller ståndspersoner. Nu har dock de få som arbetat med suppliker inte uppmärksammat några sådana ursäktande formuleringar från kvinnor av lägre ståndstillhörighet.¹⁰⁰ Och intressant nog så ser det inte heller ut som om kvinnor i England eller i New Hampshire bad om ursäkt för att de höjt sin röst i suppliker.¹⁰¹ Det betyder i så

⁹⁹ RSK akt 17, *Anna Böllja*, juli 1724. (Min kursivering.)

¹⁰⁰ Unger 1996, s. 13–15. Ailes 2006. Aminoff-Winberg 2007.

¹⁰¹ Schmidt Blaine 2001. Hunt 2004. Chalus 2005, s. 115–121.

fall att den stora skillnaden inte går att finna i hur kvinnor respektive män argumenterade i suppliker, den låg i typen av forum man vände sig till – om man vände sig till en domstol med ett rättsfall eller till kronan i form av en supplik.

Anu Lahtinen har också föreslagit att det kunde vara lättare för kvinnor att få gehör genom att supplicera än om de vände sig till rätten. Kvinnor som stod utan beskyddare i form av far eller make i vissa fall valde bort att själva föra sin talan i den lokala rättssalen. Istället fann de andra strategier, som att låta en son eller bror representera dem. Det kunde också vara en bättre strategi för kvinnor att vända sig direkt till olika makthavare.¹⁰² När Christiana Reiher skrev i ett brev att hon ”nedkastar mig till Er Höggrefl Excellences fötter med denne min ödmuke bön” kan hennes underdåniga bön betraktas i detta ljus.¹⁰³ I relationen mellan krona, och som en av monarkens undersåtar, fick vare sig kön eller lokalsamhällets information om en persons rykte och heder lika stor betydelse som inom det lokala rättssystemet. Supplikmaterialet visar också att många av de supplicerande kvinnorna räknade sig till landets undersåtar. Kvinnor på samma sätt som män, signerade breven med utfästelser om att de var kommissionens ödmjuka och trogna tjänare (tjänarinnor). Anna Böllja inledde också ett brev med att hänvisa till kommissionens uppmaning till alla undersåtar att inkomma med sina bevis.¹⁰⁴

Gudrun Andersson har också visat att i häradsrätten hade kvinnor ett sämre utgångsläge än män, framförallt i vissa typer av ärenden och att rättens attityd till kvinnan hårdnade under sena sextonhundratalet. Kvinnor hade svagare utgångsläge än män i ekonomiska frågor, mer jämlikt utgångsläge i sociala frågor.¹⁰⁵ Det blev allt svårare över sextonhundratalets lopp för kvinnor att klandra i en offentlig domstol, vilket var den starkaste och mer krävande rollen. Kvinnor återfanns dock fortfarande i rollen som svarande.¹⁰⁶ Men med tanke på hur viktigt det var att hävda sin rätt, att höja sin röst och i rätten klandra när någon oförrätt begåtts, så var den här utvecklingen verkligen inte gynnsam för kvinnor. Det finns sålunda mycket som talar för att det blev svårare för kvinnor att hävda sin rätt – att vigilera – i en offentlig domstol. Det innebär i sin tur att det trots allt fanns flera beröringspunkter mellan de ideal och normer som Tim Strettons brittiska material visat, och den svenska rättegångspraxis Gudrun Andersson uppmärksammat.

Det var alltså svårare för kvinnor än för män att hävda sin rätt inför en domstol eftersom det krockade med de ideal som var knutna till kvinnors roller. I de engelska domstolarna valde kvinnor att uttryckligen förklara varför de

¹⁰² Lahtinen 2009, s. 186–188. Se även Samuelson 1993, s. 195–196.

¹⁰³ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727.

¹⁰⁴ RSK akt 17. *Anna Böllja*, 30 juni 1724.

¹⁰⁵ Andersson 1998, s. 296–297.

¹⁰⁶ Andersson 1998, s. 294–295.

höjde sin röst, det blev en strategi för att uppmärksamma rätten på sakfrågan. Gudrun Andersson har dock inte sett några liknande strategier i det undersökta svenska rättegångsmaterialet från sextonhundratalet. Troligtvis berodde detta på att social position och civilstånd fortfarande uppfattades som viktigare än kön vid den här tiden. Strategier som kvinnor använde var istället att hänvisa till deras olika roller i hushållet, rollen som hustru eller som hushållsföreståndare eller som den ansvariga för barnens egendom.¹⁰⁷

Sammanfattning

Först och främst är det slående hur så gott som samtliga supplikanter använde argument som på olika sätt upprann ur betydelsen av att värna och hävda sin rätt. Inga andra argument framstår som lika betydelsefulla i supplikerna. Det var också viktigt att klaga på orättvisor snabbt och tydligt; det gick till och med att – inom vissa ramar – öppet kritisera kronan. Även när supplikanter skrev om skulder och ekonomiska överenskommelser så användes argument som att familjens rättigheter vunnit laga kraft eftersom *kronan* inte hade klagat i tid eller länge varit nöjd med uppgörelser.

Flera av supplikanterna hänvisade också till de ideal som på olika förknippades med ”den gode husbonden”. Författarna förklarade hur de hade vårdat och omhändertagit sina gods med kommande generationer i åtanke. Kortsiktig vinning eller utsugna bönder ansågs vara ett förkastligt beteende, vilket brevskrivarna tog avstånd från. Flera lyfte fram hur de hade fullgjort sina plikter mot sina bönder och mot kronan – sålunda levt upp till de ideal och förväntningar som var förbundna med deras ståndsposition. Kvinnor placerade sig också i hushållsföreståndarrollen när de talade om sitt ansvar för gods och familj. Det finns en intressant och mycket stark koppling mellan idealen kring ståndstillhörighet och den gode husbonden samt betydelsen av att bevaka sin rätt – för att vara en god husbonde, eller för den delen en god adelsman, måste positionen hela tiden underhållas, vårdas och bevakas. En familjs sociala position var således också – i viss utsträckning – villkorad och behövde bevakas.

Supplikerna har visat att relationen mellan krona och undersåtar inte var helt könsneutral; det fanns en ambivalens i kvinnors ställning. Alla, både kvinnor som män, betraktades som undersåtar och alla hade rätt att skriva en supplik – och alla undersåtar förväntades hävda och bevaka sin rätt. Det finns dock i några suppliker antydningar som pekar mot att kvinnor inte förväntades ”understå sig” att besvära kronan. Till exempel var kvinnor kanske lite mer noga än män att tydligt formulera varför de vände sig till kronan.

Det framgår också av breven att det i vissa avseenden inte var möjligt att tala om kvinnor och män på samma sätt. Till exempel argumenterade flera supplikanter att kvinnor och små barn inte hade lyckats eller inte förstod att bevaka sin rätt. Dessa berättelser kunde användas som en strategi för att förklara

¹⁰⁷ Andersson 1998, s. 297–302.

hur det kom sig att familjen misslyckats med att bevaka sin rätt. Men det gick inte att använda samma strategi om det var en man som fungerat som hushållsföreståndare. Det finns ingen adelsman som inför kommissionen argumenterar att hans far inte förstått att värna sin rätt. Tvärt om så finns flera exempel på hur kronans ifrågasättande av supplikantens förfäder lockade fram uppbragta reaktioner och försvar av föregångarens heder och ära.

I dessa berättelser talar man alltså om kvinnor mer utifrån deras civilstatus än utifrån deras roll som hushållsföreståndare. Det var således ett legitimt argument att säga att ogifta kvinnor och barn kunde skrämmas och de kunde vara okunniga och därmed behövde de beskyddas. Om de verkligen var lättskrämda och okunniga är förstås en annan sak.

Förväntningar på kronan

De flesta supplikanter bad om rättvisa, nåd och kommissionens välvilja. Statens ansvar att upprätthålla lagar och förordningar samt att garantera undersåtarnas rättsäkerhet var och hade sedan medeltiden varit en viktig legitimerande del av samhällsfördraget. Formuleringarna om nåd i supplikerna var en produkt av böneskriftens retorik, där författarna ödmjukade sig inför överheten och för ynnesten att bli hörda. Under tidigmodern tid var gränserna i allmänhet mellan nåd och rättvisa mer flytande än vad de är idag – framförallt i den vertikala maktrelationen mellan undersåtar och krona. Suppliksystemet i sig var på många sätt själva kärnan i den förhandlande statens kommunikation mellan överhet och undersåtar. Monarkens och kronans respons på de personliga supplikerna möjliggjorde personliga överenskommelser, undantag och benådningar och gav liv åt ömsesidigheten i fördraget. Nils Planting Gyllenbåga bad till exempel att han ”må nu komma i Nådrättwijs consideration, och den mig *tillhöriga* hielp och rättwisa nu ärhålla”.¹⁰⁸

Det var således inte självklart att bli hörd; det var en nåd som kronan kunde och enligt rättvisan borde skänka. Samtidigt menade Gyllenbåga att det tillhörde hans rättigheter att få hjälp. Flera författare använde liknande uttryck som ”gunsträttvis” eller ”nådgunstig” i breven till kommissionen.¹⁰⁹ Ordvalet indikerar att rättvisan inte enbart var juridiskt stipulerad, utan även förenad med makthavarnas nåd och välvilja. Axel Erik Gyllenstierna skrev till exempel i en supplik hur krigsslutet och kommissionens påbörjade arbete försäkrade honom ”fast och aldeles om den nådrättwijse ändring, [...] min Sahl[ige]

¹⁰⁸ RSK akt 14, *Nils Planting Gyllenbåga*, 13 aug 1736. (Min kursivering.)

¹⁰⁹ Nådrättvis i akterna 3, 14, 15, 21, 35, 60, 212. Gunsträttvis i akterna 8, 15, 60, 65, 304, 386. Nådgunstig i akterna 3, 4, 12, 35, 77, 212.

Faders Sterbhuus med all justice till en Christel:g restitution".¹¹⁰ I en supplik skrev Christiana Reiher från Nyland:

Inför Riksens Höglåfwel[iga] Ständer kommer iag fattige änckia med denna min underdåniga fordring och ansökning angående Bortmiste Rántor ödmiukeligen bediandes att den Nådhrättwysligen behierta och afhiälpa.¹¹¹

Det fanns alltså en förhoppning och en förväntan hos undersåtarna att staten skulle slå vakt om deras rättigheter. Av supplikanternas formuleringar att döma, så var det inte alltid kronan levde upp till detta. Tveklöst hade reduktionen och de efterföljande årens regeländringar och rannsakingar lett till en större rättsosäkerhet i samhället. I nästa avsnitt återkommer jag till supplikanternas förväntningar på kronan ur ett mer egendomsrättsligt perspektiv. Här följer istället en undersökning om författarnas förväntningar på kronan ur ett mer socialt perspektiv. I breven till ständernas kommission berättade flera om sin situation och hur de påverkats av reduktionsbeslut och indragningar. I dessa berättelser förekommer en rad olika argument som handlade om undersåtarnas behov och – indirekt – om deras förväntningar på staten. Vad det var man valde ta upp och på vilket sätt? Huruvida går det att urskilja några skillnader i kvinnors respektive mäns förväntningar på kronan och i hur de argumenterade?

Förväntningar om beskydd

Sommaren 1724 inkom Carl Gabriel Tawastén med en supplik till ständernas kommission. Tawastén berättade hur han som barn hade förts till Sibirien som fånge efter att Narva erövrades av ryssarna år 1704. All egendom som hans familj ägt beslagtogs av ryssarna när staden föll. Först efter arton år, vid fredsslutet, fick han återvända "hijt till Fäderneslandet". Väl i Sverige fick han lägga mycket tid (och rättegångskostnader) på att bevisa sin identitet och att försöka samla ihop sin familjs tillgångar.¹¹² Det han år 1724 lade fram inför kommissionen var ett anspråk på en gård som hans farfar hade köpt år 1665. Gården Borg i Botkyrka socken utanför Stockholm hade dragits in under reduktion, med argumentet att gården ursprungligen hade varit en villkorad donation. Tawastén menade att Borg, vilken hade donerats redan av Erik XIV, borde betraktas som allodial. I brevet argumenterade Carl Gabriel Tawastén för att familjen hade tagit ekonomisk skada av den, i deras fall, orättfärdiga indragningen.¹¹³

¹¹⁰ RSK akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna*, 4 maj 1723.

¹¹¹ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 januari 1727

¹¹² RSK akt 12, *Carl Gabriel Tawastén*, 9 juni 1724. Kapten. Enligt en bilagd resolution bestyrktes hans identitet av ett par kvinnor (hustru Catarina Tengmark och Christina Söderberg) som även de återvänt från Sibirien. De vittnade även om att hans bror (Franz Gustaf) och syster (Anna Christina gift Marquart) avlidit utan barn i Sibirien.

¹¹³ Ordet *ekonomisk* skada användes inte, formuleringen var att istället att man lidit odräglig skada, avsaknad, eller att man var i mistningen.

[S]kulle han [farfar], eller iag, nu mista det ringa hemmanet, och sådana [utlagda] penningar wara för honom och mig alldeles förgäfwes, det woro alt förmycket, öfvermåttan stort, otaligt – och beklageligit beswär och skada, för mig och dee fattige mina.¹¹⁴

Han förklarade alltså att hans familjs situation skulle bli mycket svår om de inte fick tillbaka det dyrt köpta hemmanet. Han berättade att han hade tre små barn och en hustru att försörja. I brevet framställde han sig själv och sin familj som reduktionens oskyldiga offer, vilka hade gjort allt de kunde för att hävda sin rätt. Farfadern Henrik hade redan under sin livstid ifrågasatt indragningen och drivit frågan i flera rättsinstanser. Trots domar i likvidationsverket, Kungliga revisionen och hovrätten, alla till Henrik Tawasténs fördel, så hade han ändå inte fått tillbaka godset. Carl Gabriel visade att gården hade kostat hans farfar mycket mer än den var värd. Dessutom, menade Tawastén, så hade familjen en lönefordring på kronan. Hans farfar, som varit lagman i Södra Finlands lagsaga, hade inte fått ut hela sin lön under de senare åren av sitt liv.¹¹⁵

Avslutningsvis vädjade Tawastén till kommissionen om medlidande och hjälp:

[N]u må få hugna mig af min Sal. Farfaders dyrt acquirerade Egendomb här i Sverige, serdeles som Gud den aldra högste mig elliest så hårt behagat hemsöka, att mina ögon, som är Människans lius, i min späda barndomb ut släcknat, och iag nu på denna kåstbara Orten [Stockholm], med hustru och 3:ne små barn, intet annat för mina ögon seer än Tiggarestafwen och een Jämmerlig extrem undergång.¹¹⁶

Carl Gabriel berättade hur han förlorat synen och hur han var rädd att tvingas tigga för att kunna försörja sin familj. Olyckorna som hade drabbat familjen blev en del i hans berättelse och syftade till att väcka kommissionens medlidande och för att ge ytterligare stöd till de juridiska argument han lade fram. Han berättade att hans familj hade förlorat egendom i Narva och hans morfars arvgoods i Ingermanland.

Tawasténs brev är fullt av intressanta detaljer och ger ett bra exempel på hur verkligheten kunde te sig för en ståndsfamilj under stormaktstidens sista dödsryckningar. Flykten från krig, härjningar samt därigenom uppkomna skador på egendom var argument som var välkända i samtiden. Landets

¹¹⁴ RSK akt 12, *Carl Gabriel Tawastén* 9 juni 1724. Kaptenens farfar, lagman Hindrich Tawastén, angående dennes gård Borg (nu Norsborg) i Södermanland, Botkyrka sn. Gården hade donerats till livmedicus Wilhelm Lemnius, en holländare i kung Erik XIV:s tjänst och sålts till Hindrich Tawastén av major Knorring, måg till Lemnius son Stephan Lemnius. Se även Almquist 1931, s. 558–559.

¹¹⁵ RSK akt 12. *Carl Gabriel Tawastén*, 9 juni 1724. "...aldrig har min Sal. Farfader begärt eller ärhållit någon donation, utan Contrair 4 859. R... Silfm:t af Cronan at fordra..." Se även Ridarhusets stamtavlor 2002. *Tawastén*.

¹¹⁶ RSK akt 12, *Carl Gabriel Tawastén*, 9 juni 1724. Lägg även märke till att han som varit blind från bardomen ändå signerade brevet kapten.

befolkning led ännu av sviterna efter ryssarnas härjningar före freden. Samtidigt ska man hålla i minnet att Tawastén och de övriga författarna också valde vad de tog med i eller utelämnade ur breven. De använde olika strategier för att påverka kommissionens rättsuppfattning och för att väcka kommissionärernas medlidande. Genom att använda andra källor kan man se att Tawasténs berättelse innehöll visa luckor. Han berättade till exempel inte att hans bror tagit tjänst som ryttmästare i Ryssland och ännu innehade morfaders gods i Ingermanland.¹¹⁷ Kanske visste han inte var hans bror befann sig, men han hade å andra sidan nog redogjort sina övriga syskons öden inför kronan.

Brevet ger också inblick i hur en undersåte av börd betraktade relationen till kronan och vilka förväntningar han hade på maktbärarna i landet. Carl Gabriel Tawastén menade att han och hans familj hade levt upp till sin del av fördraget mellan stat och undersåtar och uppfyllt den plikt som var förenad med deras ståndstillhörighet och position. Han skrev däremot inte riktigt lika öppet på vad sätt kronan brustit i fördraget. Men genom sin berättelse lyckades han ändå i förträcka ordalag få fram på vad sätt kronan hade misslyckats:

- Kronan hade *inte* skyddat Tawasténs *rättsäkerhet*
- Henrik Tawasténs tjänst hade *inte* *avlönats*
- Familjens lidande i *fångenskap* hade inte dämpats
- Deras *ståndsposition*, vilken adelsprivilegierna garanterade, hade inte skyddats av kronan.

Hans argument att hans farfar hade betalat mycket mer än gården var värd hade visst stöd i reduktionsstadgan. Angående köp av kronojord hade reduktionens motståndare under 1680-talet fört linjen att myndiga kungar hade sålt jorden och köpen av den anledningen skulle anses lagliga. Men kronan menade att för det första så fick inte kungar enligt Konungabalken avyttra egendom på ett sätt som kunde skada senare regenter, för det andra att måste prissättningen vara skälig för att ett köp skulle anses lagligt. När kronan satte upp formler för hur rätt pris skulle räknas fram uppstod genast möjligheten att visa på en övre gräns – hur högt ett kronohemman kunde värderas.¹¹⁸ Beträffande den lönefordran som familjen hade på kronan så var även det ett argument som användes flitigt. Ämbetsmännens löner hade inte betalats ut annat än sporadiskt under enväldet och då ofta i mer eller mindre värdelösa löningssedlar, under krigsåren var det inte många som hade fått ut full lön.¹¹⁹

¹¹⁷ Riddarhusets stamtavlor 2002, *Tawastén*. Hans mor hette Elisabet Dorotea von Blecken och hans far Henrik Johan Tawastén, han var kapten och dog 1699. Carl Gabriel hade två syskon som dog i rysk fångenskap och en bror (Johan Henrik) som tog rysk tjänst och behöll morfaders gods i Ingermanland, Bleekenhof. (Carl Gabriels tre barn finns ej omnämnda i stamtavlorna.)

¹¹⁸ Ågren 1997a, s. 116–117. För fler som menade att de betalt för mycket se: Akt 21, *Helena Maria Gyldecrantz*. Akt 60, *Malte Ramel*.

¹¹⁹ Ericsson 2002, s. 209–211. För fler som hänvisade till obetalda löner se: akt 17, *Anna Böllja*. Akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna* (brev 1746). Akt 79, *Johan Wilhelm* (i Carl Falkenbergs akt).

Tawastén gick inte närmre in på hur staten borde ha bevakat och hjälpt honom att uppehålla sin ståndsposition – förutom att skydda hans familjs egendom. Men det förekommer också i andra brev anmärkningar som antyder att kronan förväntades ge ett särskilt skydd till dem som omfattades av adelsprivilegierna.¹²⁰ Men när supplikanter hänvisade till adelns privilegier, handlade det oftast om adelns rätt att lösa tillbaka frälsegods som hamnat i kronans händer. I privilegierna, vilka antogs 1719, hade adelns position stärkts markant och under paragraferna 24–26 stadfästes ridderskapets rätt till frälsejord. Nu kom dock privilegierna att modifieras redan år 1723, vilket innebar att adelns monopol över frälsejorden begränsades.¹²¹ Flera hänvisade ändå till 1719 års privilegier, bland andra Claes Bonde skrev:¹²²

Och som alla Kiöpegodzen nu mehra igenom Adelige Privilegiernas 24 punct äro för Odalt Frälße förklarade; Så påstår Jag till föllie der af, at få alla ofwan:de mina Små Frälsehemman in natura tillbaka, efter som intet något deraf finnes wara Militien anslagit, så att Indelning wercket der igenom icke på något sätt lijder eller röres.¹²³

Bondes förklaring att frälsehemmanen inte var indelta var ett sätt för honom att styrka sin rätt att få tillbaka jorden. Det fanns flera regler vars syfte var att skydda indelningsverkens försörjning och det var mycket svårt att få tillbaka hemman som var indelta. Bonde menade alltså att allmännyttan, vilken motiverat anslaget av adelns hemman till indelningsverken, inte kunde komma till skada av att just han fick tillbaka sina hemman.

Ett annat sätt att tala om adelns privilegier hade att göra med möjligheterna att meritera sig och bli nobiliserad. En som önskade ta del av dessa privilegier var den fattige studenten Andreas von Bergh.

[I]det hoppet att dymedelst kunna winna nogon befördring och hjelp till mine Studiers widare förkofring, så att jag med tiden må kunna blifwa duglig att tjena mitt K[ära] Fädernesland, i det stånd som den Högste Gud mig settjandes warder.¹²⁴

Andreas menade alltså att om kronan kunde hjälpa honom till sin rätta egendom eller ge honom något i ersättning, skulle han kunna avsluta sina studier och komma till nytta för kronan, att – med Guds vilja – bli allt han kunde bli. Andreas var övertygad om att han med Guds hjälp kunde förbättra sig själv och sin position i samhället. Att han valde att ta upp det i brevet tyder

¹²⁰ Se t.ex. akt 4, *Bengt Ekehielm*, 8 december 1732.

¹²¹ Carlsson 1950. 44–45. Dahlgren 1964, s. 16–17.

¹²² RSK akt 9, *Claes Bonde*. Se även akt 4, *Bengt Ekehielm*. Akt 20, både i *Johan Wahlbergs* (som skrev på sin hustrus vägnar) och *Vollmar von Scheidings* brev. Akt 32, *Claes Ekeblad*. Akt 60, *Malte Ramel*.

¹²³ RSK akt 9, *Claes Bonde*, 22 mars 1725.

¹²⁴ RSK akt 34, *Andreas (Anders) von Bergh*, 8 februari 1725.

även på att han antog att det skulle vara ett gångbart argument inför kommissionen.

Berghs fall är intressant också för att hans farmors far var tolken Hans Flörich, vars änka, Dorothea Anrep, fick kronans tillstånd att överföra deras donation till sina mågar. En av dessa mågar hette von Berg.¹²⁵ Enligt Andreas supplik hade hans far och två farbröder blivit föräldralösa när de ännu var helt små och sedan hade reduktionen berövat de små bröderna deras "gods och gårdar. De hade blivit omhändertagna av några "fönembliga Herreskaper i Stockholm" och därigenom räddats från att "gå för hwars mans dör och bettlat".¹²⁶ Andreas far hade vuxit upp och blivit handelsman och borgare i Stockholm. Den unge Andreas hade använt allt han ägde på sina studier och hade "med Barns informerande måst sökt mig åhrligen att föda och nära". I brevet skrev von Bergh att han hoppades och bad om kommissionens hjälp för att få tillbaka den egendom som borde ha tillkommit honom i arv. Det han *inte* tog upp i brevet var att hans farfars ståndstillhörighet hade ifrågasatts under sena sextonhundratalet och att familjen hade förlorat rätten att inneha frälsejord.¹²⁷ De bevis han skickade in till kommissionen bestod av de ursprungliga donationsbrevet och senare konfirmationer och försäljningar, men inget nämndes om hans farfars eventuella nobilisering.

Frälserannsakingar var inget nytt under sena sextonhundratalet, men de genomfördes mer intensivt och de hade också en anknytning till de samtidigt pågående säterirannsakingarna. Under reduktionsåren beslutades att all jord skulle låsas till en av tre jordnaturer – skatte-, krono- eller frälsejord. Det blev så gott som omöjligt för individer utanför adelsståndet att besitta frälsejord utan speciellt kungligt tillstånd. Sten Carlsson har dock visat att det var relativt enkelt att få ett sådant tillstånd och att det under tidigt sjuttonhundretal var mycket vanligt att frälsejord fanns i händerna på ofrälse.¹²⁸ Av von Bergs fall kan man tänka sig att det hade betydelse att maken dog och att det därmed skulle vara svårare för änkan och de omyndiga barnen att försvara sin rätt. Efter 1723 begränsades adelns ensamrätt till frälsejord att bara omfatta ypperligt frälse (säterier med underliggande hemman). Det var alltså från kronans sida viktigare att synliggöra och reglera vem som ägde vad och på vilka villkor, än att till varje pris upprätthålla ståndsprivilegierna.

Andreas von Berghs supplik ger även exempel på hur ståndspersoner kunde tala om fattigdom. Ståndspersoner vände sig sällan till fattigstugor eller hospital och saknas därför ofta i redogörelser om fattigdom under tidigmodern tid.¹²⁹

¹²⁵ Nbg akt 828, *Dorothea Anrep*, 1647. Se kapitel fyra, praxis rörande döttrars rättigheter.

¹²⁶ RSK akt 34, *Andreas von Bergh* 8 februari 1725. Bettla – tigga. Han hänvisade till Adolf Snoilsky, stadsmajor i Stockholm, som hade känt hans far och var bekant med familjens historia.

¹²⁷ RSK akt 34, *Anders von Bergh*, 15 februari 1725.

¹²⁸ Carlsson 1950, s. 35, 45.

¹²⁹ Unger 1996, s. 19.

Ståndsfamiljer vände sig istället mer ofta direkt till kronan med böneskrifter av olika slag.¹³⁰ Men de skyddsnät som stod till buds under de aktuella årtiondena var i första hand de privata och bestod av familj och släkt. Det fanns även en starkt förankrad föreställning, både moraliskt och religiöst, att alla hade ansvar att hjälpa sin nästa genom att visa generositet och medlidande. Till exempel har tidigare forskning visat att flyktingar välkomnades in i privata hem under krigsåren och inte enbart av familj och vänner.¹³¹ Livet i städerna och framförallt i Stockholm var väldigt dyrt med höga hyror, familjer som hade möjlighet sökte sig bort från huvudstaden.¹³² Många skrev också i supplikerna till ständernas kommission hur svårt de skulle ha haft det om inte "Christmilda" människor tagit in dem.¹³³

Supplikerna från bland andra von Bergh och Tawastén hade flera beröringspunkter med den debatt som hade förts inför bildandet av flyktingkommissioner under krigsåren. Johanna Aminoff-Winberg har visat att kommissionerna diskuterade hur de bäst kunde hjälpa ståndspersoner att behålla sin ställning. Utfallet av diskussionen blev att fattighjälp och förmåner bland annat bestämdes utifrån mottagarens stånd – ju högre ståndstillhörighet desto mer hjälp. Flyktingkommissionen byggde upp ett system där hjälpen beräknades utifrån flera kriterier: flyktingarnas *ståndstillhörighet*, deras *förluster*, deras *ålder*, deras *sjuklighet* samt utifrån *familjestorlek*.¹³⁴ Att dessa kommissioner tagit hänsyn till stånd, sjuklighet, ålder, förluster och familjestorlek kan vara en förklaring till varför både von Bergh och den ovan nämnda Carl Gabriel Tawastén använde just dessa argument – att de var kända och accepterade argument i samtiden.

När det gäller argument om flykt, utsatthet eller sjuklighet så förekommer de i flera brev, om inte annat så för att förklara varför man inte hävdat sin rätt tidigare. Sekreteraren Olof Roselius berättade att de bevis han var förelagd att presentera för kommissionen var svåra att få tag i, de hade "kommit i oreda", på grund av att hans mor hade tvingats fly när ryssarna närmade sig Piteå. Modern hade avlidit år 1717, "långt från sitt hemwiste", medan Roselius själv befann sig vid kungliga fältkansliet i Skåne. Stora flyktingströmmar hade rört sig från de östra riksdelarna och provinserna till den västra rikshalvan och många hade tvingats lämna all sin egendom när de flydde.¹³⁵ Roselius bad att få mer tid på sig att söka rätt på de handlingar som han behövde för att bevisa att hans skattehemman hade dragits in utan ersättning och anslagits till

¹³⁰ Se till exempel Ailes 2006. Aminoff-Winberg 2007, s. 125–133.

¹³¹ Aminoff-Winberg 2007, s. 299–303.

¹³² Aminoff-Winberg 2007, s. 299.

¹³³ RSK akt 212, *Christiana Reiher*. Akt 12, *Carl Gabriel Tawastén*.

¹³⁴ Aminoff-Winberg 2007, s. 250–255, 268–269.

¹³⁵ Unger 1996. Aminoff-Winberg 2007.

indelningsverket.¹³⁶ Det fanns viss förståelse för att de, som förlorat sina dokument på grund av kriget och flykt eller vars hem brunnit ner, behövde mer tid och att en kort ansökningstid i vissa fall måste justeras. Tidigare hade innehavarens eller possessorens rätt varit stark och tanken hade varit att det var den som ifrågasatte innehavet som skulle bevisa sin sak. Till exempel gav reduktionsstadgan från 1655 innehavaren rätt att behålla sina donationsgods i ro, även om innehavaren saknade åtkomsthandlingar och fram tills kronan kunde bevisa motsatsen.¹³⁷ Några sådana undantag gjordes dock inte senare. Enligt reduktionsstadgan från 1682 hänvisades de som saknade papper till kronans olika arkiv.¹³⁸ Det som fanns kvar var dock en stark övertygelse om att individer hade rätt att bygga upp ett så gott försvar som möjligt.¹³⁹

Fortfarande under reduktionens första år efter 1680, menade till exempel Stora kommissionens medlemmar att det fanns nödvändiga och befogade donationer, vilka inte borde dras tillbaka. Donationer som motiverats av "nödvändighet", främst donationer till fattiga eller skadade, eller med hänsyn till en "signale action", för en särskild sak till speciellt meriterade, friades till en början.¹⁴⁰ Lika så friades några donationer till nyadlade familjer.¹⁴¹ Förändring i hur man såg på donationer skedde alltså gradvis. Allmännyttan och kronans behov framfördes som centrala skäl för indragning redan 1680, men det fanns fortfarande en stark tro på donationssystemets fördelar och berättigande. Även reduktionskommissionens tidiga arbete efter 1680 präglades av det här synsättet. En stor andel av donationerna som drogs in under 1681–1683 gavs nämligen *tillbaka* till innehavaren under dennes livstid, i form av en livstidsbenådning.¹⁴² Det var kanske inte hela godset med alla underliggande hemman som restituerades, men ofta något. En snabb läsning av Almquist "Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden", visar att många av innehavarna benådades och fick tillbaka sina gods på livstid.¹⁴³ Några år senare, efter 1686, kom den här politiken att ändras och många av dessa benådningar drogs in på nytt.

I supplikerna som inkom efter 1724 till ständernas kommission kommer det fram vissa förklaringar till hur det kunde gå till. Jungfru Christina Elisabeth Wudd hade förlorat sina hemman under reduktionen (1683) men redan år 1684 fått ett kungligt restitutionsbrev enligt vilket hon fick tillbaka delar av

¹³⁶ RSK akt 130, *Olof Roselius*, 1725. Sekreterare angående ett skattehemman i Piteå sn, nära Prästgården, vilket hans farfar, kyrkoherde Thomas Roselius, hade ägt.

¹³⁷ Ågren 1997a, s. 112–113.

¹³⁸ Ågren 1997a, s. 109–113. Se även RSK akt 6, *Konrad Ribbing*, 8 maj 1724, som begär hjälp att få tillbaka handlingar som rörde hans båda fastrars egendom och reduktionen.

¹³⁹ Linde 1999, s. 75–79.

¹⁴⁰ Blomdahl 1963, s. 474–475.

¹⁴¹ Blomdahl 1963, 464–465, 476.

¹⁴² Blomdahl 1963, s. 463–466.

¹⁴³ Almquist 1976.

donationen. Kungens benådning kom sig av att den unga jungfrun inte hade annan inkomst. Wudds hemman drogs senare in när hon inträdde i äktenskap med sin första man år 1694.¹⁴⁴

Herman Fleming berättade hur hans familj hade fått tio års besittningsrätt av kronan när deras köpta donationshemman reducerats. Kronans benådning kom efter att säljarna (de ursprungliga donationsmottagarna) visat sig oförmögna att betala tillbaka köpeskillingen. Familjen hade trots beslutet inte fått de tio årens ränta från gårdarna.¹⁴⁵ Det intressanta är att kronan tidigt under reduktionsåren tog stort ansvar för donationsinnehavarnas situation och behov, vare sig de var fattiga jungfrur som Christina Wudd eller om de hade svårt att få ersättning från sina säljare.

I breven till Ständernas kommission under 1720-talet, fanns det ännu några som bad att kommissionen skulle ta hänsyn till deras situation och ge dem hjälp. Andreas von Bergh vars far hade förlorat både gods och titel, skrev ”af medlidande för en pauvre Etudiant, som nu intet mera äger af sitt eget, än ett varmt blod och uprichtigt sinne för sitt K[ära] Fädernesland”.¹⁴⁶

Carl Gabriel Tawastén och Nils Planting Gyllenbåga förklarade båda hur de suttit fängslade och tjänat landet men även att de var helt utfattiga.¹⁴⁷ Nils Planting Gyllenbåga berättade om sin långa tjänstgöring:

... att iag som ifrån min Barndom uti det långwariga och swåra Kriget tient, och har så wäl som i det långa *fångenskapen* utstådt otroligt ondt, samt under samma tijd både anwänt annars hemma olyckeligen förlorat den större delen af min lilla ägendom, således på min ålderdom råkat uti ett tårftigt tillstånd...¹⁴⁸

Alltså fanns det fortfarande under Ständernas kommissions tid en tro, eller förhoppning, om att kronan skulle hjälpa fattiga och trotjänare som lidit i rikets tjänst. I supplikerna användes också några argument som visade på omsorg eller förståelse för kronans behov.

Jag weet nogsamt och med hwar redelig Patriot beklagar Wårt K[ära] Fäderneslandz ty wärr mångfaldige brister wid närwawande Conjunctur, dem Gud Nådel:n redressera täcktes, wille och i undersåtel:t betrachtande deraf fast ogierna Publico beswärlig falla, der *icke Wårt sletta tillstånd och indigence*, som den Högste bäst bekant är, twingade mig och mina till detta angifwande...¹⁴⁹

¹⁴⁴ Almquist 1934, s. 227 (242). Hemmanen hette Vik och låg i Vadsbro socken i Nyköpings län. De anslogs häradsfogden på hans lön och blev senare även fogdens boställe. Enligt benådningsbrevet fick Wudd även 1 hemman Giefersnäs (Gäversnäs) i Helgesta socken, saknas i Almquist.

¹⁴⁵ RSK akt 73, *Herman Fleming*, 5 april 1725. Jämför även akt 386, *Elsa Ebba Fleming*, angående Peder Bagges tillfälliga besittningsrätt.

¹⁴⁶ RSK akt 34, *Anders von Bergh*.

¹⁴⁷ RSK akt 12, *Carl Gabriel Tawastén*, 9 juni 1724.

¹⁴⁸ RSK akt 14, *Nils Planting Gyllenbåga*, 31 augusti 1736. (Min kursivering.)

¹⁴⁹ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*, 23 juni 1724. (Min kursivering.)

Axel Gabriel Leijonhufvud förklarade hur ogärna han ville besvära kronan med sina räkningar, men familjens besvärliga ekonomiska situation gjorde det svårt för honom att agera på annat sätt. Anna Bölljas kommentar om att hon inte understått sig att kräva makens innestående lön, kan även det betraktas som ett retoriskt framhållande av att man var medveten om kronans svåra situation.

Kvinnor, män och utsatthet

Carl Gabriel Tawastén använde ordet fattigdom i sin supplik, både som ett ekonomiskt argument och för att vädja om kommissionens medlidande. Utifrån rådande normer och föreställningar var dock fattigdom, på samma sätt som värnlöshet, knappast något som kunde förenas med en högre samhällsställning.¹⁵⁰ Å andra sidan hade reduktionen, de efterföljande rannsakingarna och krigsåren inneburit att även ståndspersoner mist inkomster och egendom, i många fall avsevärda summor.¹⁵¹ Familjen von Königsmarck argumenterade till exempel i en supplik att de genom reduktionen "mist och förlorat någre tunnor gulds ägendom".¹⁵² Men ordet fattigdom var onekligen stigmatiserat och det kunde sända fel signaler. Det är illustrativt att kvinnor använde ordet fattigdom betydligt mer än män i de undersökta supplikerna. Det är enbart i fyra av de 99 breven signerade av en man, där författaren uttryckligen talade om sin egen och familjens fattigdom.¹⁵³ Ordet fattigdom användes däremot i tio av de 23 breven signerade av en kvinna.

I Anna Bölljas brev användes ordet fattigdom för att väcka medlidande. Enligt brevet hade hon "warit ifrån åhr 1691 en wernlös och igenom mångfaldige swårigheter utj Fattigdom fördiupad Enckia".¹⁵⁴ Anna Böllja var född på 1640-talet och en av de äldsta supplikanterna. Hon förklarade hur hon drabbats av flera olyckor sedan hennes make avlidit och hon själv blivit "värnlös". Kommissionens undersökningar visade också att Böllja hade rätt att misstänka att hennes rättsäkerhet försämrats. Det visade sig att ersättningen för det halva hemman som hon hade att fordra hade betalats ut till hennes kusins familj, vilka inte ägde någon formell rätt till hemmanet.

Fattigdomsargumentet användes alltså på ett lite olika sätt av kvinnor respektive män. Frågan är huruvida familjerna verkligen var fattiga, eller om det fanns andra skäl till att de hänvisade till ett utsatt läge. I Bölljas fall vet vi från andra källor att änkan innehade, förutom det halva hemman som hon ville ha tillbaka av kommissionen, ett par mantal frälsejord under säteriprivilegier i

¹⁵⁰ Unger 1996, s. 200.

¹⁵¹ Dahlgren 1967. Kullberg 1973.

¹⁵² RSK akt 18, *Beata Elisabeth Königsmarck*, 3 april 1723.

¹⁵³ RSK akterna 12, *Tawastén*: 14, *Planting Gyllenbåga*: 27, *Dannerhielm* samt 34, *von Bergh*.

¹⁵⁴ RSK akt 17, *Anna Böllja*, juli 1724.

samma socken.¹⁵⁵ Böllja ville visa kommissionen att hon förlorat inkomster på grund av att hennes ärende hade hanterats illa – och jag tror att det är så vi ska förstå hennes sätt att använda ordet fattigdom. Detsamma gäller Christiana Reiher som helst av allt ville ha tillbaka sina gamla hemman:

[B]eder iag fattige änkia att få mina godz igen effter där å orten Eligst föga sådane hemman finnes till wederlag uthan öde odugelige och af fienden förstörde [...] och som iag igenom många och långsamt *solliciterande blifwit giäldbunden och tårfftig*...¹⁵⁶

Reiher menade att hon hade hamnat i skuld på grund av de många årens enträgna ansträngningar att få tillgång till sin rätt.¹⁵⁷ Det var alltså inte bara den orättfärdiga indragningen som haft negativ inverkan på hennes ekonomi, det var även de hinder som ställts i hennes väg för att få tillbaka egendomen. Även den nu tillsatta kommissionen hade bidragit till hennes utsatta läge, genom att den inte hjälpt henne att komma till sin rätt.

Ytterligare ett exempel kommer från den ogifta jungfrun (om än över 50 år gammal) Helena Maria Gyldencrantz, som skrev på sin egen, sin systers och sin halvsysters vägnar.¹⁵⁸ De hoppades återfå ett par hemman som tillfallit dem på mödernet. De hade fått rätt att få tillbaka dem efter ett beslut i kungliga Reduktionskommissionen redan 1696. Trots detta så hade de ännu inte, efter 28 år, fått tillgång till hemmanen. Gyldencrantz bad att:

[K]omma til possession igen af denne Wår rätta ock enskilte Egendom, hwilken Wij fattiga wärnlösa Syskon, som alla lefwa uti ett mycket beklageligt, *swårt ock medellöst tilstånd*, uti så lång tid, med största förlust ock afsaknad hafwa måst umbära.¹⁵⁹

Fröknarna Gyldencrantz/Wallenstedt hade ännu kvar säteriet Ludgonäs (idag Trollesund) i Nyköpings län, men deras familj hade förlorat mycket under reduktionen och rannsakingarna. Deras morfar, Johan Silfverstierna, hade varit en av landets rikare under sin levnad och hade haft stora egendomar i Halland och Södermanland, vilka han fått dels i pant för lån till kronan, dels genom köp. Hans tre döttrar ärvde mer än 300 frälsehemman när han dog år 1660, men mycket hade dragits in under reduktionsåren.¹⁶⁰ Det faktum att dessa systrar, ja, faktiskt de flesta av kvinnorna som vände sig till

¹⁵⁵ Almquist 1931, s. 570, 870. *Brunna* säteri i Vänge socken, Uppsala län. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Böllja*.

¹⁵⁶ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, mars 1731. (Min kursivering.)

¹⁵⁷ Sollicitera, se engelskans *solicit* hemställa om, enträget be.

¹⁵⁸ RKA akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 15 september 1724. *Helena Maria* (dog ogift 1747) och *Anna Christina Gyldencrantz* (dog ogift 1729) till Ludgonäs, Ludgo sn, Södermanland, och deras halvsyster *Catharina Wallenstedt*. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Gyldencrantz*.)

¹⁵⁹ RKA akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 15 september 1724. (Min kursivering.)

¹⁶⁰ RSK akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *Gyldencrantz*.

kommissionen, hade haft svårt att få tillgång till hemman eller den ersättning som de vunnit rätt till, gör det lockande att ställa frågan huruvida kvinnor hade svårare att hävda sin rätt mot kronan än män.¹⁶¹ Man ska dock hålla i minnet att majoriteten av männen som skrev till kommissionen hade samma problem.¹⁶²

Många hänvisade säkert till fattigdom av främst strategiska skäl och som strategi var den lättare att använda för kvinnor än män. Ett par undantag var den adlige, men synskadade, Carl Gabriel Tawastén och den ofrälse Andreas von Bergh. De talade om fattigdom och utsatthet på samma sätt som många kvinnor. Skillnaderna är istället större om man jämför dessa båda mäns brev med hur majoriteten av män formulerade sig i suppliker. De flesta manliga supplikanter talade om inkomstförluster, men de använde inte ordet fattigdom. För att illustrera ekonomisk förlust valde de istället formuleringar om hur de varit i "mistningen", hur de "lidit" eller kommit "till skada".¹⁶³

Män kunde däremot tala om andras, och då främst kvinnors, fattigdom. Häradshövdingen Benjamin Dannerhielm, vars ärende jag hänvisade till tidigt kapitlet, berättade till exempel hur hans säljare – eller hemulsman – fru Anna Maria Palmbaum, hamnat på obestånd.¹⁶⁴ "[M]en hon beklagelig död i stor fattigdom och sen en tiggerska, och barnen i armdomb och äldingheet lämnade"¹⁶⁵ Dannerhielm bad att hans ärende skulle "skierskådas" och av kommissionen bringas till ett rättvist slut. Anledningen till att han hänvisade till fru Palmbaums barn hade med arvsregler och ansvar över generationerna att göra. Enligt andra källor hade Palmbaum tre döttrar vilka överlevde henne, men alla döttrarna förefaller ha lämnat adelsståndet genom sina äktenskap. Palmbaums make hade dessutom varit gift tidigare och två barn från det tidigare äktenskapet överlevde Palmbaum. Hennes styvson, kapten Jonas Silfverswärd, hade till exempel utfattig och sårad ansökt hos kronan om underhållshemman år 1720.¹⁶⁶ Dannerhielm skrev till kommissionen att han:

[R]åkat oförmodel[igen] i handell med sådant folk, som iag icke ringaste tilgång och betalning kan hafwa att förwänta utaf, utan somb[iga] *medellösa och döda, och de öfrige blefne tiggare och utfattige*.¹⁶⁷

¹⁶¹ Bland kvinnorna som blivit lovade ersättning men sedan inte fått någon, se: akt 8, 17, 18, 21, 212, 369, 386. Saknas, akt 52, 185.

¹⁶² Återfinns i 22 akter, (2, 4, 6, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 27, 35, 36, 38, 47, 61, 63, 65, 71, 72, 73, 77, 78). Saknas i 11 akter (3, 28, 32, 34, 44, 52, 60, 70, 79, 130, 369).

¹⁶³ Se till exempel akt 2, 72.

¹⁶⁴ RSK akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 27 oktober 1724. Hans säljare, änkan Anna Maria Palmbaum eller Palmbom. Hon hade varit gift med Lorentz Peter Silfverswärd som ärvt gården av sin mor, Märta Gyllenswärd.

¹⁶⁵ RSK akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 27 oktober 1724.

¹⁶⁶ Riddarhusets stamtavlor 2002. *Silfverswärd*. Se även *Gyllenswärd*.

¹⁶⁷ RSK akt 27, *Benjamin Dannerhielm*, 16 november 1728.

Kanske hade de föregående årtiondenas extrema situation förändrat samhällets föreställningar kring fattigdom och tänjt på gränserna för vilka som kunde betraktas som den rätta typen av fattiga. Dannerhielms skulle knappast valt att handla med "sådant folk" om han vetat om vad som skulle komma. I de flesta köpekontrakt förband sig säljaren att ersätta köparen om köpet bröts upp, om till exempel en släkting bördsklandrade. En familj som saknade medel kunde inte ersätta sin köpare och följaktligen fanns det anledning att inte göra affärer med fattiga familjer. Men just det här fallet, menade Dannerhielm senare i brevet, var det inte han som valt att köpa jord från fel familj – utan felet berodde på att reduktionen hade förändrat utgångsläget på ett sätt som ingen kunnat förutse och dessutom hade rannsakingarna inte tagit till sig all information i ärendet.

Slutligen så kunde supplikanter också tala om behov utifrån ett familjeperspektiv. Som jag visade ovan berättade Tawastén hur han hade tre små barn och en hustru att försörja. Catharina Sack talade om att hon och hennes barn "ganska wähl behöwer" ersättningen som de ännu väntade på för sin försörjning. Joakim Beck-Friis skrev att han hoppades att hans "K[ära] barn kunde en gång obehindrat njuta och werkerligen nyttja deeras föräldrars qvarlemnade gods och egendom".¹⁶⁸ Både kvinnor och män hänvisade alltså till familjen och dess försörjning.

Sammanfattning

Supplikanterna fortfarande förväntningar på kronan att skydda deras rättigheter och deras egendom. Samtida föreställningar om kronans ansvar för att skydda eller upprätthålla en familjs ståndsposition framträder i supplikerna, men även förväntningar på kronan att göra det möjligt för individer att meritera sig och förbättra sig. Samtidigt finns det intressant nog tecken på att det i samband med reduktionen blev mindre viktigt för kronan att hjälpa familjer behålla sin ståndsposition. Istället var det från kronans sida viktigare att synliggöra och reglera vem som ägde vad och på vilka villkor.

Män och kvinnor talade på lite olika sätt om sina behov och hur de förväntade sig att kronan att ta ansvar för dessa. Män talade inte i samma utsträckning som kvinnor om fattigdom, de hänvisade istället till att de lidit skada eller förlorat inkomst. Förväntningarna som ställdes på kronan var då att kronan skulle låta göra en riktig utredning eller att se till att beslut drevs igenom. Både kvinnor och män kunde hänvisa till att de utarmats på grund av kronans orättfärdiga indragningar eller hantering av ärendet. Många suppliker handlade om hur familjerna inte lyckats få tillgång till ersättningar eller hemman, trots att de fått beslut och tilldömts ersättning. Det är lite förvånande att i stort sett ingen argumenterade att de ville ha hjälp eller ersättning för att kunna uppfostra eller utbilda sina barn. Det personliga

¹⁶⁸ RSK akt 52, *Joakim Beck*, 6 november 1726.

tjänste- och trohetsförbundet mellan krona och familj har alltså tappat betydelse. Donationsbrev, utdelade under sextonhundratalet, hänvisade jämförelsevis ofta till familjernas möjligheter att leva upp till de förväntningar som ställdes på deras stånd. Familjernas behov som de framkommer i supplikerna kretsade mer kring den egna nöden eller rättsäkerhet.

Förväntningar på kronan rörande rättsäkerhet

I föreliggande avsnitt vill jag titta lite närmre på hur kvinnor och män argumenterade för sin besittningsrätt till de reducerade egendomarna. Min tanke är att dessa argument kan säga en hel del om hur man betraktade egendom och de samhällsmekanismer som var satta att skydda familjers tillgångar. Hur argumenterade de berörda för vad som var rätt eller fel och hur pass väl kände de till lagar, regler och förordningar? Gemensamt för de argument som tas upp här är att de handlar om hur suplikanterna valde att tala om besittningsrätt till gods och hemman.

Redan inför riksdagsbeslutet att dra tillbaka kronans gårdar, diskuterades ansvarsfördelning och vem som skulle bära förlusten av att hemmanen reducerades. Kronan menade att de familjer som en gång fått donationsgodsen bara haft dem till låns och att det nu var dessa familjer som skulle bära ansvaret. Redan under donationen år 1655 hade kronan den här inställningen.¹⁶⁹ Familjerna hade haft fördelar av att de fått uppbära räntor och annat från kronans gårdar, men nu behövde kronan ta tillbaka dessa för det allmännas bästa.¹⁷⁰ Det var således den ursprungliga donationsmottagaren eller hans arvingar som ytterst skulle hållas ansvariga. Resultatet av den här politiken blev som förväntat en lång rad av civilrättsliga fall i hovrätterna där arv eller försäljningar bröts upp och reddes ut på nytt. Många donerade gårdar hade sålts vidare, med kungligt tillstånd. När dessa gårdar drogs in fick köparna söka sina säljare, sina hemulsmän.¹⁷¹ Hemulsansvar innebar att om ett köp bröts upp på grund av att någon med starkare rätt klandrade köpet, så var säljaren ansvarig att ersätta köparen (eller bevisa att försäljningen visst hade gått rätt till).¹⁷² I samband med reduktionen togs beslutet att hemulskrav inte kunde riktas mot kronan, men mellan privatpersoner ökade de tidigare i allmänhet sällsynta

¹⁶⁹ Dahlgren 1964, s. 222–223.

¹⁷⁰ Ägren 1997a, s. 116–117.

¹⁷¹ Ägren 1997b.

¹⁷² Ägren 1997a s. 118–119. Ägren 1997b, s. 250–253. Det var viktigt för kronan att slå fast redan under reduktionen på 1650-talet att hemul inte kunde riktas mot kronan av köparna av kronans gårdar. Civilrättsliga regler som hävd och hemul gällde mellan privatpersoner, men inte mellan privatpersoner och staten.

hemulfsfallen.¹⁷³ Många gårdar hade under åren gått genom flera händer så att i vissa fall en dominoeffekt uppstod där hovrättsmålen påverkade varandra.

En självklar utgångspunkt för supplikanterna var att hänvisa till någon, eller flera, av de fyra punkter som kommissionen satt upp för sitt arbete. Enligt de två första punkterna kunde de som haft gods vilka köpts av kronan, eller gods de fått i pant för lån, ha möjlighet att ansöka om ersättning om de inte fått någon tidigare. Tredje punkten gav möjlighet åt familjer vars gods dragits in på grund av skulder till kronan vilka familjen senare löst eller blivit frikända ifrån. Slutligen gav den fjärde punkten tillstånd att klaga åt dem som bytt jord med kronan, men sedan förlorat både det egna godset och ersättningen. Kommissionens fyra punkter gav alltså inte många möjligheter för drabbade att klaga på reduktionen om inte indragningen skett i strid med förordningar och riksdagsbeslut.¹⁷⁴ Avsnittet har lagts upp efter de fyra punkterna vilka får verka strukturerande för texten. Vissa ärenden, om än inte så många, låg utanför de fyra punkterna och då fick supplikanten använda andra strategier, som att vädja till kommissionens högre syfte. En strategi kunde vara att argumentera för att familjen hade fordringar på kronan för obetalda löner eller utlägg och att dessa hade (eller borde) kvittats mot familjens skuld hos kronan.¹⁷⁵

Och som jag är mer än försäkrad derom, att Riksens Ständer medelst denna Högl. Commissionens uprättande syftat endast derpå, att *Gudz ähra motte blifwa befrämjad, rättwijsan styrkter och de fattige nödlidande hjelpste*.¹⁷⁶

De som inte kunde hänvisa till en av de fyra punkterna kunde, som Andreas von Bergh, hänvisa till det som skulle kunna sammanfattas som fördraget mellan stat och undersåtar, nämligen upprätthållandet av Guds ära och lag, skydd för rättvisan och omsorg om undersåtarna.

Besittningsrätt genom köp

Enligt *den första punkten* hade de, vars köpta hemman reducerats utan ersättning, rätt att vända sig till kommissionen för att få sitt ärende utrett. Kronan hade under 1680-talet argumenterat för att (den orimligt höga) avkastningen från godsen hade varit tillräcklig ersättning för köparna.¹⁷⁷ Inte helt överraskande så var det flera familjer som, när de vände sig till

¹⁷³ Ågren 1997b.

¹⁷⁴ Dahlgren 1967, s. 58–59.

¹⁷⁵ RSK akt 72, *J. Wideqvist*, 6 december 1726. Han tog upp att hans hustrus morfar ”kiöpt för ofruchtbart Capital”, han hade alltså en fordran på kronan. Jämför även akt 12, *Tawastén* (morfaderns lönefordran). Akt 17 *Böllja* (makens inestående lön).

¹⁷⁶ RSK akt 34, *Andreas von Bergh*, 15 februari 1725. (Min kursivering.)

¹⁷⁷ Brännman 1950, s. 59–61, 74–76. Winberg 1985, s. 204. Ågren 1997a, s. 115–119. Köpegods hade värderats efter 3–4 procent ränta under 1620–1630-talet och under reduktionen räknade man istället på en ränta mellan 6 och upp till 9 procent. Köpeskillingen bestämdes efter skattens värde, en kapitaliseringsnorm där till exempel varje 4 daler ränta prissattes till 100 daler – 4 procent.

kommissionen, ifrågasatte kronans uppräknade prissättning på äldre gårdsköp (eller panträtter) under reduktionsåren. Några menade att de betalt betydligt mer än vad gårdarna var värda.¹⁷⁸ Till exempel menade Maria Helena Gyldencrantz att av hennes morfar hade "wid hemmanens inkiöp [...] mera blifwit ärlagt, än landsens högsta taxa, efter hartkorn uträknat...".¹⁷⁹

Bakgrunden till många av ärendena som lades fram inför ständernas kommission hade att göra med hur kronans representanter uppvärderat deras förfäders köp. Kronan hade under reduktionsåren (1686) beslutat att tidigare konungars värdering av och prissättning på gods och gårdar varit för låg. Följaktligen följde en lång rad av undersökningar och omvärderingar av köp och innehavarna fick räkningar på dessa "oköpta räntor". Reduktionen innebar således att tidigare kungars fördrag och överenskommelser med undersåtar togs under förnyat övervägande.¹⁸⁰

Turerna kring det skånska godset Sireköpinge ger ytterligare ett exempel. Gården hade köpts från den danska kronan redan år 1547.¹⁸¹ Under 1720-talet var Malte Ramel innehavare och han hade flera synpunkter på kronans uppräkning. För det första hade reduktionsmyndigheterna (på 1680-talet) i Skåne räknat alldeles gale. När hans gods drogs in så var det på grund av "oköpta räntor", godset skulle alltså ha sålts alltför billigt. Uträkningen hade reduktionsverken baserat på en jämförelse av hur mycket en tunna *hartkorn* (hårt korn) kostat när godset såldes från kronan, och värdet på en tunna hartkorn den dag godset skuldbelades.¹⁸² Förvisso, menade Ramel, var det riktigt att en tunna hartkorn hade varit värd 50–60 riksdaler specie under Christian IV:s tid, men det betydde inte att priset var detsamma vare sig tidigare eller senare.¹⁸³

[D]het är af Historien bekant att kort för Christiani Tertii tydh, så war det inbördes Krig i Dannemarck – med Konung Christian den andre, och hans anhängare. At godz då strax efter sådana Traublee warit både i slät stånd och i *slät prys*, är lätt att Presumera.¹⁸⁴

¹⁷⁸ RSK akt 12, *Tawastén*. Akt 21, *Gyldencrantz*. Akt 60, *Ramel*.

¹⁷⁹ RSK akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 15 september 1724. Med systrar för arv efter Johan Silfverstierna ibland annat Halland.

¹⁸⁰ Ågren 1997a, s. 115–119.

¹⁸¹ RSK akt 60, *Malte Ramel*, 21 november 1738. Jöran Locke köpte godset från Christian III, och i början av 1600-talet hade Sofia Ramel köpt godset från Thage Tott.

¹⁸² Ullgren 2004, s. 48–49. I Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän presterades rusttjänst för alla gårdar, även sätesgårdar. För frälsegårdarna i dessa landskap utgjordes rusttjänsten efter tunnor hartkorn räknat, torkat – hårt korn. Hartkorn var en naturabaserad pålaga för rusttjänst att jämföra med mark i Sverige och hade alltså inget att göra med ytmått eller utsädesmått.

¹⁸³ RSK akt 60. *Malte Ramel* förlorade friheten för ett antal hemman för oköpta räntor – en ersättning till kronan baserad på att godset köpts för billigt. Hemmanen fick utgöra samma skatt som kronohemman, Ramel ville få tillbaka dem som frälsehemman.

¹⁸⁴ RSK akt 60, *Malte Ramel*, 21 november 1738. (Min kursivering.)

Ramel menade, med andra ord, att det inte bara var priset på en tunna utsäde som kunde variera. Att ifrån krigstidens prissättning på gods dra slutsatser var fel, "emedan dett är allom bekant, att *priset på fast godz stiger och faller* efter tidernas omständigheter".¹⁸⁵

Ramel använde också ett av adelns tyngre argument mot reduktionen och beslutet år 1686, nämligen att den danska kronan hade varit nöjd med den erlagda köpesumman år 1547. Det här var ett laga köp och en myndig konungs hade signerat försäljningen. Kunde då den svenska kronan trettio år senare ifrågasätta köpets riktighet eller hans besittningsrätt till godset? Maria Ågren har i det här sammanhanget visat hur reduktionsanhängarna argumenterade år 1686. De menade att för det första var det monarkens rättighet att ta tillbaka tidigare avyttrad egendom, om försäljningen skadade det gemensamma. För det andra måste ett pris vara skäligt, kronan måste få fullt betalt, allt annat måste betraktas som olagligt. För det tredje kunde inte civilrättsliga regler som hävd eller hemulsansvar riktas mot kronan, de skulle bara gälla mellan enskilda. Till exempel var det inte längre tillräckligt att en familj besuttit ett gods i ro och utan att ifrågasättas; hävd var inte ett argument som kunde användas mot kronan. Slutligen kunde privaträttsliga regler åsidosättas när landet hotades. Egendom kunde dras in för det allmänna bästa.¹⁸⁶

De mer symboliska värden som tillerkändes donationer under sextonhundratalet hade under reduktionsåren ersatts av ett (uppräknat) ekonomiskt värde. Även om vissa delar av den äldre feodala strukturen onekligen fanns kvar så framträder också nya idéer; ett mer marknadsekonomiskt tankesätt. Kronans argument för att omvärdera av försäljningar och prissättning baserades i samband med reduktionerna år 1655 och 1680 på mer feodala synsätt och argument, som att monarken hade rätt att ta tillbaka det som tidigare konungar gett bort.¹⁸⁷ Under reduktionsåren kring 1680 talades mycket om hur allmännyttan tagit skada av allt för lågt värderade försäljningar. Köparna hade också haft inkomster från räntor som inte ingått i köpet, så kallade *ököpta räntor*, vilket kunde anföras som ett argument för att priset satts för lågt och därmed var köpet oriktigt. För att ett köp skulle anses lagenligt måste priset ha satts på ett visst sätt.¹⁸⁸ Därtill kunde anföras att det kronan sålt inte var fastigheter, utan räntor. Sammantaget kom dessa att annonsera en förändrad syn på värde och god hushållning som hade en grund i en mer modern syn prissättning och på vad kronan kunde och inte kunde göra. Det var inte en förändring som skedde från den ena dagen till den andra, men det var definitivt ett nytt sätt att tänka. Det handlade om hur kronan såg på

¹⁸⁵ RSK akt 60, *Malte Ramel*, 4 oktober 1738. (Min kursivering.)

¹⁸⁶ Ågren 1997a, s. 116-119.

¹⁸⁷ Ågren 1997a, s. 108-114.

¹⁸⁸ Ågren 1997a s. 117.

allmännyttan och relationen med undersåtarna, deras tjänster och hur rikets behov skulle finansieras.

Det finns ett antal ärenden i kommissionens arkiv, där det framgår att statens kontrollapparat inte alltid fungerade. Även om de flesta köp redan hade retts ut när kommissionens arbete inleddes år 1724, så hade några familjer förlorat köpegods felaktigt, eller blivit lovade ersättning vilken ännu inte betalats ut. Supplikanterna försökte bevisa sin rätt genom att hänvisa till köpebrev, reduktionsbeslut eller senare tilläggsinbetalningar; de kunde bevisa ”på hwad sätt de oköpte räntorne äro Clarerade”.¹⁸⁹ Anna Böllja hänvisade till exempel till ett reduktionsbeslut hon fått år 1693. Hennes lilla halva hemman hade reducerats dels för att priset ansågs ha räknats för lågt, dels emot lösen eftersom det var ”beläget inom Upsala Slätz Fryhetzmihl”.¹⁹⁰ Tyvärr hade Anna inte fått ut den ”lösen” som hon blivit lovad och det var dessa pengar hon ansökte om. Hellre än pengar önskade hon få tillgång till ett ersättningshemman. Enligt brevet räntade hemmanet Anna förlorat lite över 14 daler silvermynt per år och av dessa hade fem reducerats – resten skulle änkan få ersättning för.¹⁹¹

Förutom det halva köpta hemman som Böllja förlorat så ägde hon också en fräsegård i samma socken, vilken kommit till henne i arv från hennes farmors familj. Hennes farfar hade senare också fått donationer i samma socken.¹⁹² Det som rörde till i ärendet (ytterligare) var att det halva köpta hemmanet som Anna ansökte om, ursprungligen hade köpts år 1643 från kronan av Annas fars halvbror, Axel Böllja. En av Axels döttrar Sofia Böllja, hade ärvt det halva hemmanet och hon var gift med en kapten Wilhelm Nisbeth. Nisbeth pantsatte senare hemmanet till Anna Bölljas make, Jakob Reenhielm. När sedan Nisbeth inte kunde betala tillbaka sitt lån beslutade häradsrätten år 1684 att mäta ut skulden. Rättens värderingsmän samlades på Vangsby för att mäta ut så pass mycket jord ”som kunde sig bestiga emot den Liqid pratention och skuld” som Reenhielm hade att förvänta från Nisbeth. Jakob och hans hustru var alltså efter 1684 hemmanets rätta ägare. När hemmanet sedan drogs in för att Axel Bölljas köp på 1640-talet hade värderats om, borde Anna ha sökt ersättning från sin säljare – familjen som ursprungligen köpt jorden för billigt från kronan. Ständernas kommissions undersökningar på 1720-talet visade att ersättningen,

¹⁸⁹ RSK akt 72. *Johan Wideqvist*, april och december 1725. På sin hustrus vägnar, Christina Grönskog, angående hennes morfaders, Joakim Transehe von Roseneck, köpta gårdar.

¹⁹⁰ RSK akt 17, *Anna Böllja*, juli 1724. Hänvisningen till att gården låg nära Uppsala slott hade att göra med reduktionsbeslutet år 1655 – alla kronans gods och gårdar som låg på *förbjuden ort* (nära slott, fästningar, bergsbruk m.m.) skulle dras tillbaka.

¹⁹¹ RSK akt 17, *Anna Kjettilsdotter Böllja*, juli 1724.

¹⁹² Hennes farmor: Brita Månesköld, farfar: Sten Classon Böllja. Se Riddarhusets stamtavlor 2002. *Böllja*.

trots att Anna var den riktiga innehavaren, hade hamnat hos Wilhelm Nisbeth.¹⁹³ Anna hade inte lyckats få någon ersättning från sin säljare.

Genom att titta närmre på ärenden som Anna Bölljas och Malte Ramels ovan, kan man ana hur besittningsrätten påverkats och komplicerats av sena sextonhundratalets reduktion, förmyndarräfst, frälseundersökningar och säterirannsakningar. Kronans och centralförvaltningens mål var att täcka allt mer av riket under sin skugga. Reduktionsreglerna hade också förändrats och skärpts under enväldet och vissa familjers egendom rannsakades om och om igen. En bieffekt av detta var att det inte alltid var helt enkelt för familjer att bevisa vilken rätt de hade till jorden. Det var helt enkelt svårare än vanligt att hålla ordning på vem som ägde vad.

När det gällde de köpta godsens så kom den stora förändringen år 1686 då riksdagen antog kronans förslag att i efterhand höja priset på köpen. Beslutet innebar dels att de gamla köpekontrakten underkändes, dels att familjerna fick betala de oköpta räntorna – kronan menade att de som satte priset inte hade tagit hänsyn till samtliga inkomster som köparna faktiskt haft tillgång till.¹⁹⁴ Kunskapen om vem som ägde vad fanns framförallt att hämta i lokalsamhället. Där registrerades jordtransaktioner av olika slag i häradsrätten och det levande minnet och kunskapen om vem som brukat vad var mycket viktigt. Även jordtransaktioner mellan kronan och donationsmottagare hade registrerats i lokalsamhället genom så kallade immissionsbrev. De skickades ut från kronan till landshövdingen och från landshövdingen till kronofogdar och häradsskrivare, vilka registrerade förändringen och informerade berörda krono- eller skattebönder. Det är dock tydligt att kunskapen om lokala transaktioner inte alltid nådde hela vägen till Stockholm – det man visste i lokalsamhället var inte nödvändigtvis bekant i huvudstaden.¹⁹⁵ I tidigare kapitel visade jag hur det hände både nu och då att kronan gav bort gårdar som redan hade givits bort till andra.¹⁹⁶ Först när lokalsamhället nåddes av immissionsbrevet eller när den nye donationsmottagaren försökte få tillgång till sina räntor, uppdagades det att ett fel hade begåtts. Ofta var det då landshövdingen som fick lämna förslag på alternativa hemman och informera kronan.

¹⁹³ RSK akt 17, *Anna Böllja*, juli 1724. Ersättningen uppgick enligt Kungliga Statskontoret till 240 daler silvermynt. Enligt undersökningen betalades medlen utav 1692 års Nyländska mantalspengar. Kapten Wilhelm Nisbeth dog 1695 och hans son Axel ärvde Vangsby på mödernet enligt Almquist 1931, s. 882–883.

¹⁹⁴ Ågren 1997a, s. 115.

¹⁹⁵ Ågren 1997a, s. 267–269. Ågren 1997b, s. 251. Se även akt 17, *Anna Böllja*, där bilagor innefattar kopior av häradsrättens protokoll, immissionsbrev från häradsfogden, ratifikation från landshövdingen, beslut där en torpare (Sundztorpet?) under Wangby ska hålla Anna Böllja som sin "rätta husbonde", protokoll från värderingen, tvist mellan den indelte trumpetaren Jonas Phil.

¹⁹⁶ Då menar jag inte de tillfällen när *expektansrätter* donerades, de var hemman som mottagaren skulle få tillgång till först efter att jorden hemfallit till kronan.

Flera familjer verkar också – så som Nisbeth hade gjort i Anna Bölljas fall – ha tagit tillfället i akt och utnyttjat den osäkerhet som präglade tiden. Hovdamen Märta Berendes och hennes styvson Lennart Posse lämnade till exempel flera frälsehemman i byte för indragna norrköpingbesluts hemman till kronan, trots att dessa inte längre tillhörde dem.¹⁹⁷ Man kan givetvis fråga sig om det var ett avsiktligt agerande från Nisbeth och Berendes, eller om de bara hade dålig reda på sina egendomar. Det som talar för att agerandet var avsiktligt i Nisbeths fall är att det var ett litet hemman men det hade legat i sambruk under familjens huvudgård, varmed jag menar att det knappast var en anonym del i ett stort och oformligt godscomplex. I Berendes fall så skulle man kunna tänka sig att det var ett oavsiktligt agerande som hade att göra med okunskap och just anonyma hemman under ett stort godscomplex. Men tveklöst var det så att Berendes och hennes arvingar genomförde många byten och försäljningar med både kronan och andra privatfamiljer under åren efter reduktionen. I de flesta byten hon gjorde med kronan fick hon hemman som låg i anslutning till de frälsegårdar hon och hennes arvingar hade kvar. Hon och hennes egna barn (respektive hennes styvbarn) hade drabbats hårt av reduktionen och de hade förlorat gods runt om i landet. Förutom flera byten med kronan genomförde Märta flera privata försäljningar, i all sannolikhet med avsikt att samla och förbättra bärkraften på de gods hon hade kvar.¹⁹⁸

De utvidgade reduktionsbesluten från 1683 och 1686 innebar således att familjer som köpt gods av kronan fick se dessa köp rivas upp och värderas om. Flera familjer, som hade ägt ett gods i generationer, granskades och fick en räkning från kronan på mellanskillnaden. Det är inte överraskande att rättsgrunden för den här omvärderingen ifrågasattes. Familjer som köpt gods av kronan och sedan förlorat dem på grund av indragningar, hade inte rätt att vända sig med hemulsanspråk till sin säljare. Det finns även exempel på att många familjer hade svårt att få ersättning från sina säljare för jordtransaktioner mellan privatpersoner, delvis på grund av att det var svårare än vanligt att kontrollera vem som ägde vad.

Det förefaller inte ha varit någon större skillnad på hur kvinnor och män använde argument om besittningsrätt till köpt jord. De hänvisade till både Guds och rikets lag och till rådande praktiker. När det gällde köp ifrågasatte både kvinnor och män hur prissättningen eller uträkningar hade genomförts och senare hanterats av kronans representanter. Besittningsrätt genom att hävda sin rätt eller genom att bruka jorden, nedlagda kostnader och arbete var argument som både kvinnor och män förde fram.

¹⁹⁷ RSK akt 15, *Erik Axel Gyllenstierna* (odaterat). (Leijonhufvuds systerson), se även akt 3, *Wadenstierna*, Norbergs memorial 1721. Landshövding Axel Leijonhufvud ägde ett par hemman i Dalby sn, Uppsala län, som Berendes lämnat till kronan i byte. Leijonhufvud återfick gårdarna redan 1706.

¹⁹⁸ Se Almquist 1931, 1934, 1935, 1947, 1976.

Säkerhet för långivare

Enligt den andra punkten hade de vars pantegods dragits in utan att kronan betalat av lånet, rätt att vända sig till kommissionen över reduktionsverken. Även här handlade många av ärendena om gränserna för statens ansvar. Frågan som stod i fokus var hur de som lånade ut pengar till kronan skulle skyddas. Nils Planting Gyllenbåga argumenterade år 1736:

Ty hwad wore wäl Oförgripeligen mera strijdande emot vår allmänna Lag, än att Debitor som lämnat och inrymt Criditoren ägendom till underpant, och underpantens afkomster till afbetalning, att samma *dibitor depo[ss]iderade sin Creditor uthur panten och hwarken betallte Capitalet eller Intresse*.¹⁹⁹

I samtiden diskuterades långivares säkerhet intensivt och det fanns en stark övertygelse om att den som lånade ut sina pengar behövde kunna känna sig trygg och av den anledningen borde skyddas.²⁰⁰ Flera författare som vände sig till kommissionen verkar ha antagit att argument om kreditorers säkerhet skulle få gehör när supplikerna lästes upp inför de fyra stånden. Enligt breven gav både Guds och Sveriges lag ett starkt skydd åt undersåtarnas egendom och i fördraget mellan krona och undersåtar var det kronans plikt att upprätthålla det skyddet. Eller som Erik Axel Gyllenstierna uttryckte det, landet kunde knappast räkna med den "Gudommel. wälsignelsen" förrän "hwad med orätt bundit är, rättwysl:n uplöst warder".²⁰¹ Det var kronans ansvar att värna undersåtarnas rättsäkerhet.

Det var flera familjer som lånat ut pengar till kronan och fått hemmansräntor i pant för lånet. Hans Christopher Köningsmarck var en av dessa. Han hade lånat ut 70 000 riksdaler in specie, år 1662, och i pant hade han fått räntan från kungsgårdarna Torup, Häradswads och Bosjökloster i Skåne.²⁰² Gårdarna drogs senare in som *omistliga* för militären och i stället fick familjen andra pantegods, efter en del turer godset Wollin i Pommern. Men 1693 förlorade sterbhuset även detta gods på grund av en "efterräkning". Familjen hade dock medelst en inskickad "förklaring tydel. wijst at samma förpantningar sig grundade uppå Koungl. förskrifningar, förklaringar och försäkringar".²⁰³ De fick med andra ord rätt, men enligt beslutet skulle "Interesset till 5 pro centum reduceras" från de tidigare åtta – kronan hade gett sig själv bättre lånevillkor. Familjen skulle inte heller få tillgång till det "Hypothicerade godtset Wollin" förrän man rett ut huruvida en annan familj hade "något rättwyst åtahl". Resultatet av turerna var att Köningsmarckska arvingarna inte hade fått någon avbetalning på lånet

¹⁹⁹ RSK akt 14, *Nils Planting Gyllenbåga*, 31 aug 1736. (Min kursivering.)

²⁰⁰ Ågren 1992, s. 42–47. Ågren 2009, s. 69–71, 73–74.

²⁰¹ RSK akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna*, 4 maj 1723.

²⁰² RSK akt 18, *H. C. Königsmarck*, fördraget i rådet 27 maj 1720. Fältmarskalk, dog 1663. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Königsmarck*.

²⁰³ RSK akt 18, *Beata Elisabeth Königsmarck*, 3 april 1723.

under många år. När de sedan, efter enväldet, försökte få tillgång till åtminstone Torup, så hamnade deras ansökan mitt i den politiska debatten om reduktionen. Familjen försökte därför hävda att deras ärende *inte* hade med reduktionen att göra, utan att det handlade om ett lån och inget annat.²⁰⁴

[S]ynnes bort lära kienna och *skillia Reductions saker från dem som af någon annan beskaffenheet äro*, intet kan begripa, att detta som dem här uthinnan wederfahrits.²⁰⁵

Familjens strategi, att försöka skilja ut sitt ärende från de många och omfattande reduktionsärendena, var säkert inte så enkel att få gehör för.²⁰⁶ Kronans ansvar att betala tillbaka lån eller krediter kunde även diskuteras utifrån omfattning eller prissättning. Handelsmannen Henrik Lohe hade först arrenderat Eskilstuna ladugård (1625) och senare Tunafors mjölkvarn i Södermanland. År 1655 hade han istället fått dem i pant för ett lån till kronan. När sedan dessa reducerades år 1685 hade kammarrätten och likvidationskommissionen fastslagit att familjen redan fått tillbaka sina utlånade pengar genom den förmånliga panten – de ansågs skadelösa. Carl Wattrang, som supplicerade ständernas kommission på arvingarnas vägnar, menade att egendomen dragits in utan ersättning och att uträkningen var fel:

[M]an betager honom all förmåhn, som alla Arrendatorer och Förpantare niutit. Ingen har förr betahlt så mycket, intet har han fådt 2/3 af det förskrefne billige interesset, som war 8, det hans Koungl. May:t stadfäst, *huru kan han sägas wara skadelös hållen, och nögachtel:n contenterat?* Hwad har wäl honom utaf alt detta lämnatz för det han skulle bestå casus fortuitos, Boskapzsiuka, misswäxt, hålla husen wid macht och reparera qwarnen?²⁰⁷

Wattrang ansåg att de krav som funnits på familjen att ansvara för underhåll och eventuella olyckor inte stod i proportion till vad familjen verkligen fått ut. Enligt lånevillkoren skulle kronan betala åtta procents ränta till Lohe (i form av avkastning från panten). Det fanns också en anledning till att familjen fått så bra ränta:

[D]etta Låhn har ock warit ett högst *omträngt* till Högsahl. Kongl. Maij:tz Konung Carl Gustafs resa åth Preussen, hwarföre Obligationen i så nådiga Termer stälter.²⁰⁸

²⁰⁴ RSK akt 18, *Beata Elisabeth Königsmarck* 3 april 1723. Supplik från 1719 skickades fram och tillbaka mellan kammarkollegiet, rådet, ständernas sekreta utskott, och sedan till kamrer Norberg och kommissionen.

²⁰⁵ RSK akt 18, *Beata Elisabeth Königsmarck*, 3 april 1723. (Min kursivering.)

²⁰⁶ Jämför även akt 63, *Carl Wattrang*, odaterad. Han menade att hans indragna pantegods var ett ärende som var en ren "Cabinet Saak", och ej ett ärende för reduktions eller likvidationsverken.

²⁰⁷ RSK akt 63, *Carl Wattrang*, 3 september 1721. För Hendrik Lodes arvingar. (Min kursivering.)

²⁰⁸ Akt 63, *Carl Wattrang*, 3 september 1721. (Min kursivering.)

Kungens trångmål var anledningen bakom de goda villkor, vilka hade satts upp för handelsmannens lån. Därtill hade den höga procentsatsen på lånet till kronan varit rimlig, menade Wattrang. Lohe hade under arrendetiden betalat motsvarande tio procents ränta för arrendet till kronan, förklarade Wattrang. Borde då inte en inkomst på ”8 wara för honom skiähligt?”.²⁰⁹ Lohe hade dessutom aldrig fått ut så hög avkastning som hade utlovats, menade Wattrang. Enligt Lohes arvingars uträkningar hade de bara fått ut ränta motsvarande fem och en halv procents ränta från panten.²¹⁰ Wattrangs argumentationslinje var ganska typisk för det tidiga sjuttonhundratalets sätt att betrakta lån och säkerhet.

[I]ntet har Lohe förstådt annat än *quid pro quo*, Ladugården och Qwarnens inkomst mot Capitalet, intet är Intresse nämbt, intet pris för hwarken Arrendator eller förpantare satt på miöhlet, intet Intresse namngifwet, expresse honom förbehållet, hållas skadeslös.²¹¹

Wattrang argumenterade att Lohe inte hade betraktat vare sig arrende eller pant på det sätt som kronan hade räknat under enväldet. Däremot hade Lohe fått garantier om att han skulle hållas skadelös – att kronan skulle skydda hans rätt att få tillbaka sin egendom. För Wattrang var det rimligt att ta upp långivares säkerhet, eftersom hans familj förlorat all rätt till panten genom kammarrättens dom. Men han menade också att det var logiskt att kronan skulle skydda långivare:

[E]mot hwilket man gärna wore nöijd niuta förpantning efter denne dag, á 6 procento, uti någre andra lägliga räntor. Hwilken nåd och rättwysa *kunde animera andra, så nu som förr, Publico med förskåtter att bijträda*.²¹²

Kronan skulle med andra ord få lättare att få lån om kronan kunde skydda kreditorernas rätt. Det fanns även andra argument som man kunde lyfta fram. Johan och Margareta Adler Salvius arvingar argumenterade att provision var en självklarhet. ”[Å]fwen som provisionen är en Sak den så plägar följa sit Capital, som Skuggan Kroppen”.²¹³

Salvius arvingar kunde dock tänka sig avstå från en del av denna, om bara de fick tillgång till sin egendom igen. De antog att det var en mer gynnsam strategi

²⁰⁹ Akt 63, *Carl Wattrang*, 3 september 1721.

²¹⁰ Uträkningen byggde på Lohes böcker, Åkersbruks bok från 1675 samt kontrakt mellan arvingarna och Livgedingets landsbok. Länen Eskilstuna, Gripsholms samt Räfsnäs låg under Livgedingets Södermanlandskdel.

²¹¹ Akt 63, *Carl Wattrang*, 3 september 1721. (Min kursivering.)

²¹² Akt 63, *Carl Wattrang*, 3 september 1721. (Min kursivering.)

²¹³ RSK akt 65, *Johan Adler Salvius arvingar*, 3 juni 1731. Riksråd (adlad 1629, död 1652) och hans hustru Margareta Adler (född Skuthe, först gift m handelsman Lorentz Hartman, död 1657). Hon hade åtminstone en dotter, Brita, och en son, Lorentz Hartman dy. Hans son, Johan Hartman adlades Adlerhielm. Dotterns dotter, Birgitta Torskeskäl var Gert Rehnskiölds andra hustru. En av sönerna var greve och fältmarskalk Carl Gustaf Rehnskiöld. Se Riddarhusets stamtavlor 2002.

att förhandla med kronan om att få tillstånd att avskriva de skulder, *gravationer*, som familjen hade till kronan mot de fordringar de hade på kronan.²¹⁴ Margaretha Adler Salvius hade lånat ut en anseelig summa (85 500 daler silvermynt) till Karl X Gustav under 1655 och 1656. Änkan hade fått gods i säkerhet för lånet, vilka hennes arvingar sedan hade innehaft i godan ro fram till 1686. Godsen blev då ”Seqwestrerade och indragne”, de belades med kvarstad, ”under prætext at skulle ske observationer” på hennes makes ”skedda opbörder af Franska Soubsidie og en del Tyska Satisfactions-Medel”. Kungliga Kammarrevisionen utredde ärendet ända fram till 1712 och nu hade ständernas kommission beordrat en ny undersökning.²¹⁵ I förhoppning om att få ett slut på rannsakingarna, erbjöd sig alltså arvingarna att avstå från vissa fordringar. Även i detta ärende lyfte arvingarna fram att lånet hade varit gynnsamt för kronan och hela riket.

[A]lt som hela Riket denna Stund, ännu hafwer at fägna sig, utaf den gagneliga Effecten, som denna *vår Undsättning hafwer med-hulpit* at wärkställa.²¹⁶

Det kunde säkert finnas anledning att påminna om fördelarna för kronan och ständerna att undersåtarna var villiga att låna ut pengar till kronan.

Men kronan hade inte enbart lämnat pantgods i avbetalning för lån eller för varor. Pantegods kunde ges för olika slags fordringar på kronan. Rutger Belfrage förklarade hur han aldrig fått tillgång till den ersättning som blivit utlovad då hans hemman blivit reducerade. Hans gårds ägor hade blivit ”märckckeligen förswagade” i samband med att Karl X Gustaf år 1657 ”om Währen låtit Byggia een bro öfwer Giöta Ellf” och dragit om landsvägen över gårdens ägor”.²¹⁷ Bland annat hade ”2:ne sköna Lax fisken blefne fördärfwade och mycken äng förspillt, gierdesgårdarne ruinerade och upbrände, skougen mycket uthuggen”.²¹⁸ I ersättning för skadorna hade innehavaren blivit lovad räntorna från några hemman, men dessa var redan donerade till en annan person. Det innebar att hemmanen gavs med exspektansrätt – familjen skulle få tillgång till hemmanen efter att de hemfallit till kronan. Oturligt nog för Belfrage hade reduktionen kommit emellan och hemmanen reducerades. Belfrages fordran på kronan utreddes och år 1700 fick han rätt till ersättning, men den hade sedan inte betalats ut. Han vände sig av den anledningen till kommissionen på 1720-talet i förhoppning om att en gång för alla få kommissionens ”rättwijsa hielp och Bijstånd till wärkeligt åthniutande af förbemeltte lilla Wederlag

²¹⁴ RSK akt 65, *Johan Adler Salvius arvingar*, uppläst för ridderskapet och adeln den 7:e, hos prästerskapet den 9:e och borgerskapet den 11:e december 1734. Signerad för arvingarna: I. G. Kohl von Hirschwald.

²¹⁵ RSK akt 65, *Johan Adler Salvius arvingar*.

²¹⁶ RSK akt 65, *Johan Adler Salvius arvingar*, odaterad memorial. (Min kursivering.)

²¹⁷ RSK akt 71, *Rutger Belfrage*, 5 april 1725.

²¹⁸ RSK akt 71, *Rutger Belfrage*, 5 april 1725.

hemman”.²¹⁹ Exemplet är intressant också för att innehavaren år 1657 var Jöran Ulfsparré och när gården såldes följde alltså kraven på kronan med gården till den nya innehavaren och följde inte den tidigare ägaren.²²⁰

Familjer som hade lånat ut pengar till kronan, eller hade andra fordringar, var med all säkerhet väl medvetna om att deras möjligheter att få ersättning var små. Familjer valde olika strategier för att övertyga kommissionen om att deras ärende skiljde sig från de övriga. Några argumenterade för långivarnas säkerhet eller försökte visa hur det inte alls var ett ärende som hörde hemma i ständernas kommission. Man kunde även göra som Wattring och påminna om fördelarna för kronan i form av villiga långgivare, om bara kronan levde upp till dess ansvar och verkligen skyddade kreditörerna. Kronan hade under reduktionen tänkt om i avseende på hur mycket undersåtarna borde tjäna på att låna ut pengar till kronan, hur pantegods borde värderas och hur dessa fordringar skulle kunna räknas av mot andra skulder till kronan. Skulderna, som framförallt likvidationskommissionen hade räknat fram, kunde sträcka sig tillbaka till tidigt 1600-tal och bestå av förfäders förmåner eller obetalda kontributioner och rusttjänster.²²¹

Arvingars ansvar över och besittningsrätt till fädrens gods

Ständernas kommissions tredje punkt gav dem som avträtt gods för skulder till kronan vilka därefter blivit avskrivna eller förklarade, tillfälle att få upprättelse. Ett bra exempel på denna form av ärende var den oreda som drabbade Helena Maria Gyldencrantz.²²² Hon och hennes systrar hoppades på att återfå ett par hemman som tillfallit dem på modernet och vilka senare dragits in på grund av en förpantningsgravation – de hade fått för bra villkor. Bakgrunden var den att deras morfar hade fått åtskilliga hemman i Halland i säkerhet för ett lån under tidigt 1650-tal.²²³ Något år därefter hade han därtill köpt bättre villkor för en del av hemmanen, de blev allodiala frälsegods. Under reduktionsåren drogs hemmanen in för oköpta räntor, först några och 1692 samtliga. Värre var att 1696 drogs ytterligare några hemman in för en ny efterräkning, denna gång var

²¹⁹ RSK akt 71, *Rutger Belfrage*, 5 april 1725.

²²⁰ RSK akt 71, *Rutger Belfrage*, 5 april 1725. Ägare år 1657 var överstelöjtnant Jöran Ulfsparré. Gården var sätesgården ”Råmune” i Tunhems sn.

²²¹ Munthe 1971, s. 213–221.

²²² RKA akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz* 15 september 1724.

²²³ Johan Silfverstierna hade tre döttrar i livet när han själv dog. Catharina var gift först med Olof Wallenstedt och sedan med Jonas Böös Gyldencrantz. Helena var gift med Peter Nilsson Duréel och Anna Maria Silfverstierna var gift med först Wilhelm Böös Drakenhielm och sedan med Mårten Lindhielm. Under reduktionen hölls Silfverstiernas arvingar skyldiga för gravationer i Koppar kompaniet, för donationsgods i Ingermanland, pantgods i Södermanland och Halland, fjärdepartskuld m.m. Riddarhusets stamtavlor 2002, *Silfverstierna*.

det två små hemman som systrarnas ärvt i Södermanland.²²⁴ Men redan samma år fick systrarna ett beslut av reduktionskommissionen att de fick behålla gårdarna. Systrarna hade ansökt om – och även fått rätt – att de ”eij skulle swara till större quantum än en Systerdehl i ber:de gravation efter vår sahl[iga] Moder fru Catharina Silfwerstierna”.²²⁵ Skulden hade alltså blivit avskriven med hänvisning till att de inte kunde ställas till ansvar för en större del av sin morfars skulder, än vad de ärvt. Systrarna fick dock inte tillbaka alla hemman de givits rätt att få; två små fjärdedelshemman hade redan hunnit bli skattlagda och sålda. Den sista stora undersökningen gjordes 1740 i ärendet över huruvida systrarna och de andra arvingarna ännu hade några skulder till kronan.²²⁶ En intressant information i detta ärende är hur reduktions- och likvidationsverken samt senare kommissionen, såg på barns ansvar för sina föräldrars skulder. Systrarna ansågs i det här ärendet inte kunna ansvara för mer än sin mors systerdel av morfaderns skulder.

Ernst Johan Creutz, fröken Hedwig Charlotta Posse ”Curator”, använde liknande argument när han svarade på en skuldutredning.²²⁷ För det första, menade Creutz, kunde fröken Posse inte hållas ansvarig för sin halvbroders affärer, eftersom han redan uppnått myndig ålder innan deras gemensamma far avled. För det andra hade barnen inte fått något fadersarv att tala om. De skulder till kronan som tillräknats deras far, Gustaf Posse, hade lett till att både den ”senare som den förre Kullen, måst Cedera all deras Sal. Herr faders ägendomb”. Han menade att barnen Posse, som inte egentligen ärvt någon egendom av sin far, ”aldrig skola komma at betala för den, som de aldrig ärfvt”.²²⁸ Det var inte rätt att barnen tvingades ta till sitt modernearv för att klarera faderns skuld.

Creutz argument att fröken Posse aldrig skulle betala för det hon inte ärvt, var ett sätt att hävda att ärvda skulder och ansvar måste stå i proportion till vad man faktiskt ärvde. Landslagen gav stöd åt detta argument, enligt lagen kunde inte en makas ärvda egendom användas för att betala makens skuld utan hennes (och hennes släkts) medgivande. Det fanns dock många som ville ge bättre skydd åt kreditorer. Just frågan om hustruns egendom kunde tas i anspråk för att täcka makens skuld var en viktig fråga för Lagkommissionen som var verksam mellan 1686–1734.²²⁹ I civilrättsliga mål hade ansvarsfrågan diskuterats livligt och vissa anpassningar hade gjorts. Till exempel slogs det fast år 1669 att en hustru kunna hållas ansvarig för makens skulder från tiden innan

²²⁴ Johan Silfwerstierna hade köpt hemman i Ludgo sn, Nyköpings län, från kronan och privatpersoner. Se Almquist 1935, s. 570–571, 738–740. Ludgonäs (Trollesund) och Öster-Malma.

²²⁵ RSK akt 21, *Catharina Wallenstedt*, 27 mars 1716. Till kammarkollegiet.

²²⁶ RSK akt 21, *Olof Böken*, 25 november 1740.

²²⁷ RSK akt 3, *Norbergs* memorial från 1721.

²²⁸ RSK akt 3, *Norbergs* memorial från 1721.

²²⁹ Ägren 2007a, s. 90–101.

äktenskapet, om hon själv haft nytta av lånet.²³⁰ När det gällde familjens gemensamma ansvar för skulder till kronan, finns mycket som tyder på att kronan hade en hårdare hållning än civilrätten. I supplikerna framkommer också att flera argumenterade för att kronan hade gjort fel och att det inte var rätt att barn eller hustrur skulle hållas ansvariga för mer än de kunnat ärva.

Det finns fler exempel som visar att det fanns en gräns för hur långt arvingarnas ansvar gick för tidigare generationer. Under reduktionen hade Axel Gabriel Leijonhufvud, tillsammans med sina medarvingar, blivit av med egendom och dessutom blivit ålagd en skuld efter hans morfar, riksmarskalken Axel Banér. Axel Banér hade själv avlidit redan 1642, men under reduktionen drogs mycket av hans köpta och donerade egendom in. Arvingarnas skulder till kronan ledde också, menade Leijonhufvud, till att arvingarna fick svårt att betala sina privata fordringsägare (främst handlade det om familjer som ville ha ersättning för gods som köpts från familjen, hemulsärenden). Leijonhufvuds mor, Christina Dorothea Banér, blev, som en av Axel Banérs arvtagare, sökt av sin fars kreditorer, vilket hade lett till en dom i Svea hovrätt 1704. Hovrätten hade med ”definitive Sententz och doom afgjort” arvingarnas mål och befriat arvingarna från vidare ansvar; gjort dem *urarva*.²³¹ Att göra sig *urarva* innebar att arvingarna förklarade sig villiga att avstå från alla framtida arvsanspråk mot att de befriades från alla framtida krav som kunde komma att ställas emot sterbhuset. Rätten hade alltså funnit att Christina Dorothea Banér förlorat mer egendom än hon ”bort häfta före” genom reduktionen. Mer än vad hon hade ärvt i ”löst eller fast” av sin far. Faderns kreditorer förbjöds att i framtiden söka henne eller hennes arvingar.

[O]ch sedan hennes arfwingar jämbwål uhrarfwa Eden efter deras H:r Moderfader inom sex weckors förlopp behörigen aflagdt...²³²

Oberoende av vad hovrätten och senare kungliga rätten hade slagit fast, drog kronans representanter in mer än vad Christina Dorothea Banér hade ärvt efter sin far. Axel Gabriel Leijonhufvud försökte i kommunikationen med ständernas kommission använda domen för att *få tillbaka* en del av moderns överbetalning till kronan. Tidigare hade de inte fått ”hugna oß af någon Soulagement eller refusion för sådan swår öfwerbetalning”. De många år som gått sedan dess hade ”empfindteligen förökat” familjens förlust. Nu hoppades Leijonhufvud att kommissionen kunde ”wår wälfärd häruti gunst och rättwiji sligen behierta”.²³³

²³⁰ Ågren 1997b, s. 256.

²³¹ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*, 23 juni 1724. Chatrina Siri (Sigrid Catarina) Leijonhufvud och Erik Axel Gyllenstierna (systerson, Christina Maria Leijonhufvud). Målet i Svea hovrätt stod mellan Christina Dorothea Banér och Axel Banérs kreditorer, 1704.

²³² RSK akt 16, Kungliga rätten, *sentence* och dom den 20 juli 1704.

²³³ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*, 23 juni 1724.

När ständernas kommission utredde ärendet fick kamrer Norberg uppdrag att se huruvida familjen hade några obetalda skulder hos kronan. Norberg hävdade att familjen fortfarande var skyldig kronan pengar och att det därför var otänkbart att familjen skulle få ersättning för någon den överbetalning Leijonhufvud begärde. När Leijonhufvud tagit del av Norbergs utredning skrev han ett mycket indignerat brev till kommissionen. Kamrer Norberg hade givit en oinformerad "dilation till förklaring" menade Leijonhufvud, i vilken ärendet hade växt ur all proportion.²³⁴ Leijonhufvud menade att hovrättsdomen måste anses grundläggande för hur ärendet hanterades och att det var principiellt fel av kronans tjänsteman att ifrågasätta en hovrättsdom. Det framgår att kronans representant arbetade på ett sätt som tog avstamp i en rättsuppfattning som skilde sig från civilrättens.

I rätten hade hans familj blivit friade från ytterligare ansvar för hans morfars skulder – modern hade gjort sig urarva. Enligt hovrättens dom hade också Christina Dorothea Baners mödernearv, där Axel Banérs hustrus morgongåvegods ingick, "genom dom aldeles eximerade och ifrån fädernes gravationer befriade woro".²³⁵ Men Christina Dorothea Baner hade ändå fått lämna ifrån sig "mehr än twådubbelt hennes fädernes arf öfwer hvars qvota, hon, oförgripel:it att säga, emot Lag och Laga Stadgar ej graveras borde". Christina Dorothea Baner hade således fått ta till sitt arv efter modern, vilken var skyddad enligt lagen. En gift kvinnas ärvda egendom fick inte användas för att täcka makens skulder.²³⁶ Det var följaktligen två olika argument som var utgångspunkt för Leijonhufvuds klagomål; för det första hade hans mor gjort sig urarva vad gäller arvet efter sin far. För det andra hade hans mors möderne tillgripits för morfaderns skulder.

Saken hade onekligen krånglats till av att det gått så lång tid sedan dess att Axel Banér fick donationen och att egendomen drogs tillbaka. Axel Gabriel Leijonhufvud själv hade både köpt och sålt gårdar vidare. Hans mor Christina Dorothea och hennes make hade också "genom åtskillige förwandlingar, som i adelige Hus åfta skier, sielfwe abalienerat hennes Fädernes arff".²³⁷ Hennes fasta arv efter fadern bestod av några hemman i Östergötland, vilka hade sålts långt innan reduktionen.²³⁸ När dessa reducerades valde familjen ge ersättningshemman till kronan.

Reduktionen hade också lett till att arvskiftet mellan Christina Dorothea Baner och hennes fars övriga barn hade blivit ifrågasatt. Axel Banér hade nämligen hunnit med tre giftermål innan han själv avled år 1642. I arvskiftet efter faderns död fick Christina Dorothea i *mödernearv* moderns morgongåva.

²³⁴ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*, 5 november 1725.

²³⁵ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*, 5 november 1725. (Min kursivering.)

²³⁶ Ägren 2009, s. 71–73.

²³⁷ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*, 5 november 1725.

²³⁸ Ägren 2009, s. 35–36, 46–49.

Arvet bestod av hälften av alla gods som Axel Banér ärvt eller förvärvat fram till dess att hennes mor, Axels första hustru, Barbro von Saletta dog år 1628. I och med att morgongåvan hade utdelats före år 1644 hade äganderätten flyttats över till Barbro von Saletta. Först i 1644 års stadga (vilken var en överflödsförordning), bestämdes det att adeln inte längre fick ge bort äganderätten till arvegods i morgongåvor, bara livstidsrätten. (Först i 1734 års lag kom de här nya reglerna att omfatta alla fyra stånden.) Om Axel Banér hade gett sin hustru morgongåvan efter år 1644 hade arvet räknats som fäderne. Christina Dorothea hade då kunnat hållas ansvarig för betydligt större del av faders skulder, eftersom hon då också skulle ha ärvt mer efter sin far.²³⁹

Ytterligare en intressant aspekt av det här ärendet är hur kronans representant argumenterade. Norberg menade å kronans vägnar att kronan rätt måste ställas före arvingarnas rätt – och hur kunde kronan ersätta arvingarna när familjen fortfarande hade en skuld till? I förlängningen hade alltså kronan redan slagit fast och i praktiken (åtminstone i Christina Dorotheas fall) använt barnens möderne för att täcka faderns skulder. Det här var emot de privatsrättsliga reglerna, men argumentet att kronans rätt skulle sättas före privatpersoners var starkt. I tider av stor kris menade kronan att egennytta fick stå tillbaka för det gemensammas bästa och överheten kunde ta enskildas egendom.²⁴⁰

Kronans och hovrättens syn på enskildas ansvar för förfäders skulder skiljde sig alltså åt. Ännu ett exempel på detta kommer från de undersökningar som kronans kontor gjorde för att se om familjerna fortfarande hade några obetalda skulder till kronan. I en supplik kommenterade Silfversparre hur en kamrer hittat en skuld som knappast kunde belasta hans morfars sterbhus.

Det wore swårt för oss arfwingar om bem:te min Mosters man skulle genom sitt *inträde i vår släkt fört med sig alla sina Cousiners gravationer*, så framt sådana skulle finnas hwarom mycket twiflas, då Fletvoudska arfwingarne, som bättre äga kundskap om sina egna affairer, däröfwer blifwa hörda, ty ofta har Jag hört dem säga sig äga stora Cronofordringar.²⁴¹

Hans familj kunde inte ta ansvar för skulder som en ingift morbrors familj hade till kronan, menade Silfversparre. Även här handlade det alltså om hur långt ansvaret sträckte sig och vad släktbegreppet omfattade. Skulle familjer ärva, som det stod i lagen, *både lett och ljuvt* och skulle man kunna ärva lett om man inte ärvt ljuvt?²⁴²

²³⁹ RSK akt 16, *Axel Gabriel Leijonhufvud*. Akten innehåller både en kopia av Barbro von Salettas morgongåva samt en uträkning över hur Christina Dorothea Banér kommer att "göra sig urarva efter des herrfader".

²⁴⁰ Ågren 1997a, s. 117.

²⁴¹ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738. (Min kursivering.) Fleetwoodska arvingarna.

²⁴² Blomdahl 1963, s. 450.

Enligt landslagen skulle ett dödsbo betala alla skulder innan det delades mellan arvingarna.²⁴³ Kronan hade delvis vänt upp och ner på detta genom att retroaktivt skuldbelägga sterbhus. Dessutom krävde kronan under reduktionen att skulderna till kronan skulle betalas först, därefter fick andra kreditorer söka sin rätt.²⁴⁴ I breven till kommissionen kan man se effekten av den förda politiken och se prov på hur individer och rättsinstanser argumenterat kring ansvarsfördelning och behov. Inte helt överraskande var det flera familjer som hade hamnat i kläm mellan kronan och de familjer som ursprungligen fått donationen eller köpt jord från kronan. En del av dessa familjer vände sig till kronan med förhoppning om att kronan skulle ta ansvar och hjälpa dem. Kronan menade dock att dessa ärenden var privata och hänvisade familjerna till rätten för att driva eventuella krav på ersättning. Problemet var att rättens syn på hur ansvarsfrågan borde fördelas var inte helt förenlig med kronans.

Ett intressant exempel på hur individer försökte navigera mellan olika instanser för att skydda sig på bästa sätt är Tomas Wadenstierna supplik. Hans morfar, landshövding Germund Krook, hade lånat ut 12 000 daler kopparmynt till hovdamen Märta Berendes och hennes styvson Lennart Posse år 1677.²⁴⁵ Krook hade av Berendes och Posse fått ett antal hemman i Uppland i pant för lånet. Panten bestod av både frälshehemman och några norrköpingsbeslutshemman varav de senare reducerades år 1683. Krook vände sig till sin hemulsman, fru Berendes, för att få ersättning för de reducerade hemmanen. Hovrätten beslutade dock att Krook inte skulle få någon ersättning från Berendes.

[E]mädan våre debitorer, och deß medarfwingar, medelst den dem öfvergångne reduction, skola blifwit, som förebäras will, *oförmögne* att prastera oß eviction och *hemull*.²⁴⁶

Berendes och hennes medarvingar ansågs alltså ha förlorat så mycket i reduktionen, att de inte skulle hållas ansvariga för mer – inte ens för försäljningar eller säkerheter lämnade för lån till privatpersoner. Det här innebar att Wadenstierna/Krooks möjligheter att få tillbaka sina utlånade pengar var förbi. Krook och hans arvingars rätt fick stå tillbaka för kronans rätt, kronan skulle få sitt först. Wadenstierna, som själv var verksam som sekreterare i Svea

²⁴³ Ågren 2009, s. 69–70.

²⁴⁴ Blomdahl 1963, s. 449–450. Ågren 1997a, s. 117–119.

²⁴⁵ RSK akt 3, *Tomas Wadenstierna*, 20 mars 1723. Sekreterare i Svea hovrätt på sin morfader, Germund Krook sterbhus vägnar. Lånet registrerades i häradsrättens protokoll år 1678. Märta Berendes först gift med Johan Sparre och överlevde deras båda barn. I hennes andra gifte med Gustaf Posse fick hon 9 barn innan hon blev änka för andra gången år 1676. När hennes styvson Lennart Posse (son till Gustaf och hans första hustru Maria Eleonora Banér) avled år 1689 var han den siste av faderns söner. Märta hade ännu ett par döttrar i livet och en styvdotter från makens första äktenskap när hon själv avled år 1717. Riddarhusets stamtavlor 2002.

²⁴⁶ RSK akt 3, *Tomas Wadenstierna*, 20 mars 1723. (Min kursivering.)

hovrätt, ifrågasatte inte domen som friade Berendes från hemulsansvaret, när han vände sig till ständerna år 1723. Det han vände sig mot var att ärendet överhuvudtaget betraktats som ett privatärende. Wadenstierna kunde visa att Berendes hade gjort ett antal byten med kronan i samband med att hennes norrköpingsbeslutsgoods reducerades. Hon hade bytt till sig hemman i närheten av de frälsegods som hon ännu ägde och i ersättning lämnat strögods och hemman. Ett av de hemman hon bytt in till kronan var ett frälsehemman, vilket hade ingått i panten till Wadenstiernas morfar. Trots att Krook hade haft besittningsrätten till frälsehemmanet ifråga (Hässle), så bytte Märta Berendes in det mot ett par halva kronohemman som hon ville behålla.²⁴⁷ I samma byte gav hon även bort en egendom som hon tidigare sålt till Axel Leijonhufvud.²⁴⁸ Leijonhufvud hade dock fått tillbaka sin jord efter en dom redan år 1706.

Genom att jämföra med Leijonhufvuds fall framhöll Wadenstierna att det var kronan som hade blivit lurad här. Berendes arvingar hade aldrig betalt av den skuld de hade till kronan, istället hade de under åren haft inkomst från hemman som egentligen tillhörde andra. Han skrev i suppliken att han ”funnit mig gagneligast” att ställa sin förhoppning till riksdagen, vilken snart skulle sammanträda. Han hänvisade till regeringsformen enligt vilken det tillföll ständerna ”att undersökia och skiärskåda, huru hwar och en sitt Embete till de nödlidandes och rättsökiandes skyndsamma handräkning brukat och förwaltat”. Wadenstierna ville verkligen inte att hans mål skulle tas upp i domstol utan frågade ständerna:

[H]uru en domare, till hwilken iag är förwist worden, som detta är, hwarest så monga *Oeconomica concurrera*; Ty intet kan en domare cognoscera om *Cronan* har fådt fullt gent fullo, utan har det alt stilla warit och lydt under Kongl. Reductions Commissionen.²⁴⁹

Genom att hävda att en domstol knappast kunde reda ut huruvida kronan fått full ersättning, hoppades han själv få tillbaka lite mer av de utlånade pengarna – det frälsehemman som Berendes ”tagit” från hans morfar och bytt in till kronan. Wadenstierna argumenterade också att en domare inte hade mandat att ifrågasätta huruvida kronans beslut att indela Hässle var rätt eller ej. Därtill, menade han, skulle det inte heller bli enkelt för en domare att slå fast med vilken rätt Berendes arvingar hade de hemman som de bytt till sig med hjälp av andras egendom.

²⁴⁷ RSK akt 3, *Tomas Wadenstierna*, 20 mars 1723. Pantgårdarna var Dalby gård med underlydande hemman: Hessle/Hässle (1/2), Ensta/Ennestad (2), Gräna (1) och gårdar i Dalby socken Uppland. Berendes bytte in hemman för att kunna behålla Lerberga och Svedjesta under Vallstanäs, alla i Ryd sn.

²⁴⁸ RSK akt 3, *Tomas Wadenstierna*, 10 november 1724. Märta Berendes hade i samma byte med kronan även lämnat gods som tillhörde Axel Gabriel Leijonhufvud, han fick tillbaka dessa redan 1706.

²⁴⁹ RSK akt 3, *Tomas Wadenstierna*, 20 mars 1723. (Min kursivering.)

Wadenstiernas motvilja till att lägga sitt ärende i hovrättens händer – där han själv hade en tjänst som sekreterare och där hans far hade varit assessor – var en intressant strategi och hans agerande säger mycket om hur hovrätten fungerade. Sekreteraren måste ha hållit det för mer troligt att riksdagen skulle stöda hans anspråk än att hovrätten skulle göra det. Hur kom sig då detta? Känt är att under sextonhundralet ökade de så kallade hemulsfallen i samband med reduktionen.²⁵⁰ Hovrätten, som gjorde ansvarsbedömningar, vägde köpekostnader och vinst som familjen hade haft mot familjens övriga ekonomi. Med all sannolikhet försökte Wadenstierna hålla ärendet borta från hovrätten därför att hovrätten gjorde just skälighets- och behovsbedömningar.²⁵¹ Rätten ville inte ta det sista en person ägde – och vägde även in individens möjlighet att behålla sin position och ståndstillhörighet. Genom att framhålla att det var kronan som var den lidande så kunde Wadenstierna flytta upp målet från det privata till det publika. Det innebär att Wadenstierna utgick ifrån att kronan var betydligt hårdare att mäta ut det som hörde kronan till, att reglerna var andra när det gällde kronans anspråk.²⁵²

Thomas Wadenstierna var väl införstådd med hovrättens arbetsmetoder och valde strategi därefter. Flera av de familjer som förlorat privata hemulsmål och som inte var lika insatta vände sig istället med böner till kommissionen. Änkan Elsa Ebba Fleming berättade hur hennes make och svärfar hade kämpat för att få ersättning från deras hemulsman, Johannes Matthiaes arvingar. Turerna kring de tre hemmanen på Aspön i Södermanland hade börjat redan 1655. Arvingarna hade dock blivit ”in solvendo” och hade gjort sig ”urarva”.²⁵³

Hovrättens synsätt ifrågasattes alltså av förespråkarna för ett ökat skydd för fordringsägare. Kronan hade också fört en politik som delvis stödde detta nya tänkande, till exempel hade redan Karl XI försökt skynda på landshövdingarna och begärt att de skulle hjälpa dem som förlorat gods, vilka köpts privat. Kronan menade att det var de ursprungliga donationsmottagarna som skulle bära kostnaden, inte familjerna som köpt gods av dessa familjer.²⁵⁴

Förlorade inbyten

Ständernas fjärde punkt innebar att de som givit gods i byte till kronan och därmed klarerat sin reduktionsskuld, men sedan förlorat både godset och vederlaget, fick möjlighet att klaga. Carl Gustaf Silfversparre var en av dessa och han skrev i sin femte supplik:

²⁵⁰ Ågren 1997b.

²⁵¹ Ågren 1997a, s. 188–190.

²⁵² Jämför Linde 1999, s. 64.

²⁵³ RSK akt 386, *Elsa Ebba Fleming*, 22 februari 1732. Angående gods som hört till hennes make, Peder Bengtsson Bagge.

²⁵⁴ Ågren 1997b, s. 258–259.

Thet kan ju ingen ting hårdare wara, än när man *sin ägendom* på god tro, *emot försäkrat wederlag uplåter, fall man båda delarne förlora*, och efter ordspråket: som Sparf från axet gå, samt släppa både pung och penningar slicket; *Sedan ställas in petitorio af sin egen wälfångne ägendom*, och therutinnan få anledning at sucka öfwer then säkra kostnad och olägenhet som ther wid följer?²⁵⁵

Det var flera som hamnat i Silfversparres position, de hade antingen gjort jordbyten med kronan före reduktionen eller så hade de lämnat frälsegods i ersättning för hemman som reducerats, men sedan av någon anledning blivit av med båda. Silfversparre ifrågasatte också att han skulle tvingas supplicera om sin egen lagenligt erhållna, *wälfångade*, egendom.²⁵⁶ Han var inte den enda författaren som motsade sig att bevisbördan hade lagts på innehavarna. Mellan enskilda gällde att den som innehade och brukade en mark ansågs ha besittningsrätten och att han eller hon kunde "roligen possidera" innehavet tills motsatsen bevisats.²⁵⁷ Det här innebar att personen som ifrågasatte ett innehav, den som klandrade, också hade bevisbördan. Silfversparre menade att det borde vara upp till kronan att bevisa att hans innehav var orätt. Även i ärenden mellan kronan och enskilda hade bevisbördan legat på den part som ifrågasatte ett innehav. Fortfarande under fjärdepartreduktionen på 1650-talet hade ansvaret legat på kronan att bevisa att innehavaren inte hade rätt till sin donation. Innehavarna skulle bara skicka in sina åtkomsthandlingar. Efter 1682 och enligt den nya reduktionsstadgan ändrades rättsgrund och bevisbördan lades på innehavarna. Hädanefter skulle donationsinnehavarna bevisa att de hade rätt att behålla sin jord. Det var inte längre tillräckligt i ärenden mellan enskilda och kronan att som tidigare juridiskt styrka sin besittningsrätt med laga fång, god tro och oklandrad lång besittning.²⁵⁸

Silfversparres brev visar att det fortfarande fanns ett motstånd mot den här nya lagtolkningen och kronans förda linje som visar att föreställningarna var mycket fast förankrade. En förklaring var att egendomsrätten och den juridiska grundsynen hade en mycket fast förankring i människors världsbild. I synen på egendoms- och besittningsrätt fanns en anknytning till heder och ära. Att tvingas försvara sitt innehav – något man redan brukade eller innehade – var att bli anklagad för att ha kommit över egendomen på orätt sätt. De nya lagarna som antogs under reduktionerna skiljde på vad som gällde i mellanhavanden mellan enskilda och mellan enskilda och kronan. Det tog säkert lång tid innan det accepterades och innan praktikerna satte sig.²⁵⁹

²⁵⁵ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 8 mars 1731. (Min kursivering.)

²⁵⁶ Ågren 1997a, s. 19–22, 115–117.

²⁵⁷ RSK akt 44, *Adolf Magnus von Stauden*, 8 mars 1725.

²⁵⁸ Ågren 1997a, s. 114–115.

²⁵⁹ Ågren 1997a, s. 105–106, 117–119, 197. Ågren skriver att klanderrätten snarare var ett klandertvång (s. 197).

Sammanfattning

Reduktionen vilade juridiskt på monarkens rätt att ta tillbaka tidigare avyttrad egendom, om försäljningen hade haft skadliga effekter på det gemensamma. Efter år 1686 var kronans linje att köp och förpantningar kunde brytas upp med argumentet att prissättningen måste vara skäligen, kronan måste få fullt betalt, allt annat måste betraktas som olagligt. Beslutet gjorde det möjligt att omvärdera försäljningar och även att värdera om lån. För det tredje gällde inte civilrättsliga regler mellan krona och enskilda längre, de skulle bara gälla mellan enskilda. Det var inte längre tillräckligt i ärenden mellan enskilda och kronan att som tidigare juridiskt styrka sin besittningsrätt med hävdargument som laga fång, god tro och oklandrad lång besittning.²⁶⁰ Slutligen kunde privaträttsliga regler åsidosättas när landet hotades. Egendom kunde dras in för det allmänna bästa.²⁶¹

Supplikerna har också visat hur arvingarnas ansvar för förfäders skulder blivit en central fråga under reduktionen och att det fortfarande det var en stor fråga under uppgörelsen med reduktionen på 1720-talet. I vilken omfattning kunde arvingarna förväntas ansvara för förfäders skulder? I vilken omfattning kunde hustruns egendom användas för att täcka makens skulder? Kunde en arvtagare göra sig urarva mot kronans anspråk? Kronan hade under reduktionsåren fört en betydligt hårdare linje än den civilrättsliga, vilket också ifrågasattes under 1720-talet. Kronans representanter argumenterade att allmännyttan måste ges företräde framför det privata, följaktligen kunde inte arvingar göra sig urarva mot kronans krav. I supplikerna är det många som argumenterar för att det var principiellt fel att de ställdes ansvariga för förfäders skulder till en högre summa än den de ärvt. Att hänvisa till döttrars mindre arvslott verkar också ha varit en *strategi* som kunde användas av arvingar för att minska effekterna av reduktionen.

Reduktionen och kronans praxis påverkade arbetet med den nya nationella lagen, vilken togs i bruk år 1734. När familjer argumenterade inför kommissionen att för mycket av deras egendom dragits in, valde de ofta argument som hade stöd i den äldre rättsordningen. Ett intressant undantag visar dock att kronans nya särställning också kunde användas för att stärka en familjs anspråk. I och med att kronan hade rätt att få betalt först, hoppades supplikanten att en omkategorisering av ärendet skulle främja hans ärende.

Kvinnor som presenterade uträkningar eller bevis inför kommissionen gjorde det på samma sätt som män. Däremot kunde män hänvisa till kvinnors oförmåga att bevaka familjens rättigheter eller att änkor på samma sätt som barn, inte *förstod* sig på räkningar.²⁶² Kvinnor hade inte samma möjlighet att argumentera att män i deras närhet inte hade förstånd eller kunskap och

²⁶⁰ Ägren 1997a, s. 114–115.

²⁶¹ Ägren 1997a, s. 116–119.

²⁶² RSK akt 63, *Carl Wattring*, utredning från 1720.

sålunda förlorat en rättighet. Några exempel på kvinnor, som ifrågasätter huruvida den förmyndare eller fullmäktige hade fullgjort sin plikt, förekommer dock. Även kvinnor kunde ifrågasätta huruvida kronans tjänstemän hade agerat korrekt.

Föreställningar om krona och undersåtar

I föreliggande avsnitt vill jag ta upp några av de uttalanden i breven som handlar om supplikanternas förväntningar på kronan och hur de såg på sina egna skyldigheter inför kronan. Hur svarade undersåtarna på kronans tilltal och hur argumenterade de om fördraget mellan undersåtarna och kronan?

På väg mot ett nytt fördrag

Även om ständernas plakat gjorde gällande att syftet med Ständernas kommission över likvidations- och reduktionsverken var att tilldela individer rättvisa och ersättning, var ett nog så viktigt motiv från kronans sida att erbjuda en ventil för alla som önskade ifrågasätta och klaga på reduktionen. Direkt efter Karl XII:s död kom krav på att reduktionen skulle brytas upp. Det var dock inte helt enkelt att gå tillbaka, det hade hänt mycket under de fyrtio år som gått sedan reduktionen inleddes. Adelsståndet hade svårt att finna stöd hos de övriga stånden och även inom adeln fanns många motståndare. Det mesta av de indragna räntorna hade använts för att omstrukturera indelningsverken och många oroade sig för att en revidering av reduktionen skulle påverka löneutbetalningar.²⁶³ Några föreslog att delar av reduktionen skulle brytas upp, att de utvidgade reduktionsbesluten under enväldet var olagliga. Det var dock många som tänkte som Carl Wattring:

... af Riksdag Beslutet och den der i faststälte Revisionen, af Reductions och Liqvidations reglorne, som nu torde hända komma att anses, i hwilket fall jag underdånigst till min hielp nödgas andraga, att *bem.te Commissions faciendum tycktes allena bestå uti reglornes ändrande*, hwar efter Reduction och Liqvidation dömdt och afslutit, men ingalunda röra de måhl, hwar wed man intet begiärer någon ändring uti reglorna, utan allenast wisar nya skiähl och Documenter, att *de swära regler icke ens fölgde äre...*²⁶⁴

Carl Wattring var år 1721 en av mottståndarna till att bryta upp reduktionen och än en gång ändra reglerna för vad skulle dras in eller ej. Han menade att det däremot vore motiverat att granska reduktionen och hur den genomförts eftersom de svåra reglerna inte alltid hade följts. Riksdagen kom också att följa det förslag, som bland andra Wattring lagt fram, och ständernas kommission

²⁶³ Dahlgren 1967, s. 5–15.

²⁶⁴ RSK akt 63, Carl Wattring, 3 september 1721. (Min kursivering.)

fick 1724 uppdraget att enbart granska de fel som begåtts av reduktions- och likvidationsverken. De supplikanter som vände sig till kommissionen (och i vissa fall till ständerna), gjorde det i avsikt att lägga fram sina ärenden och klaga på indragningar eller orättvisor som uppstått genom reduktions- och likvidationsverkens arbete. Majoriteten av dem som vände sig till kommissionen hörde till rikets adel och många hade, eller hade haft, någon form av statstjänst, följaktligen hade flera supplikanter en förhållandevis stark politisk ställning. Flera författare markerade tydligt att de tog rollen som klandrande, vilket gav dem möjlighet att använda ett tydligt språk och kritisera kronan.²⁶⁵ I många brev går det att hitta politiska kommentarer och uttalanden. Individer och familjer försökte påverka ständerna, bland annat genom att ifrågasätta gemensamma föreställningar om statens och undersåtarnas relation och respektive roller.

Helena Maria Gyldencrantz och hennes systrars fall är ett exempel på hur svårt det kunde vara att få gehör hos myndigheterna. Trots att de redan år 1696 formellt återfått rätten till ett par hemman, hade de ännu inte fått tillbaka dem år 1724, när de uppvaktade kommissionen.²⁶⁶ Fortfarande på 1740-talet hade de inte fått tillbaka hemmanen. Gårdarna hade skattlagts och sålts redan år 1702, så det slutade med att systrarna fick avslag på sin ansökan.²⁶⁷ Det var således långt ifrån säkert att kommissionen verkligen ersatte de sökande ens i de fall då de hade tilldömts rätt av tidigare utredningar.

Fler akter innehåller brev där de tidigaste daterades under 1724 eller 1725 och de senaste under kommissionens avslutande år på 1740-talet.²⁶⁸ I flera brev kommenterar också supplikanterna att de har fått vänta en mycket lång tid på sin rätt. Christiana Reiher menade år 1727 att hon ”nu 31 åhr därefter i stor armodh wäntat har att ...”.²⁶⁹ Först i oktober år 1734 beslutade kommissionen att hon skulle få ersättning och hon tilldömdes 1 572 riksdaler silvermynt, och i februari året därpå fick Reiher ut en tredjedel av summan.²⁷⁰ Pengarna hade, enligt änkan, direkt gått åt för att täcka hennes skulder, vilka hon blivit skyldig ”wijd dee 3 förflutne Ricksdagar genom 3 beswärl. Resor”.²⁷¹ Resterande vederlag hade hon blivit lovad att få ut i hemman, men landskontoret i Helsingfors meddelade att hennes gamla hemman inte kunde lämnas tillbaka.

²⁶⁵ Se avsnittet om undersåtarnas beteende och betydelsen av att visa vigilans.

²⁶⁶ RSK akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 2 november 1723.

²⁶⁷ RSK akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 15 september 1724. Sista anteckningen är från 1730 då systrarna fick avslag. Hemmanen som systrarna menade var omistliga för säteriet Ludgonäs var Bogslund (1/4 hemman) och Gålsjön (1/4 hemman) i Ludgo resp Lid socken. Gårdarna skatteköptes redan 1702 av en inspektör Mårten Westling. Se även Almquist 1934, s. 149 (not 28).

²⁶⁸ Se till exempel akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre* m.fl. där det finns brev från 1723, 1725, 1726, 1727, 1731, 1735 och 1738.

²⁶⁹ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 18 jan 1727. Helsing sn, Borgå län. Se även akt 15, 21, 27 m.fl.

²⁷⁰ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 7 april 1736.

²⁷¹ RSK akt 212, *Christiana Reiher*, 7 april 1736.

Enligt en sista anmärkning, vilken lades till Reiher's akt i mars 1746, skulle kommissionen skicka en förfrågan till statskontoret för att ta reda på om Reiher fått ut det hon skulle. Enligt anteckningen skulle ytterligare ett brev skickas, men nu till hennes arvingar, allt för att saken skulle kunna avslutas.

Carl Gustaf Silfversparre kommenterade i en supplik att det hade gått så långt under enväldet att arvingarna "tröttnade att söka sin rätt fåfängt; Swåra tyder hindrade jämwäl att göra fruchtlösa Omkostnader på Fullmächtige".²⁷² Men, skrev Silfversparre, efter att andra, som till exempel Eva Leijonhufvud, hade lyckats få tillbaka "det de med Orätta bortmist" av kronan, "uppmuntrades Arfwingarne att beklaga sin skada och förtryck in för Rijkens Höglofl. Ständer".²⁷³ Libert Rosenstierna menade också att hans farfars skulder till kronan hade klarerats tillräckligt många gånger:

Rosenstiernas Räckningar icke allenast nu uthan trenne gånger äre Reviderade godkiände, quitterade och betalte, så att efter Sweriges funddamentale Lag, Jus natura et Gentium icke kunde el:r borde graveras.²⁷⁴

Tre gånger, skrev Rosenstierna, hade hans räkningar undersökts och reviderats. Flera av supplikanterna upplevde att det hade varit svårt för dem att få en slutgiltig resolution, eller att få tillgång till eventuell ersättning. Förutom att det hade varit svårt att få gehör under enväldet, var det inte mycket säkrare att den nya fria riksdagen skulle lyssna. I flera brev framgår det att det fanns en medvetenhet om att långt från alla fick den ersättning de hade sökt eller ansåg sig ha rätt till av Ständernas kommission. De flesta brev innehåller också ett moment där supplikanten bad om hjälp att få sin rätt tillgodosedd. Det fanns alltså en stark tro på att undersåtarna hade rätt till sin lagliga egendom och att kronan borde värna deras rättigheter, men samtidigt visste de att kronan inte alltid uppfyllde sina plikter. Det fanns alltså anledning att be om bönhörelse och ett rättvist utslag. Stellan Dahlgren har, utifrån Ständernas kommissions över reduktions- och likvidationsverkens egna redovisningar, visat att några av de inkomna ansökningarna inte ens togs upp till behandling. Sammantaget hade, när kommissionen avslutade sitt arbete, godsinnahavare tillerkänts 2 650 daler silvermynt i hemmansräntor, men krav hade ställts på ytterligare 93 638 daler silvermynt. Det betalades därtill ut 201 785 daler silvermynt i pengar för förlorat kapital eller räntor, men fordringar hade gjorts på ytterligare 8 095 608 daler silvermynt.²⁷⁵

I breven till kommissionen var flera som utnyttjade tillfället för att kritisera och ifrågasätta själva reduktionens berättigande. Vissa argumenterade att reduktionsbeslutet år 1655 var det juridiskt rätta, andra accepterade

²⁷² RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 18 januari 1727. Harald Stakes arvingar.

²⁷³ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 18 jan 1727.

²⁷⁴ RSK akt 47, *Libert Rosenstierna*, 23 november 1726. (Min kursivering.)

²⁷⁵ Dahlgren 1967, s. 72–73.

riksdagsbeslutet 1680, men däremot inte utvidgningen av reduktionsbeslutet från 1682 eller 1686. Även Karl XII:s plakat från 1700 togs ofta upp som argument för att det var olagligt att åter igen genomföra undersökningar om familjers eventuella skulder till kronan.²⁷⁶ Carl Gustaf Silfversparre argumenterade för att riksdagsbeslutet 1680 borde vara ledande – det var fattat av ett fritt folk – inte de beslut som tillkommit under enväldet.

[S]om skohla kunna wijsas wara till vårt förfång avgiorde efter Souverenitetens förordningar och icke efter 1680 års riksdag beslut, hwilket såsom äldre och *samtlyckt af ett fritt folck* bör wara rättesnöre för oss Sweriges inbyggare, som Gudi skie låf, återfåt vår frihet, och icke är förpliktade at längre wara twingade under oket af några hårda under enväldis wäldet utkomne Reductions stadgar.²⁷⁷

Vi svenske inbyggare som fått vår frihet tillbaka efter *enväldsväldet*, borde hålla det äldre beslutet, fattat av ett fritt folk, för gällande, skrev Silfversparre. Den nyvunna frihet som rikets inbyggare välsignats med, borde leda till att senare reduktionsbeslut bröts upp. Silfversparre menade också att det inte fanns anledning att genomföra några nya utredningar, då kronans representanter ”haft tid och råderum nog på 41 års förlop dem at giöra”.²⁷⁸ Den nya *milda* regimen skulle, enligt Silfversparre, bättre skydda undersåtarnas rättssäkerhet.

[A]tt blifwa Böönhörd, jag så mycket säkrare förhoppas, som man aldrig kan föreställa sigh att under en så mild och rättrådig regering som för tiden uti vårt Kiäre Fädernesland är, deße arfwingar skulle eftersättias andra som ingalunda äga bättre rätt, och de deremot lämbnas ohullpne, som under sielfwa Souverainitetens tiden *förmått och wågat förete sin rätt så klar, att den ej kunnat emotsägas, el:r på annat sätt förhindras, än genom drögmåhl*.²⁷⁹

Carl Gustaf Silfversparre, som menade att han *modigt* vågat bevaka sin rätt även under det svåra enväldet, ansåg att hans anspråk borde ges företräde framför de familjer som nu trängdes inför kommissionen. Den som tidigt klandrat när en besittning hotades, skulle alltså ha starkare rätt än dem som inte bevakat sin rätt och klandrat lika tidigt. Det är också intressant hur han argumenterade att familjens anspråk var rättvist just på grund av att ingen dom fällts – enbart dröjsmål hade kunnat hindra rättvisans gång.²⁸⁰ Joakim Beck (Beck-Friis) argumenterade på ett liknande sätt. Han menade att eftersom ingen dom (om förräderi) hade fallit mot hans morfar, Corfitz Ulfelt, så fanns det ingen laglig grund för indragningen av hans gods i Skåne.²⁸¹ Bevisbördan hade varit kronans

²⁷⁶ RSK akt 47, *Libert Rosenstierna*, 23 november 1726. Han argumenterade t.ex. att plakatet 1700 borde hindra vidare utredningar om hans farfars skuld.

²⁷⁷ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738. (Min kursivering.)

²⁷⁸ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738.

²⁷⁹ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 18 januari 1727. (Min kursivering.)

²⁸⁰ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 18 januari 1727. Se även akt 52.

²⁸¹ RSK akt 52, *Joakim Beck*, 6 november 1726.

och eftersom kronan inte kunnat bevisa något, fanns ingen laglig grund för en indragning av godsén.

Carl Gustaf Silfversparre menade också att hela riket skulle gynnas mer av en stark rättssäkerhet för undersåtarna, än utav någon förment allmännytta.

[A]rvingarna så som Swänske undersåtare med desse att få njuta lika rätt sampt förhåppas att Riket och det allmänna bästa lærer större nytta och wällsignellse öfwerkomma och tillflyta om oss arfwingar återgifwas, det oss med rätta tillkommer, än att wår genom våra förfäder wåhlfångne ägendom, *för någon förment publique nytta skull* oss längre skulle förhållas.²⁸²

Allmännyttan hade varit det absolut viktigaste argumentet när kronan drev igenom beslut om extra utlagor och kontributioner, utskrivningar eller för både reduktionsbeslutet år 1680 och senare utvidgningar av reduktionen. Kronans och rikets välfärd skulle ställas framför enskilda individers.²⁸³ Silfversparres kritik av reduktionsbesluten var på många sätt en kritik mot enväldet, och säkert ett försök att vinna gehör från riksdagens ledamöter. Silfversparre argumenterade i sitt brev för att kronans framställning av allmännyttan hade varit fel under enväldet.²⁸⁴ Allmännyttan tjänade mer på att lag och rätt efterföljdes och att familjers besittningsrätt skyddades.

Det finns också brev där författarna tog upp vad som skulle kunna hända om kronan inte tog sitt ansvar för undersåtarna. Helena Maria Gyldenkrantz menade att det fanns en risk att myndigheternas agerande kunde utsätta landet för fara. Hon hade, som nämnts, väntat länge på att få tillgång till de hemman som tilldömts henne och måste ha insett hur svårt det var att få gehör. Hon skrev:

Höglofl:e Kongl. Collegium nogsampt lærer taga i nådigt behiértande hwad swår och *eftertänckelig påföljd* det drager med sig om Wij fattige och wärnlösa som både av okunnighet uti wår egen rätt, sampt wargehanda andra swårigheter och förföljelser tilsatt all wår ringa wälfärd, *skulle nödgas sucka och för den Högsta klåga oss hjälplösa*.²⁸⁵

Gyldenkrantz uttalande kan nästan ses som ett hot – vad skulle det bli för påföljd om inte fattiga och värnlösa undersåtars rättsäkerhet skyddades av kronan? Hennes uttalande exemplifierar föreställningen att fördraget mellan krona och undersåtar skyddades och bevakades av Gud. Kungens makt hade sitt ursprung i Guds nåd, vilket innebar att en orättfärdig kung som inte levde upp sin del av fördraget, mycket väl kunde dra med sig hela riket i olycka. Monarken symboliserade också riket och därmed kunde kollektiva straff som

²⁸² RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, april 1723. (Min kursivering.)

²⁸³ Blomdahl 1963, s. 471. Loit 1975, s.104–106. Ågren 1997a, s. 112 117–119. Ericsson 2002 s. 265–266.

²⁸⁴ Ericsson 2002, s. 265–269, 271–277.

²⁸⁵ RSK akt 21, *Helena Maria Gyldenkrantz*, 2 november 1723. (Min kursivering.)

missväxt, epidemier och krig, drabba dem alla.²⁸⁶ Så hade Gud straffat kung Ahab och hela hans rike efter att han orättfärdigt hade tagit Nabots egendom.²⁸⁷ Axel Erik Gyllenstierna påminde i en supplik om att inte ens under enväldet hade överheten tagit undersåtarnas egendom utan rätt.²⁸⁸

[E]n Christelig mild och rättwijs öfwerhet i sielfwa och starkaste Souverainitets tyden icke en gång welat af Reductionens rätta bruk, uti ett skadel:t mißbruk förwandlande, *sina trogna undersåtars rättmätige Egendom utan rätt behålla...*²⁸⁹

Det var viktigt att uppehålla fördraget mellan kung och undersåtar och därigenom behålla Guds välsignelse. Även Libert Rosenstiernas kommentarer kan ses i det här ljuset, han skrev att det var ”en Himmelskriande Klagan värdt” att familjens egendom hade dragits in.²⁹⁰

De flesta supplikerna avslutades med en bön om att bli hörda och hjälpta till rättvisa. Överstelöjtnant Adolf Magnus von Stauden var av livländsk adel och naturaliserades år 1733. Han var tydlig med hur han ville återgälda kronan:

Hwaremot Arfwingarne icke allenast så länge ett Man Köhn af den igen äro för obligerade alt stadigt att föllia deras förfäder efter och till Kongl. Maj:tz och Cronans Sweriges tjenst *tillsättia Lijf och Egendomb...*²⁹¹

I rikets tjänst fick man alltså vara redo att ge både liv och egendom – åtminstone om man var man. De som inte själva kunde utföra statstjänst använde ändå liknande formuleringar i breven till kommissionen.²⁹² Ett alternativ för framförallt *kvinnliga* författare, var att förmedla övertygelsen om att en högre makt skulle balansera skulden. I en supplik från Helena Maria Gyldencrantz avslutas brevet på följande sätt:

En sådan högrättwijsa, lærer den aldrahögste Guden med sin rika wällsignelse öfwer land ock Rike wisserligen wedergjöra, som ock jag med mine fattige Syskon den samma uti wördsammaste åminne ärkiänna skola...²⁹³

Gud skulle belöna hela riket om undersåtarnas rättigheter beskyddades. Både Adolf Magnus och Helena Maria hade alltså mer eller mindre lovat att en rättvis hantering av deras ärenden skulle återgäldas. Löften om att ständerna/riket

²⁸⁶ Ericsson 2002, s. 91.

²⁸⁷ Bibeln, Första konungaboken, kapitel 21, 22. RSK akt 15, *Erik Axel Gyllenstierna*, 4 maj 1723.

²⁸⁸ RSK akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna*, 4 maj 1723.

²⁸⁹ RSK akt 15, *Axel Erik Gyllenstierna*, 4 maj 1723. (Min kursivering.)

²⁹⁰ RSK akt 47, *Libert Rosenstierna*, 23 november 1726.

²⁹¹ Akt 28, *Adolf Magnus von Stauden*, 9 december 1723. Hans bror Claudius. Se även Riddarhusets stamtavlor 2002, *von Stauden*. (Min kursivering.)

²⁹² Fler akter där äldre män använder liknande språkbruk: akt 4 *Bengt Ekehielm*, akt 27 *Benjamin Dannerhielm*, akt 28 *Adolf Magnus von Stauden*.

²⁹³ RSK akt 21, *Helena Maria Gyldencrantz*, 15 september 1724.

skulle återgäldas finns i sjutton brev, varav nio var signerade av fyra kvinnor.²⁹⁴ Uttalanden belyser föreställningen om ömsesidighet i relationen mellan staten och undersåtar, det handlade både om ett beroende och om ett ansvar, om än inom en hierarkisk struktur.²⁹⁵ Suppliker var alltså texter där fördraget mellan krona och undersåtar kom under förhandling. Vid sidan av litteraturvetare som Stina Hansson, så har flera forskare, vilka arbetat med nätverks- eller patronatsrelationer, visat hur viktiga formuleringar om ömsesidigt utbyte var.²⁹⁶ Svante Norrhem har visat att de flesta brev skrivna från privatpersoner till kanslitjänstemän under sextonhundratalet innehöll något slags löfte om gentjänster eller gåvor.²⁹⁷ Breven till kommissionen går, må hända, inte direkt att jämföra med brev adresserade till en enskild kanslist. Supplikerna var tänkta för ett mer offentligt sammanhang. Men trots det officiella sammanhanget kunde alltså även suppliker innehålla löften om reciprocitet. Tillsammans med lagar, överenskommelser, föreställningar, tro och delaktighet i beslutsfattandet, var det ömsesidiga ansvaret grunden för statens legitimitet.²⁹⁸

Ytterligare en aspekt hade att göra med vilka dessa personer var. Carl Gustaf Silfversparres menade att det var principiellt fel att hans morfars hantering av kronans medel hade ifrågasatts. Han ansåg att det inte kunde betraktas som något annat än ett direkt angrepp på Harald Stakes *heder*.

[A]t ho som nu will påföra en Ryksens Råd, som ägt så låfwärdt namn af mycken förtjänst uti Sweriges Ryke, den bör antingen förklara sin mening, eller *afstå* at man söker reconvention af honom för slikt angifwande.²⁹⁹

Det hade också genomförts några utredningar efter enväldets slut, där hovrätten fått i uppdrag av drottningen att "wända lag och process mot den som slikt mot andra mißbrukat". Silfversparre själv tog upp exemplen hur Göta hovrätt fått uppdrag att reda ut landshövdingen Stierncrantz sak samt landshövding Adam Carl De la Gardie.³⁰⁰ Båda dessa ärenden kan betraktas som en reaktion mot kronans hårda ton mot högadeln under framförallt Karl XI:s tid. Under förmyndarräfstiden hade några adelns äldsta och högst positionerade familjer ställts till svars för hur de skött rikets ekonomi. Förmyndarregeringens medlemmar och riksrådet dömdes av stora kommissionen (1680–1682) bland

²⁹⁴ RSK akterna 4, *Bengt Ekehielm*. 9 *Claes Bonde*. 16 *Axel Gabriel Leijonhufvud*. 17 *Anna Böllja*. 21 *Helena Maria Gyldenkrantz* (2 brev). 28 *Adolf Magnus von Stauden*. 38 *Erik Sparre* (2 brev). 52 *Christina Leonora* (2 brev). 60 *Malte Ramel*. 77 *Åke Soop*, 212, *Christiana Reiher* (4 brev).

²⁹⁵ Runefelt 2001, s. 101–102.

²⁹⁶ Karlsson 1999, s. 130–136. Persson 1999. Koskinen 2005, s. 238–248. Lahtinen 2009, s. 36–38. Koskinen 2009, s. 55–76.

²⁹⁷ Norrhem 1993, s. 116–118.

²⁹⁸ Englund 1989, s. 203–204. Kujala 2003, s. 187–189.

²⁹⁹ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738. (Min kursivering.) Rekonvention – yrkande om ansvar för obefogat åtal i brottsmål.

³⁰⁰ RSK akt 2, *Carl Gustaf Silfversparre*, 9 oktober 1738.

annat till ett personligt ansvar för många utdelade gåvor, pensioner och donationer.³⁰¹ De som signerat donationer där gods givits bort på förbjuden ort, vilka stora kommissionen bedömde vara olagliga enligt 1655 års reduktionsbeslut, hade till och med fått ersätta kronan för inkomstbortfallet. Donationerna drogs också in och riksråden gavs möjlighet att söka ersättning från dem som haft fördelen av donationerna – donationsmottagarna.³⁰² Rådsmedlemmarna och deras arvingar försökte försvara sig med att det bara var regeringen som kunde hållans ansvarig, rådet hade bara en rådgivande funktion och ingen beslutsrätt. Det skulle av den anledningen vara otänkbart att ansvarsbelägga dessa herrar och att det istället var kronans åklagare som borde åtalas för att ha klandrat rådsherrarnas heder.³⁰³ Att ge råd gjorde man så gott man kunde efter eget samvete och det var därför en fråga mellan rådgivaren och Gud – som slutligen dömde alla. Kronans linje var att istället driva att kungens höghet och ständernas myndighet gav kommissionen rätt att undersöka vilka fel som hade begåtts. Rådsherrarnas juridiska ansvar grundades på att de verkligen haft rösträtt och hade regerat tillsammans med regeringen enligt 1660 års additament.³⁰⁴ Debatten bör förstås som ett tecken på att samtidens människosyn var under förändring. Ståndstillhörighet och position ansågs inte längre tillräckligt för att garantera att en person uppträdde hederligt och med allmännyttan för ögonen. Adelns försök att efter enväldet vinna tillbaka ståndets position i förhållande till kronan handlade mycket om att återinföra de ståndsprivilegier som skiljde adeln från de övriga stånden. Det var dock något av en kamp mot väderkvarnar. Många av privilegierna visade sig omöjliga att återinföra och istället växte andra praktiker fram.³⁰⁵

Sammanfattning

Förväntningarna på kronan, som de framställdes i supplikerna, handlade ofta om frågor rörande rättsäkerhet och kronans uppgift att uppehålla lagar och privilegier. Det framgår att många upplevde att deras egendom tagits ifrån dem och att en äldre rättsordning hotats under enväldet. Den nya ordningen supplikanterna vände sig emot innebar att kronan inte skulle behöva följa samma lagar som undersåtarna, att generationers innehav och arbete inte skulle gälla mot kronan och att kronan inte skulle vara ansvarig för försäljningar av jord på samma sätt som undersåtarna. Av breven framgår också att när inte kronan svarade på undersåtarnas suppliker eller när de klandrade beslut, uppfattades även det fortfarande som olagligt. En viktig del i det äldre fördraget mellan krona och undersåtar var just att kronan skulle höra undersåtarnas

³⁰¹ Blomdahl 1963, s. 478–479.

³⁰² Blomdahl 1963, s. 450–451, 466.

³⁰³ Blomdahl 1963, 313, 474–480, 506–519.

³⁰⁴ Blomdahl 1963, s. 622.

³⁰⁵ Carlsson 1950, 33–63.

klagomål och reagera på dem. Flera hänvisade till att Gud skulle vända sig ifrån landet om inte innevånarnas rättsäkerhet och egendom bevakades bättre. Allmännyttan skulle gynnas mer av en stark egendomsrätt. Både kvinnor och män ansåg sig vara kronans undersåtar när de talade om sig själva i relation till kronan. Både kvinnor och män bad att få sin rätt och sina rättigheter betryggade.

Kapitlet i sammanfattning

Hela reduktionen handlade givetvis ytterst om att omdisponera resurser på riksnivå, ränteinkomster togs tillbaka från adel och ofrälse ståndspersoner för att stärka indelningsverken. Efter reduktionen ledde omstruktureringen till att löner på sikt betalades ut något mer regelbundet. En konsekvens var att tjänsteanknytningen till kronan inte längre var samma familjeangelägenhet – kronan betalade för tjänst medan den utfördes. Pensioner blev mer vanligt förekommande även för lägre ämbeten och rang. Hushållens anspråk på kronan höll på att ersättas av individuella. En officer fick i och för sig fortfarande sin försörjning från anslagna hemman, men han hade inte längre rätt att behålla gårdarna efter tjänstgöringens slut, hans barn var inte förpliktade att fortsätta tjänstgöringen och hans familj hade inga rättsliga anspråk på gårdarna.

När det gäller föreställningar om hur undersåtarna borde bete sig framgår det att det var oerhört viktigt att *vigilera*, att bevaka sin rätt och sina rättigheter och att detta var lika viktigt för både kvinnor och män. Supplikanterna gav uttryck för gemensamma sociala ideal och ifrågasatte de förändringar kronan introducerat.

I få brev går det direkt att se att det är en ofrälse som skriver eller om det är en kvinna eller en man. Det är först när texten verkligen bryts ner som det börjar framträda vissa mönster. Till exempel talade män i supplikerna mer ofta om sig själva som svenska fria inbyggaren eller patrioten i kronans tjänst, ord som signalerar mer jämlikhet än ordet undersåte.

Kvinnor var fortfarande kronans ödmjuka tjänarinna och de kunde kalla sig undersåte. Kvinnor kunde prata om sig själva som fattiga och värnlösa på ett helt annat sätt än män. Som strategi kunde kvinnor på ett annat sätt än män hänvisa till att de inte förstått reglerna eller att de inte ville störa kronans representanter med sina anspråk. När män talade *om* kvinnor kunde de senare framställas som okunniga om sina rättigheter, sörjande och fattiga. Till och med en högadlig, myndig (änka) kvinna kunde skrämmas att ge sin rätt ifrån sig, enligt de manliga författarna. Det finns också exempel där män valde att tala om kvinnor utifrån deras sociala position och ståndstillhörighet. Dessa kvinnor framställdes som patriotiska uppfostrare av kronans framtida tjänare. Betraktar vi supplikerna ur det perspektivet så framträder en tydlig skillnad mellan många

av donations och konfirmationsbrev från sextonhundratalet och supplikerna från sjuttonhundratalet. I de tidigare breven beskrevs kvinnors relation till staten så gott som alltid utifrån hennes makes tjänsterelation till kronan – utifrån parets samhällsposition. I supplikerna däremot beskrevs kvinnor mer ofta utifrån sitt civilstånd.

Kvinnor kunde å sin sida berätta om män som hade försummat sitt ansvar som fullmäktige eller förmyndare. Christiania Reiher klagade till exempel på officeren som hade indelts på hennes indragna hemman. Han hade vanskött gården och gjort stor skada på den gemensamma resursen, skogen. Tjänstemän som handlat fel eller olagligt var ett argument som användes av både kvinnor och män. När män talade om kvinnors oförmåga att bevaka sin rätt eller när kvinnor talade om fullmäktige som inte uppfyllt sin plikt, bör det betraktas som ett sätt för supplikanterna att uppmärksamma myndigheterna på att det begåtts oegentligheter i ärendets hantering.

Resultatet att även kvinnor reste till riksdagsmöten för att lägga fram suppliker samt för att påverka makthavare är mycket intressant. Det framkommer sällan i forskningen att kvinnor deltog i den offentliga maktsfären eller var närvarande under politiska sammankomster. Här ser vi att kvinnor kunde göra sin stämma hörd och att kvinnors deltagande i praxis var mer omfattande än vad de snäva reglerna kring representation tillät. Gränserna mellan den formella och den informella maktsfären under det sena sextonhundratalet och tidiga sjuttonhundratalet bör måhända nyanseras. Kvinnors agerande och supplicerande, deras resor till ”den dyra orten” Stockholm och deras nätverkande hade goda chanser att löna sig, annars skulle fler ha valt att skicka manliga ombud.

Alla supplikanter var noga med att på olika sätt förklara att de varnade sin rätt och att de vigilerat i tid. Även andra hävdargument som nedlagt arbete, påkostade förbättringar och att familjerna brukat gårdarna under mycket lång tid, användes i breven för att ge ytterligare tyngd åt anspråken på besittningsrätt. Till argumenten lade också bilagor, i regel olika handlingar som kunde ge stöd åt familjens argument. Det ”rätta” sättet att sköta sina plikter som husbonde var att bevaka, skydda och bruka dem. Mellan krona och undersåtar var vigilans och tradition viktiga beståndsdelar i fördraget.³⁰⁶ Hävd kan därmed uppfattas ha ett nära släktskap med föreställningen om att relationen mellan undersåtar och krona vilade på ömsesidiga plikter. Att uppfylla sin del av detta fördrag, sin plikt, hade med heder och ära att göra. Det var viktigt att uppfylla sin del, i det här fallet innebar det att visa vaksamhet och uppmärksamma behöriga myndigheter på att ett fel begåtts.

Reduktionen vilade juridiskt på monarkens rätt att ta tillbaka tidigare avyttrad egendom, om försäljningen hade haft skadliga effekter på det gemensamma. Efter år 1686 var kronans linje att köp och förpantningar kunde

³⁰⁶ Ågren 1997a, s. 122.

brytas upp med argumentet att prissättningen måste vara skälig, kronan måste få fullt betalt, allt annat måste betraktas som olagligt. Beslutet gjorde det möjligt att omvärdera försäljningar och även att värdera om lån. För det tredje gällde inte civilrättsliga regler mellan krona och enskilda längre, de skulle bara gälla mellan enskilda. Till exempel var det inte längre tillräckligt att en familj besuttit ett gods i ro och utan att ifrågasättas; hävd var inte ett argument som kunde användas mot kronan. Slutligen kunde privaträttsliga regler åsidosättas när landet hotades. Egendom kunde dras in för det allmänna bästa.³⁰⁷

Supplikerna har också visat hur arvingarnas ansvar för förfäders skulder blivit en central fråga under reduktionen och att det fortfarande det var en stor fråga under uppgörelsen med reduktionen på 1720-talet. I vilken omfattning kunde arvingarna förväntas ansvara för förfäders skulder? I vilken omfattning kunde hustruns egendom användas för att täcka makens skulder? Kunde en arvtagare göra sig urarva mot kronans anspråk? Kronan hade under reduktionsåren fört en betydligt hårdare linje än den civilrättsliga, vilket också ifrågasattes under 1720-talet. Kronans representanter argumenterade att allmännyttan måste ges företräde framför det privata, följaktligen kunde inte arvingar göra sig urarva mot kronans krav. I supplikerna är det många som argumenterar för att det var principiellt fel att de ställdes ansvariga för förfäders skulder till en högre summa än den de ärvt. Att hänvisa till döttrars mindre arvslott verkar också ha varit en *strategi* som kunde användas av arvingar för att minska effekterna av reduktionen.

Reduktionen och kronans praxis påverkade arbetet med den nya nationella lagen, vilken togs i bruk år 1734. När familjer argumenterade inför kommissionen att för mycket av deras egendom dragits in, valde de ofta argument som hade stöd i den äldre rättsordningen. Ett intressant undantag visar dock att kronans nya särställning också kunde användas för att stärka en familjs anspråk. I och med att kronan hade rätt att få betalt först, hoppades supplikanten att en omkategorisering av ärendet skulle främja hans ärende.

Förväntningarna på kronan, som de framställdes i supplikerna, handlade ofta om frågor rörande rättsäkerhet och kronans uppgift att uppehålla lagar och privilegier. Det framgår att många upplevde att deras egendom tagits ifrån dem och att en äldre rättsordning hotats under enväldet. Den nya ordningen supplikanterna vände sig emot innebar att kronan inte skulle behöva följa samma lagar som undersåtarna, att generationers innehav och arbete inte skulle gälla mot kronan och att kronan inte skulle vara ansvarig för försäljningar av jord på samma sätt som undersåtarna. Det var mycket upprörande för några av supplikanterna att kronan inte tagit hänsyn till den äldre lagstiftningens syn på hustruns ansvar för makens skuld eller arvingars ansvar för förfäders skulder.

Av breven framgår också att när inte kronan svarade på undersåtarnas suppliker eller när de klandrade beslut, uppfattades även det fortfarande som

³⁰⁷ Ågren 1997a, s. 116-119.

olagligt. En viktig del i det äldre fördraget mellan krona och undersåtar var just att kronan skulle höra undersåtarnas klagomål och reagera på dem. Det var även att ifrågasätta dessa donationsinnehavares heder – att tvingas försvara något man innehaft under lång tid. Flera hänvisade till att Gud skulle vända sig ifrån landet om inte innevånarnas rättsäkerhet och egendom bevakades. Allmännyttan skulle gynnas mer av en stark egendomsrätt. Kvinnor argumenterade mer ofta än män att Gud skulle belöna rättvisan och ständernas representanter.

Fördraget mellan krona och familj i förvandling

I det här kapitlet kommer jag att göra en sammanfattning av avhandlingens resultat och diskutera hur dessa resultat kan hjälpa oss att bättre förstå hur delar av det som jag kallat samhällsfördraget uppfattades, formades och ifrågasattes av vissa grupper under den undersökta perioden.

Undersökningen

Inledningsvis ställdes tre konkreta frågor; Hur motiverade kronan utdelandet av donationer och senare stadfästelser? Vilka slutsatser kan man härav dra om mottagarnas argumentation? Hur argumenterade och agerade mottagarna och deras arvingar när de efter enväldet gavs möjlighet att ifrågasätta kronans indragning av egendom? Genom de tre frågorna får vi information om kronans ambitioner och syfte med donationspolitiken. Vi får också information om hur och i vilken utsträckning mottagarna genom sina argument och sina praktiker kunde påverka utvecklingen av donationspraxis. Följaktligen har jag utgått ifrån att mottagarna av donationer hade möjlighet och utrymme att förhandla med kronan, att donationspraxis påverkades av denna förhandling och att fördraget mellan stat och statstjänande familjer utvecklades och förändrades genom dessa förhandlingar. I kapitlen tre och fyra undersöktes kronans donationspraxis under sextonhundratalet som den framstår i kronans utdelade donations- och konfirmationsbrev. I kapitel fem undersöktes istället suppliker inskickade till kronan och till ständernas kommission över reduktions- och likvidationsverken efter att reduktionen genomförts. De flesta breven författades under 1720-talet, men gemensamt för alla brev är att de ifrågasatte reduktionsbeslut. Frågorna som stått i fokus i kapitlet handlar om hur undersåtar skulle bete sig mot varandra och mot staten, vilket skydd de ansåg sig berättigade till (särskilt vad gällde egendom) och vilka särskilda hänsyn som borde tas. De båda undersökta källmaterialen, suppliker och donationshandlingar, förenas av att de formats

eller haft upphov i det äldre donationssystemet. Båda undersökningarna ställer således frågor om donerad egendom. Det har framgått att donerad egendom var en ny mellanform av egendom som inte föll under samma regler som de i landslagen fastslagna för ärvd eller köpt jord. Vi har också sett ett intressant exempel på att norrköpingsbeslutsjord vid en privat försäljning värderades till halva priset i jämförelse med donationsjord under allodiala villkor.¹ Slutligen förhandlade både donationsmottagarna och senare supplikanterna med kronan om vad kronan respektive de berörda familjerna hade för roll och ansvar.

Kronans motiv för att dela ut och stadfästa donationer

Donations- och förläningsbrevens visar att mottagarens ”tjänsteanknytning” till kronan var helt avgörande för de flesta benådningarna. Brevens manifesterade fördraget mellan mottagaren och kronan och gåvan, i form av frälserätt till jordränder, balanserades mot framtida trohets- och tjänsteförpliktelser. Det är följaktligen lätt att hålla med tidigare forskning om att donationsbrevens uttrycker kronans ambition att omforma adeln till ett mer besuttet, mer stratifierat, kronan underordnat och i första hand tjänande stånd.² Men undersökningen har också visat att inte mindre än var tredje av de undersökta breven gavs till en icke nobiliserad man och trots adelsståndets motstånd gavs donationer även till adel från länder utanför riket och väldet. När kronan delade ut privilegier inom rikets gränser till ofrälse eller immigrerad adel så låg det ovedersägligen inom monarkens befogenheter, men samtidigt måste kronans praxis i samtiden ha betraktats som ett hot mot adelsståndets särställning. Kronan använde följaktligen donationer och förlänningar även för att skapa och gynna ett informellt femte stånd.³ Huruvida den här politiken bör tokas som ett utslag av rent praktiska överväganden, framtvungad av kronans behov, krigspolitiska ambitioner samt finanspolitiska realiteter, eller om det istället ska betraktas som ett tecken på att kronan medvetet underminerade ståndets position är värt att reflektera över. En stor andel av de utländska och de ofrälse mottagarna kom på sikt att naturaliseras eller nobiliseras. Praktiken att adla individer när de nådde en viss tjänste- och samhällsposition påminner oss också om att det inte alltid var i kronans intresse att det drogs en skarp linje mellan frälse och ofrälse. Adeln var en föränderlig, lös och delvis splittrad grupp under perioden.

Undersökningen har tydligare än tidigare forskning visat att mottagarna av kronans benådningar så gott som alltid var en man i kronans tjänst och hans hustru. Fördraget slöts således mellan kronan och *det gifta paret i kronans tjänst* och att ett av kronans syften var att skapa bärkraftiga hushåll. Ett viktigt stöd för denna tolkning är att många – om inte de flesta – benådningar delades ut

¹ Se kapitel 4, praxis rörande försäljningar och byten.

² Winberg 1985, s. 34-40. Nilsson 1989, s. 98-99. Stadin 2004, s. 96-97.

³ Se också Nilsson 1989, s. 10-16, 149-153.

förhållandevis tidigt under mottagarnas liv. Mottagarna hade i regel hunnit tjänstgöra under kronan några år och breven delades ofta ut i samband med att en person fick en högre rang eller tjänst inom den civila förvaltningen eller militära organisationen. Donationer delades också ut när personer adlades. Donationerna och tillgången till frälseränta hade sålunda en symbolisk så väl som ekonomisk betydelse för mottagarna. Det gifta parets tillgång till den donerade frälseräntan innebar för flera av de icke adlade familjerna att de fick ett boställe, en förankring i lokalsamhället, möjligheten att kosta på barnen en högre utbildning och att i allmänhet leva sina liv på en högre samhällsposition än tidigare. För adelsfamiljer med ärvda gods innebar tillgången till en förläning eller donation många gånger att de deras innehav av frälsejord dubblades.⁴ Under sextonhundratalets lopp minskade också den andel av adeln som själva hade ärvt eller köpt frälsejord och efter reduktionen på 1680-talet ägde bara var tredje adelsman jord.⁵

I och med att benådningarna i regel gavs till ett gift par har jag ställt frågor om hur hustruns rättigheter såg ut i praktiken. Tidigare forskning har visat att det inte var ovanigt att änkor förvaltrade förläningar och donationer under femtonhundratalet.⁶ Av de här undersökta breven framgår att efter år 1633 avgjordes hustruns rätt utifrån om hon inkluderats i det ursprungliga donationsbrevet eller ej. Innehavare började ansöka om att hustruns rätt skulle skrivas in i brevet. För majoriteten av de kvinnor som fick donationer i sitt eget namn motiverades benådningen av deras makes tjänst. Kvinnors rätt till jordräntor grundades alltså i regel på äktenskapet. Hustruns rätt till donationen drogs in om hon gifte om sig, det var således hennes roll i mottagarhushållet som var avgörande.

Till skillnad från män utgick kvinnor också i regel från sin hushållsposition när de tilltalade kronan. Den här praktiken har också uppmärksamats av tidigare forskning.⁷ Men syftet med donationer och förläningar var att belöna och uppmuntra statstjänst, vilket det fanns få möjligheter för kvinnor att själva meritera sig för. Följaktligen var det viktigare för kvinnor än för män att förklara på vilken grund de gjorde anspråk på kronans benådning. I brev till kvinnor, som fått donationer eller förläningar för tjänster de själva gjort kronan – som hovjungfrun Kristina Mörner – framhölls däremot inte kvinnans hushållsposition som avgörande för hennes rätt till benådningen; förläningen var hennes även efter hon trätt i äktenskap.

Efter år 1655 minskade dessutom äktenskapets betydelse för kvinnors rätt till donationer.⁸ Den utökade familjens rätt till donerad jord stärktes, vilket ledde

⁴ Samuelson 1993, s. 67-70, 87-98.

⁵ Englund 1989, s. 14.

⁶ Samuelson 1993, s. 91-100.

⁷ Ailes 2006, s. 22-24. Norrhem 2007, s. 38.

⁸ Dahlgren 1964, s. 15.

till att familjer med bara döttrar lättare kunde behålla och på sikt överföra donationen till en måg. Således visar konfirmationsbrev från senare delen av sextonhundratalet att kvinnor kunde representera ett hushåll som hon tillhört tidigare samtidigt som hon själv ingick i ett nytt (omgifta kvinnor kunde representera sin före makens hushåll å deras gemensamma arvingars vägnar). Men kön hade onekligen betydelse och var en utgångspunkt för hur skillnader skapades enligt fördraget mellan krona och familjerna i kronans tjänst. Ett faktum som viss tidigare forskning undgått att notera, vilket också gäller Johan Axel Almquists stora källpublikation.⁹ Det är inte möjligt att förklara enskilda familjers hushållsekonomiska ställningstaganden eller strategier under tidigmodern tid utan kunskap om de egendomsrättsliga ramar som begränsade familjernas agerande.

Ytterligare en aspekt av kronans donationspraxis (för hemman under norrköpingsbesluts villkor) var att fördraget även omfattade mottagarnas söner, vilka förväntades skaffa sig en relevant utbildning och fortsätta tjäna kronan. Familje- och hushållsbandet till kronan kunde även utsträckas via döttrar till mottagarens måg, om det var en man i kronans tjänst. Sarah Hanley har visat hur familjer i kronans tjänst i Frankrike under tidigmodern tid knöts till staten genom att ämbeten blev ärftlig egendom. Tjänsten och relationen till kronan blev rent fysiskt en tillgång för hela familjen.¹⁰ Svante Norrhem och Fabian Persson har visat hur statsförvaltningen i Sverige under framför allt andra halvan av sextonhundratalet blev alltmer beroende av familjen, släkten och nätverk för tillsättning av tjänster. Individer förblev också längre på samma post inom den civila förvaltningen och vid hoven, ofta hela livet.¹¹ I detta ljus kan donationssystemet betraktas som en svensk variant och en del av ett system där på sikt själva tjänsten blev "egendom". Reduktionen satte på många sätt stopp för den här utvecklingen. Delar av hushållssystemet bevarades visserligen under mycket lång tid genom bland annat accordsystemet. Men ändå gick utvecklingen och kronans organisation mot mer individbaserade anställningsformer där kronans ansvar för hushållen inte längre utsträcktes till framtida generationer.

Tidigare forskning har visat att den grupp som mest gynnades av kronans donationspolitik var den lilla högadliga gruppen och främst riksrådet.¹² Tveklöst stämmer det att denna förhållandevis lilla grupp fick flest hemman per benådning. Men jag tror att dessa stora benådningar många gånger har skymt bilden av vad donationssystemet egentligen var för något. Bilden ändrar sig, som jag har visat, om man istället frågar vilka grupper som fick de flesta donationerna och varför. Donationernas omfattning ställdes alltid i relation till

⁹ Almquist 1931, 1934, 1935, 1947, 1976.

¹⁰ Hanley 1989.

¹¹ Norrhem 1993, s. 62-73, 165-167. Persson 1999, s. 140-146.

¹² Dahlgren 1964, s. 360. Gjerstad 1998, s. 14-21.

mottagarens sociala position, rang och tjänst. Det var inget märkligt under sextonhundratalet där rangordningen långsamt ersatte bördens roll som samhällets bärande princip.¹³ Hörde mottagaren till landets elit anpassades donationens omfattning därefter. Istället tror jag att vi bör betrakta donationssystemet som något mer än ett omfördelningssystem. Martha Howell har till exempel visat hur gåvor började användas på ett nytt sätt under tidigmodern tid. Det intressanta är, menar Howell, att gåvor, som länge använts för att materialisera och offentliggöra relationer eller fördrag, fick en ny innebörd och en viktig plats i relationen mellan bland annat stat och individer i statens tjänst. En gåva gav och överförde ära till mottagaren och gåvans omfattning synliggjorde relationen mellan givare och mottagare.¹⁴ I detta ljus har Catharina Andersson också visat hur godsdonationer till kyrkan under medeltid i Sverige gav givaren en starkt social position i samhället samt heder och ära.¹⁵ Därmed inte sagt att kronans donationer på sextonhundratalet saknade ekonomiskt värde. Tvärt om tror jag att vi just i donationspraxis förändring över tid kan se tidiga tecken på att mer marknadsekonomiska ställningstaganden fick utrymme i samhället. Men jag tror, vilket också Martha Howell framhåller, att det är fel att tolka tidigmoderna donationer eller gåvor som i första hand en slags ersättning eller betalning; det symboliska värdet inte får underskattas. När kronan delade ut en donation betraktade monarken inte benådningen som en lön eller ren betalning. Vi ska inte glömma bort att det förkapitalistiska samhället hade andra mekanismer för att visa och beräkna värde än det som senare blev valutafunktionen hos pengar.¹⁶ Utdelningen av benådningar i form av donationer och förläningar men även sköldebrev, bör betraktas som ett sätt för kronan att legitimera sin position och forma band med personer. Donationer legitimerade och manifesterade det ömsesidiga fördraget mellan krona och dem som tjänade i kronans tjänst.

Hemmansräntor var en resurs som i Sverige förhållandevis enkelt kunde tas i anspråk, i jämförelse med hur skattesystemen såg ut i många andra länder.¹⁷ Gustav I, som oroades av adelns beklagliga svaghet och familjernas brist på egendom, ersatte allt mer regelbundet tjänst genom donationer eller förläningar av anslagna hemmansräntor, en praktik som utvecklades och omformades till de feodala donationerna.¹⁸ Problemen ansågs bero på rikets arvsregler, vilka splittrade familjers egendom och där döttrars arvsrätt innebar att jord fördes ut från familjen.

¹³ Cavallie 1981, s. 14-15. Englund 1989, s. 230-231. Stadin 2004, s. 95-97, 135-136.

¹⁴ Howell 2010, s. 181-207.

¹⁵ Andersson 2006, s. 391-394.

¹⁶ Howell 2010, s. 145-151, 166, 181-207.

¹⁷ Nilsson 1989, s. 146-153.

¹⁸ Samuelson 1993, s. 56-60, 87-III.

Det är intressant att även om kronan i början av sextonhundratalet således gjorde vissa försök att begränsa döttrars rättigheter till donationsjord så framgår det av breven och donationspraxis att det var alldeles självklart att benådningarna inte bara gavs till den individuella mannen utan till par och att deras söner skulle kunna ta över donationen.

Men hustruns plats i fördraget mellan kronan och statstjänarna uppfattades ändå som självklar, inte av mannens död, hans familj omfattades av fördraget.

Slutligen motiverades några donationer och förläningar av mottagarens fordringar på kronan. De flesta som stod i kronans tjänst hade lagt ut pengar i tjänsten eller hade lönefordringar. Sålunda var donationssystemet nära förknippat med en form av *recompens* eller en avbetalning. I breven utdelade senare under sextonhundratalet innehöll donationsbreven mer ofta detaljerad information om fordringar än tidigare. I början av perioden kunde det i mer allmänna ordalag stå i donationsbreven att mottagaren efter benådningen inte längre hade rätt att söka ersättning för gjord tjänst eller framtida utlägg. I slutet av perioden var breven i regel mer detaljerade rörande fordringar. De värderades i daler silvermynt och även donationen eller förpantningen värderades i daler silvermynt. När det gäller förpantningsdonationer så inkluderades uttryckligen döttrar i breven till skillnad från norrköpingsbeslutsdonationer.

Mottagarnas argument och förväntningar på kronan

Av donations- och konfirmationsbrevens formuleringar kan vi också dra slutsatser om hur mottagarna argumenterade i sina ansökningar till kronan, vad mottagarna lyfte fram som viktigt. Mycket tyder på att mottagarna var väl insatta i hur reglerna för donationer såg ut. Ett tecken på detta var att de ansökande lyfte fram i stort sätt samma argument som kronan. De flesta berättade om sin tjänstgöring, om fordringar och bilade överordnades rekommendationer.

Men de ansökande uttryckte också vad de uppfattade som kronans skyldigheter. Familjerna i kronans tjänst förväntade sig att kronan skulle ta ansvar för dem. Exempelvis hävdade flera att de gjort sig förtjänta av en benådning genom sin trogna tjänst. Under sextonhundratalets lopp hade donationssystemet blivit en så pass grundläggande del i fördraget mellan kronan och de tjänande familjerna att vissa till och med ansåg sig kunna kräva att få ersättning och belöningar i gods. I en del brev, framförallt i de där familjer bad om fler hemman eller bättre villkor, framskymtar också föreställningen att kronan var skyldig att ge hushållen möjlighet att leva upp till sina positionsspecifika skyldigheter – att garantera familjen tillräcklig inkomst för att kunna fullgöra rusttjänsten, utbilda barnen, begrava maken ståndsmissigt och att i allmänhet kunna föra ett ståndsmissigt leverne. I många konfirmationsbrev noterades även att söner utbildades eller att de eller mågar redan stod i kronans tjänst. Under reduktionshotet var det inte ovanligt att berättelser om hela familjens tjänstgöring bifogades de inskickade handlingarna. Förväntningarna

på kronan handlade således ofta om kronans ansvar för de tjänandes familjer och det framgår att ansvaret inte slutade när den tjänande sårats, satt fängslad eller ens efter att den anställd avlidit. Kronans ansvar för de tjänande hushållen sträcktes alltså utanför tjänsten och vissa benådningar fungerade som en slags pension för mottagarhushållet.

Några strategier som familjer använde för att förbättra sina möjligheter att få en kunglig benådning framkommer i breven. Till exempel var det inte ovanligt att de ansökande hade förberett sig väl och själva lämnade förslag på namngivna hemman som de ville ha. I många fall handlade det om skattehemman som de själva hade besittningsrätten till. Vi har också exempel på en familj som hänvisade till att de själva byggt en krog för vägfärdandes fromma, och en annan som på eget bevåg byggt upp en övergiven hammare. Detta var investeringar som skulle gynna samhället. De flesta bergfrälsedonationerna och de många ödehemmanen som donerades bort vittnar också om att kronan gärna såg välvilligt på ansökningar där de ansökande förmedlade en vilja att förbättra landets *kultur* och gemensamma hushållning. Under hotet om reduktion försökte också flera familjer hävda att de lagt ner stora kostnader och mycket arbete på att förbättra de mottagna hemmanen, en strategi som också fungerade väl för många. Ett annat sätt att förhandla med kronan kunde vara att be om tillstånd att få lägga hemmanen under villkoren för rusthåll. På 1680-talet lyckades också många familjer utverka livstidsbenådningar för sina tidigare donationshemman.

Vi har också sett att familjer kunde använda lån till kronan som en strategi för att stärka familjens och särskilt döttrars rätt till donationer – före år 1655 lånade familjer ut pengar till kronan för att förbättra norrköpingsbeslutsdonationer till allodiala. Efter 1655 förvandlades en del donationer till förpantningar med samma motivering, att stärka döttrars rätt. Det kunde också vara en bra strategi att begära försäljningstillstånd eller att få donationen överförd till en måg om donationsvillkoren innebar ett hot mot familjens besittning. Om en änka önskade gifta om sig eller om innehavarens son som avlidit utan manliga arvingar hotade donationen att hemfalla till kronan. Familjer som bad om tillstånd att få sälja donationen eller att byta några hemman med varandra eller med kronan, motiverade ofta sina ansökningar med att det var ett sätt för familjen att lösa sina skulder eller för att det förbättrade familjens godsarrondering. Familjens behov kunde alltså användas som ett argument och en strategi.

Flera av de argument som användes av innehavarna och kronans svar på dessa visar att kronan hade förståelse för och accepterade argument som fann stöd i landslagens arvsregler. Många par som saknade söner fick till exempel kronans tillåtelse att överföra benådningen till en måg. I några fall uttrycktes dotterns och *hennes* manliga bröstarvingars rättigheter redan i det ursprungliga donationsbrevet. Det samma gällde de enligt reglerna otillåtna sidoarven eller

bakarven. De regler som hindrade bröder från att ärva varandra måste ha uppfattats som orättvisa och märkliga. De många utdelade tillstånden och undantagen visar att även kronan hade förståelse för detta. Det finns ytterligare exempel på hur en vidare familjanknytning till ett visst gods, till exempel genom en farbror eller en moster, kunde motivera en benådning. Följaktligen fanns det ett motstånd mot reglerna och framförallt mot de regler som bröt med vad familjerna såg som rätt och rättvist. Ytterligare en aspekt av detta är de exempel där familjer ansökte hos kronan om att makans rätt skulle skrivas in i benådningen. Vi har även sett exempel på att makans rätt kunde stärkas, framförallt inom den egna familjen, genom testamenten. Här finns en intressant parallell till de kompenserande strategier som Amy Louise Erickson har visat att engelska familjer använde för att motverka en hård lagstiftning. Kompenserande strategier kunde vara att upprätta testamenten till förmån för de arvsrättsligt förfördelade döttrarna, eller att kvinnans egendom inför äktenskapet skiljdes från mannens igenom ett äktenskapsförord.¹⁹ Även här tycks alltså egendomspraxis ha anpassats efter vad som ansågs rätt och rättvist.

När riksdagen genomförde reduktionen år 1655 beslutades att det skulle bli lättare för familjer att överföra donationsjord till en måg.²⁰ Paradoxalt nog ledde beslutet till att kvinnors rätt till donationsjord i vissa avseenden blev starkare än till både ärvd eller köpt jord. En kvinna kunde, i kontakten med kronan, fortsätta att representera det ursprungliga mottagarhushållet, trots omgifte, *om* hon (som del av det ursprungliga mottagarparet) hade söner eller döttrar från det första äktenskapet eller om donationen förlängts till henne (om hon var dotter till det ursprungliga mottagarparet) och hennes manliga arvingar. Michelle Lamarche Marrese har uppmärksammat en intressant parallell i Ryssland under tidigt sjuttonhundratalet. Marrese menar att den ryska statens ambitioner att göra arvsregler mer transparenta i kombination med familjernas ansträngningar för att säkra gruppens besittningsrätt och ståndets privilegier fick följden att kvinnors rättigheter stärktes. Längre fram under sjuttonhundratalet hade kvinnor rätt att förvalta sin egendom även under äktenskapet.²¹ Ståndstillhörighet och släkttillhörighet blev i Ryssland mer avgörande för en kvinnas position och rättigheter än hennes kön.

Tveklöst innebar beslutet 1655 att familjerna som hade donationer fick starkare besittningsrätt till dem, och under några decennier innebar detta att även kvinnors rätt blev starkare. När beslutet fattades om att döttrars rätt till donationer skulle stärkas, skedde det samtidigt som adeln tvingades acceptera reduktionen år 1655 – en fjärdedel av samtliga donationsgods skulle dras tillbaka till kronan samt alla hemman och gods som kronan inte kunde vara utan.²²

¹⁹ Erickson 1993, s. 106-107, 223-228.

²⁰ Dahlgren 1964, s. 15. Winberg 1985, s. 36-37.

²¹ Lamarche Marrese 2002, s. 23-43, 46.

²² Dahlgren 1964, 180-193. Hemman som behövdes för försörjningen vid slott m.m.

Familjens eller släktens besittningsrätt till jorden stärktes alltså, samtidigt som innehavarna som grupp fick gå med på att delar av deras donationsjord drogs tillbaka till kronan. Beslutet var följaktligen ett resultat av en förhandling mellan adeln och kronan. Men utvecklingen i Sverige kom strax att ta en annan väg än den i Ryssland. Omvälvningarna under sena sextonhundratalet innebar att företrädare istället gavs för den mer västeuropeiska utvecklingen, där parets rätt ställdes framför släktens. Den nya lagstiftningen, förklarad i 1734 års lag, ledde till att kvinnans egendom ”gömdes” bakom makens.²³ Men kön kom alltså med tiden att bli mer avgörande för en individs handlingsmöjligheter än social position och släkttillhörighet i Sverige.

Ett nytt tilltal

När ständerna tillsatte en kommission i avsikt att granska reduktions- och likvidationsverken i början av 1720-talet så hade mycket hunnit hända sedan reduktionsbeslutet 1680. De som vände sig till kommissionen gav också många gånger intryck av att de accepterade den nya spelplan som stod till buds. Donationssystemet var ett avslutat kapitel, enväldet var över och kronans skattkistor stod tomma. När individer och familjer försvarade att just deras ersättningskrav på kronan var legitima, framträder några av samtidens föreställningar om förhållandet mellan kronan och undersåtar. Reduktionen och dess effekter hade också stor påverkan på diskussionen om den nya lagen som togs i bruk år 1734.

I supplikerna talade man fortfarande om det ömsesidiga beroendet mellan kronan och familjerna i kronans tjänst och hänvisade på olika sätt till fördragstänkandet. En viktig del i det äldre fördraget mellan krona och undersåtar var att kronan förväntades höra undersåtarnas klagomål och reagera på dem. Monarken ansågs personligen symbolisera och manifestera fördraget mellan Gud och människorna och en orättfärdig monark bröt fördraget. En kung utan stöd av Gud hotade att dra med sig hela riket i olycka, vilket kunde leda till kollektiva straff som missväxt, epidemier och krig.²⁴ Det finns också några supplikanter som påminde om hur Gud hade straffat kung Ahab och hela hans rike, efter att Ahab orättfärdigt hade tagit Nabots egendom.²⁵

När supplikanter kritiserade kronans agerande var det dock i regel för att kronan inte hade hörsammat undersåtarnas klagomål. Ett sätt för familjerna att visa detta var att förklara hur de själva hade följt alla regler, hur de hade uppmärksammat kronan på fel som begåtts och ansökt hos behörig myndighet. Det var argument som handlade om hur hushållen agerat i enlighet med gängse förväntningar och politiska normer. Supplikanterna kunde också berätta att de fullgjort sina plikter mot sina bönder – sålunda hade de även levt upp till de

²³ Erickson 1993, s. 233-236. Ågren 2009, s. 95-101, 104-194. Howell 2010, s. 10-15, 93-94, 300-302.

²⁴ Ericsson 2002, s. 91.

²⁵ Bibeln, Första konungaboken, kapitel 21 och 22.

ideal som var förbundna med deras ståndsposition. Det finns en intressant koppling mellan idealen kring ståndstillhörighet och god hushållning samt betydelsen av att bevaka sin rätt – för att vara en god husbonde, eller för den delen en god adelsman, måste positionen hela tiden underhållas, vårdas och bevakas. En familjs sociala position var alltså också – i viss utsträckning – villkorad och behövde bevakas. I fördraget mellan krona och undersåtar var vigilans och tradition viktiga beståndsdelar.²⁶ Så gott som samtliga supplikanter – både kvinnor och män – förklarade också hur de bevakat sin rätt. Inga andra argument framstår som lika betydelsefulla i supplikerna.

Hävd i form av nedlagt arbete, vigilans och en god hushållning hade också nära anknytning till dygdeidealen och föreställningar om vad kvinnor respektive män kunde eller inte kunde göra. Tidigare forskning har visat att det blev svårare för kvinnor att ta rollen som den klandrande under sextonhundralets lopp.²⁷ Men av supplikerna från 1720-talet får man inte bilden av att de kvinnor som vände sig till kronan ansåg sig ha brutit mot några normer när de besvärade sig inför kommissionen. En tänkbar tolkning är den Anu Lahtinen har föreslagit. Hon visar att det redan på femtonhundralet kunde vara en bättre strategi för kvinnor att vända sig till kronan än till de lokala offentliga rättsinstanserna.²⁸ Men samtidigt var kvinnor något mer noga än män med att förklara att de svarade på ständernas uppmaning i supplikerna från sjuttonhundralet. De ville alltså inte gärna framstå som klandrande. Det var också fler kvinnor än män som talade om sig själva som fattiga och nödlidande, oberoende av deras ståndstillhörighet. Män kunde däremot tala om kvinnor som hade skrämts att ge sin rätt ifrån sig eller som inte hade förstått att värna sin rätt. Skillnader kunde alltså förklaras på ett sätt som gav kön större betydelse än position, det var inte tänkbart att säga att en adlig man skrämts ifrån sin rätt. Kronans ambitioner att skapa ett större avstånd mellan publika och privata ärendanden ledde till att undersåtarna jämfördes mer med varandra.²⁹ Men när börd fick minskad betydelse kom kvinnors position att enbart utgå från deras civilstånd. En intressant parallell är att för rekrytering till den kvinnliga sidan av hoven, hovfruntimret, förblev anor det främsta kriteriet.³⁰ Det sena sextonhundralets rangordning där meriter ställdes före börd förorsakade många publika utspel och tvister när både kvinnor och män på olika sätt försökte bevaka sin position. Svante Norrhem har i några exempel visat hur placeringar i kyrkan eller tillgången till särskilda tjänster kunde ifrågasättas ur ett bördsperspektiv.³¹ I supplikerna från 1720-talet beskrevs kvinnor främst

²⁶ Ågren 1997a, s. 113–122.

²⁷ Stretton 1998, s. 189–192, 208–215. Andersson 1998, s. 294–302. Hassan Jansson 2002, s. 302–309.

²⁸ Lahtinen 2009, s. 186–188.

²⁹ Karlsson 1999, s. 23–26.

³⁰ Persson 1997. Persson 1999, s. 110–113.

³¹ Norrhem 2007, s. 76–81

utifrån sitt civilstånd och inte längre utifrån sin makes relation med kronan. Tidigare, i donations och konfirmationsbrev från sextonhundratalet, beskrevs kvinnors relation till staten så gott som alltid utifrån hennes makes tjänsterelation till kronan – deras gemensamma samhällsposition. Hennes rättigheter gällde så länge hon representerade det ursprungliga hushållet. Således finns det tendenser i supplikerna som förebådar tiden när undersåtarnas kön gavs större betydelse än deras position.

Kronan förväntades också enligt några författare fortfarande skydda och ge familjerna möjlighet att förbli vid och upprätthålla sin ståndposition. Johanna Aminoff-Winberg, som har undersökt flyktingkommissioner under tidigt sjuttonhundratalet, har visat en intressant parallell. När det fattades beslut om vad familjer och individer skulle få för fattig- och flyktinghjälp, baserades beslutet på mottagarnas position eller sociala ställning – ju högre ståndstillhörighet desto mer hjälp. Kommissionen byggde upp ett system där hjälpen beräknades utifrån flera kriterier; flyktingarnas ståndstillhörighet, deras förluster, deras ålder, deras sjuklighet samt utifrån familjestorlek.³² Följaktligen vittnar hanteringen av flyktingfrågan om en fortfarande personlig relation mellan krona och undersåtar. Förväntningarna på kronan, som de framställdes i supplikerna, handlade framförallt om att kronan borde garantera undersåtarnas rättsäkerhet och upprätthålla lagar och privilegier. Allmännyttan skulle gynnas mer av en stark besittningsrätt för undersåtarna. Det framgår att många upplevde att deras egendom tagits ifrån dem och att den äldre rättsordningen hade hotats under enväldet. Adelsståndets privilegier hade inte skyddats och samhällsfördraget hade brutits. Några supplikanter hänvisade till det äldre fördraget och menade att reduktionen och de efterföljande rannsakingarna ifrågasatte donationsinnehavarnas ära. En supplikant menade att det var principiellt fel att hans morfars hantering av kronans medel hade ifrågasatts, eftersom en man i hans position inte kunde agera på ett annat än hederligt sätt.³³ När inte kronan svarade på undersåtarnas suppliker eller när ständerna ifrågasatte beslut, uppfattades även det som olagligt. Konkret handlade klagomålen om ett missnöje med reduktionens effekter, men sett i ett längre tidsperspektiv bidrog diskussionen till att forma ett nytt fördragsideal där rättsäkerhet och likhet inför lagen var ledstjärnor.

Det är också intressant att sjuttonhundratalsupplikerna så gott som aldrig tog upp att familjen behövde få hjälp från kronan för att kunna uppfostra barnen till statstjänst. Även detta kan vara ett tecken på att fördraget hade förändrats; att det nu slöts mellan kronan och den manlige individen i kronans tjänst. Rannsakingarna under reduktionsåren hade på många sätt exemplifierat att det ståndspecifika, som var en del av det äldre fördraget, hade börjat undermineras. Inte ens de högsta familjernas agerande kunde undgå att

³² Aminoff-Winberg 2007, s. 250-255, 268-269.

³³ Se kapitel fem och även Blomdahl 1963, 474-450, 506-519.

ifrågasättas. Liknande tecken kan vi se i hur den nya rangordningen inte tog hänsyn till börd.³⁴ Vid samma tid togs även edgärdsinstitutet bort och den legala bevisteorin slog igenom; framdeles måste en individs trovärdighet styrkas av bevis och dokument och inte av hans eller hennes samhällsposition, heder och förmåga att mobilisera vittnen.³⁵ Även Karl XII:s förmögenhetsbeskattning, vilken till skillnad från tidigare extrabeskattningar inte gjorde skillnad mellan olika skattebetalares sociala ställning, kan ses i det här ljuset. Åsa Karlsson har i detta sammanhang talat om den jämlika undersåten och menat att i kungens ögon var alla jämlika, så till vida att de alla var hans undersåtar.³⁶ Även inom adelsståndet talades för jämlikhet inom standet och år 1719 upphävdes klassindelningen på riddarhuset.³⁷ Man kan säga att i enväldets tankesystem, där kronans maktanspråk och behov att skilja krona från undersåtar på olika plan (juridiskt, politiskt) så blev en naturlig konsekvens en begynnande ståndsnivellering.

Argument och förklaringar som handlar om kreditlagar och arvingars ansvar för förfäders affärer var argument som ofta togs upp i breven till kommissionen på 1720- och 1730-talen, men som sällan fanns med i donations- och konfirmationsbrev. Nya exekusionsstadgor antogs under sena sextonhundratalet vilka inskräpte att alla var skyldiga att betala sina skulder, oberoende av ståndsposition.³⁸ På många sätt framstår de förändrade reglerna som markeringar där kronan på olika sätt försökte fjärma sig från och likställa undersåtarna. Ett exempel är hur civilrättsliga regler inte gällde i relationen mellan kronan och undersåtarna. Ett exempel är att hävd, rättigheter som uppstått genom långt brukande, eller hemul inte längre var laglig skäl mot kronan.³⁹ Jag har också visat att kronans representanter inte ansåg det möjligt för privatpersoner att göra sig urarva när det gällde kronans fordringar. Det har även framgått att under perioden var det stor skillnad på hur hovrätten resonerade och hur kronan såg på ansvar och säkerhet för köpare och kreditorer. Hovrätten gjorde skälighets- och behovsbedömningar vilket innebar att individer ofta befriades från skuldansvar för att de skulle kunna förbli på sin samhällsposition. Resultatet blev att några högadliga familjer i rätten kunde förhandla sig ifrån återköpsansvar (hemul) de egentligen hade för familjer som köpt donationsjord från dem. Men kronans hantering av reduktionsfrågan visar däremot ingen tolerans för bördsmotiverade undantag. Kronans nya politik innebar en förändrad syn på familjers rätt att få hjälp att förbli på sin sociala

³⁴ Cavallie 1981, s. 14-15. Englund 1989, s. 230-231. Stadin 2004, s. 95-97, 135-136.

³⁵ Winberg 1985

³⁶ Karlsson 1999, s. 25-27.

³⁷ Englund 1985, s. 176-181.

³⁸ Englund 1989, s. 206-220.

³⁹ Ågren 1997a s. 118-119. Ågren 1997b, s. 250-253.

position. Kronan motiverade den nya politiken med att allmännyttan måste ställas före det privata.

Det nya fördraget och det gamla

I den här avhandlingen har undersökningen sträckts ut över en lång tidsrymd. Några av de tidigaste breven signerades i början av femtonhundratalet och de sista supplikerna i mitten av sjuttonhundratalet. Det långa perspektivet gör det möjligt att fånga in tendenser till förändring i fördraget mellan stat och statstjänare. Således bidrar den här avhandlingen till den stora diskussionen om statsformeringsprocessen i Europa under tidigmodern tid.

Fördraget mellan familjerna i kronans tjänst och monarken framstår i början av perioden som mycket personligt genom att båda parter hade både ansvar och ömsesidiga plikter. Förhandlingen som kommer fram både i donations- och konfirmationsbrev utgår ofta ifrån kronans trångmål och behov av kompetens, ställd mot familjernas konkreta behov och särskilda omständigheter. Det är uppenbart att det fanns en förväntan på kronan att ta hänsyn till dessa behov, och av kronans praktik ser vi också att så skedde. Detta gamla fördrag byggde på en logik som har likheter med det gåvosystem som bland andra Martha Howell har påvisat. Gåvan skapade och manifesterade personliga band mellan givaren och mottagaren. Min tolkning av det äldre fördraget ligger också i linje med den tolkning Catharina Andersson har gjort av medeltida donationer till kyrkan i så måtto att givarens sociala position stärktes och mottagaren gynnades av det band som etablerades.

Fördraget mellan kronan och familjerna i kronans tjänst framstår i slutet av undersökningsperioden inte alls som lika personligt som under den tidigare fasen. Förhandlingen som syns i supplikmaterialet tonar ner det ståndspecifika och det personliga, men även familjen och därmed de konkreta behoven och de specifika omständigheterna. Det är inte längre monarken och familjerna som förhandlar med varandra, utan staten, representerad av riksens ständer, som förhandlar med landets mer jämställda "inbyggare" och "medpatrioter". Det nya fördraget byggde på entydliga regler och gav därmed mindre utrymme för personlig hänsyn och specialkonstruktioner.

Utifrån det undersökta materialet står det klart att personer med kopplingar till det ursprungliga mottagarhushållet hade möjlighet att förhandla med kronan oberoende av kön i det äldre fördraget. Det innebar att hustrur och änkor kunde vara aktiva medförhandlare och döttrar kunde i praktiken överta jord som de enligt bestämmelserna inte borde kunna överta. Således kunde vissa kvinnor inom den statstjänande gruppen aktivt påverka det äldre fördraget. Detta resultat ligger helt i linje med vad Tim Stretton, Julie Hardwick och

Margaret Hunt har kommit fram till.⁴⁰ Men det ser ut som om rollen som medförhandlare blev mer svårtillgänglig för kvinnor efter reduktionen. Kronan talade inte längre till hushåll på samma sätt. Detta är en viktig del av den förändringsprocess som jag har påvisat och den visar att statsformeringen hade en tydlig genusaspekt.

⁴⁰ Stretton 1998. Hunt 2004. Hardwick 2009.

Summary

The compact between the crown and families – practice and change

During the late 16th century the Swedish crown began to remunerate and reward those who served it by granting donations (hereditary) and enfeoffments (non-hereditary) of land rents to a hitherto unheard of extent. As a rule the donations comprised most of the expected crown revenues from separate, identified farms or agricultural holdings. In this way the crown could also give away some portion of the expected tax from freehold peasants to a qualified recipient without the peasant losing his right to possession.¹ If a holding given away like this belonged to the crown itself, the peasant could be evicted when his lease came to an end and its management taken over by the recipient of the donation. In most cases, however, the peasants went on working this land. After 1604 most donations were subject to the conditions of the Norrköping decision, a feudal form of donation that restricted the recipients' right to possession. For example the proprietor had to apply for ratification on the accession of new monarch. The recipient's sons all had the same inheritance rights but the farms could not be inherited by reversion or collaterally. Daughters were unable to inherit donated land but their place had to be taken by sons – or by the crown if the family had none – on payment of what was called a "bride tax", which generally corresponded to two or three years' rent from the donation. Families that lacked sons were also offered the possibility of applying for the crown's permission to transfer the grant to a son-in-law.²

The land codes in Sweden's mediaeval provincial legal codes assured the title of a family to its land through inheritance by reversion and collateral

¹ There were three ways of owning land in Sweden after the Reformation. Crown land was owned by the crown and land owned by the nobility was exempt from taxes (*frälseland*). Peasants generally farmed crown land or land owned by the nobility on six-year contracts. Freeholds (in Swedish *skattejord*, literally taxable land) were owned by the peasants themselves. At the beginning of the 18th century these three forms of land ownership were regulated so that one-third of the holdings belonged to each of them. See Lindström 2008, pp. 33-35.

² Ailes 2002, pp. 74-89.

inheritance, for instance. Sisters inherited one-half of their brothers' shares of real property and in a marriage the husband *managed* his wife's property but did not own her land and was unable to sell it. In addition, it was customary among the Swedish nobility for a husband to give his wife half of all his property, movable and real, as a 'morning gift'. It was not until 1644 that the wife's title to this morning gift was restricted to the right of occupation during her own lifetime. Consequently the right to occupy and inherit donated land differed from the right to inherited or purchased land enshrined in the provincial codes as well as contemporary custom.³

In the middle of the century the donation system was a very firmly established but at the same time highly criticised social institution. The crown, which in the 1590s had been able to enjoy tax and rents from four-fifths of Sweden's holdings, now received revenues from only one-third of them. A first major withdrawal of holdings was undertaken in 1655 and in 1680 the more extensive Reduction or repossession of crown land was decided on. During the following years the crown was to reclaim virtually all the land it had once owned. The Riksdag decided that the crown was no longer entitled to give away hereditary donations or countships and baronies.⁴ At the same time absolute rule was introduced and the revenues obtained by the crown through the Reduction were used to create the system of quartering troops on land that they could till. The reallocation to this system means that the rents from holdings were linked more closely to the funding for those who served the crown. Forty years later, when absolute rule had come to an end, there was a demand, mainly from the nobility, for rescission of the decision on the Reduction. But political developments in the preceding years, war losses and the opposition of the other three parliamentary estates rendered it impossible to force through any reversal.

Earlier research has focused primarily on the donation system from a national economic perspective and its impact on tax-paying peasants who owned their own land and those living on crown land.⁵ In this thesis I investigate instead what the donation system reveals about the crown's expectations of the social group that served the Swedish state and what these individuals expected from the crown. Initially I shall pose three concrete questions. How did the crown justify the award of donations and later ratifications? What conclusions can be drawn from the arguments of the recipients? How did the recipients and their heirs argue and act when after the period of absolute monarchy they were able to challenge the crown's

³ Erickson 2005. Erickson draws a comparison between early modern legislation on property in Scandinavia and Great Britain. See Petersson 1973 on morning gifts.

⁴ Countships and baronies (subject to primogeniture) only existed between 1561 and 1680.

⁵ Gjerstad 1998 & 1995. Kujala 2003. Kepsu 2009. See also Nilsson 1990. Nilsson summarises several major research projects about the development of the armed services and agrarian structure in 17th century Sweden. Rosén 1945. Dahlgren 1964. Loit 1975. Lindegren 1995.

repossession of their property? These three questions will provide information about the ambitions of the crown and the intention of its donation policy. My initial premise is therefore that the recipients of these donations were both able and given scope to negotiate with the crown, that the donations were in practice affected by these negotiations and that the compact between the crown and the families that served it developed and changed as a result of these negotiations.

The sources consist of both deeds of donation and ratification, most of them issued during the period 1604 to 1680, as well as petitions submitted to the parliamentary commission during the 1720s. The deeds drawn up by the crown often refer to petitions submitted by the recipient families. Petitioners in the period after the Reduction frequently refer to the crown's decision and how their cases have been dealt with. This means that here I have used both direct and indirect methods to establish how the recipients and later petitioners viewed the contract and how they negotiated with the crown about the roles and responsibilities undertaken by the crown and by the families concerned.

The crown's motives for awarding and for ratifying donations

Deeds of donation and enfeoffment show that the recipients' "service" to the crown was totally decisive in most cases. The deeds set out the terms of the agreement between the recipient and the crown and the gifts, in the form of revenues from the holding, are balanced against future obligations of loyalty and service. For this reason it is easy to agree with earlier researchers that the deeds of donation express the ambition of the crown to reconstitute the nobility as a more propertied, more stratified estate subordinate to the crown and consisting mainly of those in its service.⁶ But my research shows that no fewer than one in three of the deeds studied were awarded to a man who was not a nobleman and that, despite the resistance of the nobility, donations were also made to noblemen from abroad. The crown was unquestionably entitled to award privileges within the realm to commoners or foreign noblemen but at the same time this practice must have been viewed by contemporaries as a threat to the unique status of the estate of the nobility.

This means that the crown was also using donations and enfeoffments to create and favour an informal fifth estate.⁷ Whether this policy should be interpreted as the outcome of purely practical considerations, compelled by the crown's needs, ambitious military policies and fiscal realities, or if, instead, it should be seen as a sign that the crown was deliberately undermining the status of the estate merits reflection. A large proportion of the recipients who were foreign or commoners were in time to be naturalised or ennobled. The custom of ennobling individuals when they had attained a certain administrative or

⁶ Winberg 1985, pp. 34-40. Nilsson 1989, pp. 98-99. Stadin 2004, pp. 96-97.

⁷ See also Nilsson 1989, pp. 10-16, 149-153. Four estates sent representatives to the meetings of the Swedish Riksdag: nobility, clergy, burghers and peasants.

social rank also reminds us that it was not always in the interest of the crown to make a clear demarcation between noble and commoner. The nobility formed a shifting, indeterminate and to some extent divided group during this period.

My research has revealed that the recipient of the crown's favours was virtually always a man in its service and his wife. The compact was therefore between the crown and *the married couple in the crown's service*. We can assume that one of the crown's intentions was to create viable households. One important support for this interpretation is that many – if not most – deeds were awarded relatively early in the recipients' lives. They had on the whole already been able to serve the crown for some years and the deeds were often granted when an individual was promoted to a higher rank or post within the civil service or the armed forces. Donations were also granted when individuals were ennobled. This means that the donations had both a symbolic and economic value for those who received them. For example they gave many of the recipients on the borderline between noble and commoner somewhere to live and an established position in the local community. Revenues from the land made it possible for them to give their children better education and enabled the great majority to live their lives in higher social positions than before. For noble families with inherited estates the grant of an enfeoffment or donation often meant that their holdings of freehold land doubled.⁸

As these grants were generally made to a married couple I have posed the question of what the wife's rights comprised in practice. Earlier research has shown that it was not unusual for widows to administer enfeoffments and donations during the 16th century.⁹ The deeds examined in this study reveal that after 1633 a wife's entitlement depended to a much greater extent on whether she was included in the original deed of donation or not. Recipients began to apply for the inclusion of their wife's entitlement in the deed. For the majority of women who were granted donations *in their own name*, the reason given for the award was the service of their husbands. Women's entitlement to land rents were therefore based as a rule on *marriage*. The entitlement to a donation was rescinded if a woman remarried, it was in other words her role in the recipient household that was decisive.

Unlike men, on the whole woman invoked their position in the household when they addressed the crown. This practice has also been noted by earlier researchers.¹⁰ But the purpose of the donations and enfeoffments was to reward and encourage service to the state, for which women had few opportunities to qualify. For this reason it was more important for women than for men to explain on what grounds they were laying claim to a grant from the crown. Deeds for a woman whose donation or enfeoffment was the outcome of services

⁸ Samuelson 1993, pp. 67-70, 87-98.

⁹ Samuelson 1993, pp. 91-100.

¹⁰ Ailes 2006, pp. 22-24. Norrhem 2007, p. 38.

she had *herself* performed for the crown – such as the lady-in-waiting Kristina Mörner – did not include her household position as a decisive ground for her entitlement: the enfeoffment was hers even after she married.

Moreover, the importance of marriage for women's rights to donations declined after 1655.¹¹ The entitlement of families to donated land was augmented, which means that it became easier for families with no sons to retain a donation and in the long run transfer it to a son-in-law. Deeds of ratification from the late 17th century thus reveal that women could represent households to which they had once belonged while at the same time they had entered a new one (a remarried women could represent her late husband's household on behalf of their joint heirs). But gender was undoubtedly significant and was the basis for the creation of the differences that arose from the compact between the crown and families that served it – a fact that earlier researchers have failed to notice, which also applies to the major publication of sources by Johan Axel Almquist.¹² It is impossible to explain the approaches or strategies to their domestic finances of individual families during the early modern period without awareness of the framework of property law that restricted their actions.

Yet another aspect of the crown's donation practices (for holdings subject to the conditions of the Norrköping decision) was that the compact also included the recipients' sons, who were expected to acquire an appropriate education and continue to serve the crown. The links that bound the family and household to the crown even extended through daughters to the recipients' sons-in-law, if they were also in its service. Sarah Hanley has demonstrated how families serving the crown in France were tied to the state through appointments that were hereditary possessions. An appointment and the relationship to the crown became in purely physical terms an asset for the entire family.¹³ Svante Norrhem and Fabian Persson have shown that the civil service in Sweden during the second half of the 17th century in particular became increasingly dependent on families, kinship and networks for recruitment to its ranks. Individuals also remained longer in the same position in the civil service and at court, often for their entire lives.¹⁴

From this aspect, the donation system can be viewed as a Swedish and pioneering version of the system in which the positions themselves became "property". During the era of the donation system access to land rents engendered power. Earlier research has shown that the group most favoured by the crown's donation policy comprised the small coterie of great nobles and

¹¹ Dahlgren 1964, p. 15.

¹² Almquist 1931, 1934, 1947, 1976.

¹³ Hanley 1989.

¹⁴ Norrhem 1993, pp. 62-73, 165-167. Persson 1999, pp. 140-146.

most of all the councillors of the realm.¹⁵ It is undoubtedly true that this relatively small group were granted the largest number of holdings. But I believe that these major grants have often obscured perception of the real nature of the donation system. The picture changes, as I have shown, if instead one asks which groups received most donations and why. The extent of a donation was always related to the recipient's social position, rank and appointment. This was nothing remarkable during the 17th century when rank slowly replaced the role of descent as the sustaining social principle.¹⁶ If the recipient belonged to the nation's elite, the size of the donation was adapted to match. Instead I believe that we should view the donation system as something more than a form of redistribution. Martha Howell has shown, for instance, how gifts began to be used in a new way during the early modern period. What is interesting, Howell claims, is that gifts, long used to manifest and declare relationships or agreements, acquired a new meaning and an important role in the relationship between the state and individuals in its service, for example. A gift honoured the recipient and its size was a demonstration of the relationship between the donor and the recipient.¹⁷ In this respect Catharina Andersson has also shown how gifts of property to the church in Sweden in the Middle Ages strengthened the donor's social position and enhanced their honour and reputation.¹⁸ This is not to say that the crown's donations in the 17th century lacked economic value. On the contrary, I believe that it is precisely the changes in the ways in which donations were made over time that display early signs of the increasing importance of market-economic considerations in society. But I believe as well, which Martha Howell also maintains, that it would be wrong to interpret early modern donations or gifts as primarily some form of consideration or payment: their symbolic value must not be underestimated. When the crown granted a donation the monarch did not regard it as salary or pure payment. We must not forget that pre-capitalist society had other mechanisms for displaying and calculating values that were later to be expressed in monetary terms.¹⁹ Awarding grants in the form of donations or enfeoffments as well as letters patent should be regarded as a method for the crown to establish ties with individuals. They legitimised and manifest the mutual compact between the crown and those who served it. Not until the latter half of the 17th century and even more clearly early in the 18th century was both the economic and the symbolic capital based directly on the appointment and "service" in itself.²⁰

¹⁵ Dahlgren 1964, p. 360. Gjerstad 1998, pp. 14-21.

¹⁶ Cavallie 1981, pp. 14-15. Englund 1989, pp. 230-231. Stadin 2004, pp. 95-97, 135-136.

¹⁷ Howell 2010, pp. 181-207.

¹⁸ Andersson 2006, pp. 391-394.

¹⁹ Howell 2010, pp. 145-151, 166, 181-207.

²⁰ Norrhem 1993, pp. 58, 66-68. Thisner 2007, pp. 162-163.

The recipients' arguments and expectations of the crown

The wordings of the deeds of donation and ratification also enable us to draw conclusions about the arguments used in recipients' applications to the crown. There is a great deal to suggest that they were highly conversant with the regulations on donations. One sign of this is that the applicants presented more or less the same arguments as the crown. Most of them gave an account of their services and any monetary claims they had on the crown and included recommendations from their superiors.

But the applicants also expressed the obligations that they felt were incumbent on the crown. For instance, a number maintained that they deserved the grant because of their faithful service. During the course of the 17th century the donation system had become such a fundamental component of the compact between the crown and the families that served it that some of them went so far as to believe that they could demand compensation and grants in the form of property. In some of their letters, above all the ones in which families applied for additional holdings or better terms, we can also discern a belief that the crown was obliged to give the household the possibility of living up to the obligations pertaining to its status – to guarantee sufficient revenue for it to provide the levy required, educate children, arrange a suitable funeral for the husband, and in general live according to its station. In many deeds of ratification it was also noted that the sons were being educated so that they could serve the crown or that they or sons-in-law were already in its service. When there was the threat of reduction, it was not unusual for reports of the way in which the entire family served the crown to be included among the documents submitted. What was expected of the crown was, therefore, often linked to the crown's responsibility for the entire family and it becomes clear that this responsibility did not cease when a recipient had been wounded, was imprisoned or had even died. The responsibility of the crown for the families of those that served it extended beyond the period of service and certain grants functioned as a form of pension for the households receiving them.

Some strategies used by families to improve their chances of being awarded a royal grant can be seen in the deeds. It was not unusual, for instance, for the applicants to be well prepared and propose specific holdings that they would like to receive. We also have an example of a family that pointed out they themselves had built an inn for the benefit of travellers and another that had restored an abandoned power hammer. Donations like these also testify that the crown took a favourable view of applications that expressed a desire to enhance the nation's economy by improving mining or restoring unprofitable holdings. Under the threat of reduction numerous families also tried to claim that they had invested a great deal of expenditure and labour in improving the holdings granted to them, a strategy that was also effective in many cases.

We have also seen that families could use loans to the crown as a strategy for strengthening their entitlement, particularly for daughters, to donations. Before 1655 families loaned money to the crown in order to acquire allodial title to donations subject to the terms of the Norrköping decision. After 1655 some donations were converted into mortgages, to which daughters had greater entitlement.

Another good strategy could be to apply for permission to sell a donation or to have it transferred to a son-in-law. For example if a childless widow wished to remarry or if the son of the proprietor had died without male heirs, there was a risk that a donation would revert to the crown. Families that applied for permission to sell or to exchange certain holdings with each other or with the crown often justified their applications by claiming that this would enable debts to be redeemed or simplify the way in which properties were leased. The needs of the family could therefore be used as an argument and a strategy.

Several of the arguments presented by proprietors and the responses to them show that the crown could understand and accept those that found support in the stipulations on inheritance in the provincial codes. Before 1655 many couples without sons were granted permission to transfer the grant to a son-in-law. In some cases the entitlement of daughters and *their* male issue is stated in the original deed of donation. The same applied to the collateral inheritances and inheritance by reversion prohibited by the regulations. There are other examples of how extended family links to specific properties via an uncle or an aunt could justify a grant. Consequently there was resistance to the terms of the donations and above all to the regulations that were in conflict with what families considered fair and just. Yet another indication of this is that it was possible for a husband to strengthen the title of his wife within his own family by drawing up a will or giving her the donated holdings as a morning gift. Here there is an interesting parallel to the compensatory strategies that Amy Louise Erickson has shown were used by English families to thwart stringent legislation. These could involve drawing up wills in favour of daughters whose inheritance rights had been impaired or ensuring that property held by women before marriage remained separate through a prenuptial settlement.²¹

A new approach

When the parliamentary estates appointed a commission to review the effects of the Reduction and liquidation in the early 1720s a great deal had already happened since the decision on the Reduction had been made in 1680. Those who applied to the commission also often gave the impression that they accepted the new rules of play it offered. The donation system was a finished chapter, absolute monarchy a thing of the past and the royal treasury was empty. The justifications offered by individuals and families of the legitimacy of

²¹ Erickson 1993, p. 106-107, 223-228.

their own claims to compensation by the crown enable us to see some of the contemporary ideas about the relationship between the crown and its subjects.

Mention is still being made of the mutual dependence of the crown and the families that serve it and the idea of a compact is invoked in different ways. An important element in the earlier compact between the crown and its subjects was the expectation that the crown would listen to their complaints and react to them. The monarch was considered the personal symbol and manifestation of the compact between God and man and an unjust monarch offended against it. A king who lacked divine support threatened the welfare of the entire realm and this could lead to collective punishments such as poor harvests, epidemics and war.²² Some supplicants recalled how God had punished Ahab and his entire realm after Ahab's unrighteous appropriation of Naboth's wealth.²³

When supplicants criticised the actions of the crown it was, as a rule, because it had failed to respond to its subjects' complaints. One way in which families could do this was to show how they had *complied with all the regulations*, how they had drawn the attention of the crown to errors that had been committed and had applied to the appropriate authorities. Their argument was that the recipient households had acted in accordance with the prevailing expectations and political norms. Supplicants could also state that they had fulfilled their obligations to their tenants, that they had, in other words, lived up to the ideals linked to their social station. There is an interesting link between the ideals relating to social station and sound husbandry and safeguarding rights – social status had to be sustained all the time, protected and preserved. Vigilance and tradition were important constituents of the compact between crown and subject.²⁴ Virtually all of the supplicants – both women and men – also explained how they had safeguarded their rights. No other arguments seem to be as important in their submissions. The phenomenon therefore merits closer attention and should be understood, I claim, as a fundamental element in social interaction and that all involved, both crown and subjects, were expected to preserve and assert their rights.

Husbandry in the form of *labour*, *vigilance* and *thrift* were also closely linked to the ideal virtues and beliefs about what women and men were and were not supposed to be able to do. Earlier research has shown that it became increasingly difficult for women to take the role of the complainant during the course of the 17th century.²⁵ But the supplications from the 1720s do not suggest that the women who addressed the crown felt that they had transgressed any norms in appealing to the commission. One possible interpretation has been

²² Ericsson 2002, p. 91.

²³ I Kings xxii, 21-22

²⁴ Ågren 1997a, pp. 113-122.

²⁵ Stretton 1998, pp. 189-192, 208-215. Andersson 1998, pp. 294-302. Hassan Jansson 2002, pp. 302-309.

proposed by Anu Lahtinen. She shows that in the 16th century it could already be a more favourable strategy for women to address the crown instead of local judicial authorities.²⁶ The endeavours of the crown during absolutism to impose a distance between subjects and the crown probably also proves that the gender of the representative of a supplicant household was still of subordinate importance.²⁷ There are, however, some hints in their submissions that presage a time when the gender of a subject was to be more decisive. For example in the 18th century women were more careful than men to explain in their petitions that they were responding to the recommendations of the parliamentary estates. They were also eager not to appear to be complaining. There were also more women than men who described themselves as poor and needy, irrespective of their social station. Men on the other hand could refer to women who had been induced to forgo their rights through intimidation or had not known how to safeguard them. Explanations could be offered for these differences in other words in which gender is significant, to claim that fear had made a nobleman renounce his rights was inconceivable. One or two women could even themselves argue that they had not *understood* the regulations, that they were defenceless or that some man close to them, a guardian for instance, had failed to discharge his duties and protect their rights. Nevertheless, I believe these assertions should mainly be interpreted as strategies, used by both men and women in order to draw the crown's attention to irregularities that had occurred.

The crown was still also expected, according to some writers, to protect families and provide them with the possibility of retaining and maintaining their social standing. Johanna Aminoff-Winberg, who has studied the commissions set up to deal with refugees from the Baltic provinces during the early 18th century, presents an interesting parallel. When decisions were made about the families and individuals who were to be given parish relief or assistance as refugees, the higher their social station the greater the aid. The commission developed a system in which the aid was calculated on the basis of several criteria: the refugees' social station, their losses, age, ill health as well as the size of the family.²⁸ Consequently the way in which these refugees were dealt with testifies to the continued existence of a personal relationship between the crown and its subjects.

What was expected of the crown, as it is presented in the supplications, was mainly a guarantee that the legal rights of subjects would be respected and laws and privileges upheld. It was in the public interest for subjects to have sound legal title to their property. It is clear that many felt that their property had been taken from them and the earlier legal system threatened under absolutism.

²⁶ Lahtinen 2009, pp. 186-188.

²⁷ Karlsson 1999, pp. 23-26.

²⁸ Aminoff-Winberg 2007, pp. 250-255, 268-269.

The rights of the noble estate had not been protected and the social compact had been breached. Some of the supplicants referred to the earlier compact and claimed that the Reduction and the subsequent hearings had called the reputations of the recipients of donations into question. One supplicant asserted that it was wrong in principle to question the way his uncle had managed crown funds as a man in his position was unable to act in any way that was dishonourable.²⁹ It was also considered unlawful for the crown to fail to respond to the supplication of a subject or for the parliamentary estates to challenge a decision. In concrete terms, the complaints expressed dissatisfaction with the effects of the Reduction, but from a more long-term view this discussion contributed to the formation of a new ideal compact in which the lodestars were the rule of law and equality before the law.

It is also interesting that the 18th century supplicants virtually never stated that a family needed help from the crown to educate its children so that they could serve the state. This too may be a sign that the compact had changed: it was now being made between the crown and a male individual who served it.

Arguments and explanations that invoked the new laws about credit and changing attitudes to the liability of heirs for their predecessors' affairs were offered in the letters to the commission. In 1669 execution statutes were enacted that stressed the liability of all to pay their debts, irrespective of social station.³⁰ In many ways these legislative changes can be seen as signs that the crown was in various ways attempting to distance the state from its subjects while at same time placing them all on an equal footing. One example is how civil law principles such as customary rights (established by long-standing usage) were no longer legal grounds that could be invoked against the crown.³¹ It has also been shown that the interpretations made by the crown's lawyers during the period were often at odds with those of the court of appeal on issues about liability and guarantees concerning buyers and creditors. The appraisals of the court of appeal of what was reasonable and necessary often acquitted individuals of their liability so that they could retain their social station. As a result some of the high nobility could negotiate freedom from the liability that did in fact apply for earlier sales and the obligation to repurchase donation land that had been sold. The crown would accept no interpretations of this kind in cases between the public and the private and justified the new policy by saying anything else would harm the public interest.

The hearings during the Reduction years had exemplified in many ways the erosion that had begun of the special status of the estates, which had formed part of the earlier compact. Not even the actions of the most eminent noble families could escape challenge. Similar signals can be seen in the way the new

²⁹ See Chapter 5 and also Blomdahl 1963, 474-450, 506-519.

³⁰ Englund 1989, pp. 206-220.

³¹ Ågren 1997a pp. 118-119. Ågren 1997b, pp. 250-253.

system of rank did not take descent into account.³² At the same time trial by oath was abolished and the theory of legal proof prevailed: from now on an individual's credibility had to be affirmed by evidence and documents and not by his or her social station, respectability and ability to call on witnesses.³³ Karl XII's wealth tax, which unlike earlier extraordinary taxes made no distinction between the different taxpayers' social station, can also be seen in this light. In this context Åsa Karlsson has used the phrase *equal subjects* and claims that in the king's eyes all were equal insofar as they were all his subjects.³⁴ The nobility also discussed equality within their estate and in 1719 divisions by class in the House of the Nobility were abolished.³⁵ One could say that one natural consequence of the philosophy of absolutism with its claims to authority and the need to separate the crown from its subjects at various levels (legal, political) was an incipient levelling of the parliamentary estates.

The new compact and the old

This thesis has covered a lengthy period. Some of the earliest deeds were signed during the early 16th century and the last supplications date from the mid-18th century. The long perspective makes it possible to identify tendencies in the way the compact between the state and those who served it changed. In this way the thesis is a contribution to the major discussion on state formation processes in Europe in the early modern period.

At the beginning of the period the compacts between families serving the state and the monarch appear to be very personal in that both parties had liabilities and mutual undertakings. The negotiation that can be seen in the both the deeds of donation and deeds of ratification are often based on a family's concrete needs and particular circumstances. It is obvious that there was an expectation that the crown would take these needs into account and we can see that it also did so in practice. The logic on which these early compacts are based resembles that demonstrated by Martha Howell and others in the gift system. Gifts created and manifested personal bonds between the donor and the recipient. My interpretation of the earlier compacts also concurs with the interpretation made by Catharina Andersson of mediaeval donations to the church, in which the donor's social position was enhanced and the receiver benefited from the bonds that were established.

The compacts between the crown and the families that served it appear at the end of the period studied to be no longer as personal as during the earlier years. The negotiation that can be seen in the supplications places less stress on social station and personal factors as well as on the family, its concrete needs and

³² Cavallie 1981, pp. 14-15. Englund 1989, pp. 230-231. Stadin 2004, pp. 95-97, 135-136.

³³ Winberg 1985

³⁴ Karlsson 1999b, pp. 25-27.

³⁵ Englund 1985, pp. 176-181.

specific circumstances. There is no longer negotiation between the monarch and the family but the state, represented by the estates of the realm, is negotiating with the country's "inhabitants", who are now on a more equal footing.

On the basis of the material studied it is clear that individuals with links to the original recipient households were able to negotiate with the crown irrespective of their gender. This means that wives and widows could be active co-negotiators and daughters could in practice take over land that in accordance with the regulations they were unable to. This result is in total agreement with the conclusions reached by Tim Stretton, Julie Hardwick and Margaret Hunt.³⁶ It appears, however, that the role of co-negotiator was less open to women after the Reduction. The crown no longer spoke to households in the same way. This is an important aspect of the process of change that I have demonstrated and shows that there was a clear gender aspect to state formation.

*Translated by David Jones
Rhetorica AB*

³⁶ Stretton 1998. Hunt 2004. Hardwick 2009.

Bilagor

Bilaga 1. Norrköpingsbeslutsakter

Reduktionskommissionen, åtkomstakter för norrköpingsbesluts gods (nbg)

Atk	När i livet	År	Ofra	Mtl	Kt	Ct	Öt	Nb	H	För	All	Ö
701		1629	I		I					I		
702		1624		8,5	I			I				
703	g. 1605	1606			I					I		
703		1610				I				I		
703	f'09, 36år	1645		5,75		I					I	
704	g. '82	1674		4	I			I	I			
705	g. '48	1650	I	6,25	I			I	I			
705	g. '48	1664		0,5	I			I				
708		1647	I	I		I				I		
709		1626	I		I					I		
710		1634	I	3	I			I	I			
711	f.'05, g.'37, 44 år	1649			I			I	I			
712	son f.'50	1648		3	I			I	I			
712		1652		I	I			I	I			
713		1648		2	I			I	I			
713		1653		1,5	I			I	I			
714		1652		2,5	I			I	I			
714		1662		0,5	I			I	I			
715		1651		4,5		I		I	I			
716	g '41	1650			I					I		
717		1648			I			I				
717		1652	I			I		I	I			

718		1653		I	I			I	I			
719		1650	I	5,5			I					I
720	f.'30, 34 år	1664		5,8	I			I	I			
721		1613			I						I	
722		1648			I			I	I			
723		1647	I	3,9	I			I	I			
723		1650					I					I
723		1660					I					I
723		1650	I	5	I			I	I			
723		1662		3,4			I	I				
723		1609					I	I				
724	f.'20 33 år	1653			I			I	I			
724	f.'20	1658			I			I				
724		1649		6,75	I			I	I			
725		1629	I		I			I	I			
726		1676	I	3	I			I	I			
727	son f.'48	1648			I			I	I			
728	f'04 43 år	1647			I			I	I			
729		1645	I	2	I					I		
729	f'02 54 år	1656		6,5	I			I	I			
729		1663		4	I			I				
730		1648	I	2		I				I		
731	f.'00 51 år	1651	I	2,75	I			I	I			
732	f.1594 56 år	1650			I			I	I			
750	f.1509 41 år	1550			I						I	
733	son f.'20	1646	I	2,5		I		I	I			
733		1647	I	3		I		I	I			
734		1630					I				I	
735	f'11 38 år	1649	I	7,75		I		I	I			
736	f.'03 44 år	1647		7		I		I	I			
738	f.'04, g'36	1652	I	I	I			I	I			
739		1584		3,5	I			I				
739	g.'58	1667		7,75	I					I		
740	son f. '50	1627	I	1,5		I						I
741		1574		3,5		I					I	

742	f.1595	1637		12	I			I				
743	f. 1572 g'27	1624		19		I					I	
744	g.'54	1654	I	1,5		I		I	I			
745	f.'05, g.'41	1667		1		I		I	I			
746		1650	I	4,5	I			I				
747	f.'04, g.'37	1660		2		I		I	I			
747		1647	I	2	I			I	I			
748	f.II, g.60	1631		34,5		I					I	
749	g.'II	1611		10		I					I	
749	f.'16 g.'38	1645		10	I			I	I			
749	f.'16 g.'38	1649		11	I			I	I			
750	f.1509, g 1562	1550, 1562				I					I	
751		1650	I	2	I			I	I			
751		1651	I	0,25	I			I	I			
752	son f. '32	1661	I	1,5	I			I				
752	son f. '32	1665		0,25	I			I	I			
753	f1599, g'30	1645	I	2		I		I	I			
753		1647	I	3		I		I	I			
753		1647		7		I		I	I			
753		1649		4,3		I		I	I			
753		1651		6		I		I	I			
754	son f '20	1632	I		I			I	I			
754	f.'20 g.'50	1652			I			I				
754		1615	I	5,5			I					I
754	g.'30	1646		6		I		I	I			
754	g.'30	1652		3,75		I		I	I			
755	f'00 g.'45	1635	I	4			I				I	
756	f.'16 g.'35	1645		8		I		I				
757		1649		3	I			I	I			
758		1650		3	I			I	I			
758	f. '21, 29 år	1650		2	I			I	I			
759	f.'II g.'44	1650		2,5	I							I
762	g.'46	1651		18,5	I			I				
763		1648		7		I		I	I			
763		1661		2		I						I

764	son f. '44	1652	I	5	I			I	I			
765		1651	I	2,5		I				I		
766		1650			I			I	I			
766		1650				I		I				
767	f.1584 son f 1625	1647	I			I		I				
767	f.'25 g.'51	1651					I	I				
769	son f. '44	1647	I	2	I					I		
770		1603		5,5		I		I				
772	g'07 adl.'12	1612		4,5	I						I	
773	f.'03 g.'39	1642		2	I			I	I			
773	f.1575, g'18	1631	I	6		I					I	
773	f.1575, g'18	1632	I	0,5		I					I	
773	dr.f.'20 adl. '42	1642		2	I			I	I			
773	f.1597, g'31	1648		12	I			I				
774	son f.'00, adl.'07	1608		16,5		I					I	
775	f.'17 dr.f '42	1650		6	I			I	I			
776		1649		2	I			I				
777	dr.f.'29 adl.'51	1651		5	I			I	I			
778		1651	I	I	I					I		
779	son f.'51	1661		4	I			I	I			
780	f.'16 g.'38	1650		16	I			I	I			
781	g.39 adl.'45	1650				I		I	I			
782		1653	I	I		I		I				
783	f.'27 22 år	1649	I	1,75		I					I	
784		1550		0,17			I				I	
785	son f.'54.	1651		5	I			I	I			
786	g.'46	1649		3,75	I			I				
787	f.1585, g. & adl. '15	1617		3,25	I			I				
788		1651	I	I	I					I		
789	f.'00 g'44	1652	I	2,75	I			I				
790	son f. '41 adl.'38	1631	I	3	I			I				

790		1652		2,88	I			I	I			
790		1653		8,5	I			I	I			
792	f.'26 g.'62	1651		5,75	I			I	I			
793	f.'11 35 år	1646		3,5		I		I	I			
793		1612		2	I			I				
795	f.1559 g.1585	1589		4			I				I	
795	g.'32	1646		4,25	I			I	I			
797		1650	I	4,5		I		I	I			
797		1651		3		I		I	I			
798		1653			I			I	I			
798		1663		3	I					I		
799		1651	I	I	I					I		
800		1602		5	I						I	
800		1606		18	I			I				
801		1647	I	1,5		I				I		
802	f.1588	1637					I				I	
803	son f.'11	1621			I			I				
803	f.'11	1649		4	I			I	I			
804	g&c adl. '50	1646	I	4,33	I			I	I			
804		1650			I			I				
804		1650		1,8			I					I
805	f.1675	1676				I		I				
805	f.'22	1677		23,5		I				I		
806		1649	I	2	I			I	I			
807	son f.'20	1645	I		I					I		
808		1649			I			I	I			
809	f.1596	1646		7,37	I			I	I			
809		1648		2,5		I		I	I			
810		1624		8		I					I	
811	f.'32	1676		I		I		I				
811		1659		42,75		I		I	I			
812	f.'05 g.'40	1650	I	8		I		I	I			
812		1663					I					I
812		1674		2		I		I	I			
812		1676		9,33		I		I	I			

813	son f.'46	1651	I	3,5	I			I	I			
813	son f.'46	1652		5	I			I	I			
814	f. 1598	1647			I			I				
815		1652	I	0,75		I				I		
816		1652		2,5	I			I	I			
817		1642		I			I	I				
818		1650	I	3,75		I		I	I			
820		1650	I	5	I			I	I			
821		1666		8,32		I		I				
822		1652	I	2,33	I			I	I			
823		1650	I	4	I			I	I			
823		1650		0,75		I				I		
824	f.06 dr f.'46	1646			I					I		
824	f.06	1650		6	I			I	I			
825	f.'16	1650		4,58	I			I	I			
826	adl.'54	1651	I	4		I		I	I			
827	f.'33 g.'58	1676			I			I	I			
828		1628		II	I			I				
828		1629		3,25		I		I				
828	son f.'41	1648	I	5		I		I	I			
828	son f.'41	1651	I	I		I		I	I			
828	son f.'41	1645	I	I		I		I	I			
828	son f.'41	1653	I			I		I	I			
829		1527					I				I	
830	f.1550 29 år	1579			I					I		
830	f.1550	1594			I						I	
831		1660			I			I	I			
832		1649			I			I	I			
833	f.'11, g.'38 adl.'64	1651	I	3	I			I	I			
834		1653	I	0,75	I			I	I			
835	g.'45	1663		0,66	I					I		
836	f.'04 g.'29	1648		2,25	I			I	I			
836	f.'04 g.'29	1652		I	I			I	I			
837		1626	I		I					I		

837		1641			I			I	I			
837		1652		2,83	I			I	I			
838	f.'15 g.'29	1660				I		I	I			
839		1647	I	I	I					I		
839		1662	I	I	I					I		
840		1648			I			I	I			
841		1675		2,5	I			I	I			
843		1634	I	I	I					I		
844	g. '44	1672	I				I					I
845		1643		2,5	I			I				
846	g. '46	1664					I	I	I			
847	f.'18 g.'50	1668				I		I	I			
848		1650		1,16	I			I	I			
849		1567			I						I	
850		1629	I		I					I		
851		1669	I		I					I		
852	son f.'40 adl. '50	1650	I	5,33	I			I	I			
853		1672	I	0,5		I						I
854		1648		I	I			I				
855	g. '14	1615			I			I				
855	f.'19 g. '46	1666		4,75		I		I	I			
856		1677	I		I					I		
857		1669	I		I					I		
858	adl. '47	1647		4	I			I	I			
859		1646		7	I			I	I			
859	f.'24	1660		I	I			I	I			
859	f.'24	1674		0,75	I			I	I			
860		1647		4,5	I					I		
861		1660		0,5	I			I	I			
862	f. '04	1663		16,52	I			I				
863		1650	I	3		I		I	I			
863		1654	I	2,33		I		I	I			
864	adl. '45	1646		3,9	I			I				
864	adl. '45	1647		4,3	I			I	I			
865	g.1552	1562		2			I				I	

865	f.1530, g.1552	1569		3			I				I	
865	f.1555, g.1586	1613					I	I				
866		1621		22	I			I				
866	son f.'11	1621			I			I				
866		1627		9,5	I			I	I			
866		1642		34,5	I			I	I			
867	f. 1596 g. '23	1625			I			I	I			
867		1629		15,5			I				I	
867		1638			I			I				
867		1639			I						I	
867	f.'24 g.'54	1647					I	I				
868	g. '16	1615		1		I		I				
869		1651		41,75	I			I	I			
870	f.1575, adl.'24	1612	I	3		I		I				
870		1649		10		I		I	I			
871		1575	I	2		I					I	
872	f.'22 g.'47	1648				I		I				
873		1644			I			I	I			
873		1666			I			I	I			
874	son f.'49	1648		13,75	I			I	I			
875		1610			I						I	
877		1629			I			I	I			
877	f. '6-7	1630			I						I	
877	f.'08 g.'35	1633				I					I	
877	g. '18	1634		22,25		I					I	
878	f.'13, g.'36	1650		3	I			I	I			
879	f. 1576 g. '19	1619		13	I			I				
882	f.'20, adl. '53	1655		1,25		I						I
882		1660	I	3		I					I	
882	f.'24 dr.f.'45	1666		3		I						I
882		1533		1			I					I

885	f. 1571	1630		21			I					
885		1625		12	I			I			I	
886		1562	I	6			I				I	
886	f.'20 dr f.'58	1680	I	7	I					I		
886		1679		126	I							I
887		1650					I					I
887	f.1583 g.'18	1652					I					I
888		1678	I	1,75			I					I
891		1636	I	1,25		I						I
891	dr.f.'45	1650	I	5,25		I		I	I			
891		1677	I	2,25			I					I
893	f.1571 g.'00	1599		3		I					I	
894	f.1527	1577		I			I				I	
				1172,5	159	81	31	181	130	37	33	20

Aktnummer i RA, Reduktionskommissionensarkiv, åtkomstakter för norrköpingsbesluts gods. Följs av eventuell information om när donationen delades ut i mottagarens liv, observera att källa är Riddarhusets stamtavlor; f = födelseår, son f.= sonens födelseår, dr. f. = dotters födelseår, g = giftemålsår, adl.= adlad år. Därefter kommer resterande information från åtkomstakterna: År innebär det år breven ursprungligen delades ut. Kursiverade årtal innebär att kopia av det ursprungliga brevet saknas i akten och att informationen kommer från senare konfirmationer. Ofrälse mottagare och brevets omfattning i mantal registreras där information finnes. Mottagarens tjänsteanknytning uppdelat på krigstjänst, civil eller övrig. Brevens villkor redovisas därefter. Först redovisas de 181 donationerna givna på norrköpingsbesluts villkor. Dessa följs av de brev där hustrun inkluderats i brevet. Sist följer förläningar, allodiala donationer och övriga villkor.

Bilaga 2. De 271 förstamottagarna

Mottagare av donationer, förläningar och konfirmationer

Larsson, Anders	701	Clerck, Rickard	728
Hoffwen, Henrik von	702	Jansson, Mårten	729
Bäck, Karl	703	Gyllenpatron, Mårten	729
Bäck, Karl	703	Gyllenpatron, Maria	729
Bäck, Karl	703	Johansson, Per	730
Kuhlman, Henrik	704	(Silfverharnesk), Mats Eriks	731
Orrfelt, Elias	705	Sabel, Gustaf	732
Falkenberg, Catharina von	705	Hansson, Clemet	750
Carstenius, Henrik	708	Rosing, Karl Olofsson	733
Stålhane, Nils Larsson	709	Rosing, Karl Olofsson	733
Hjortfelt, Thomas Påvelsson	710	Brahe, Margareta	734
Reeth, Alexander	711	Behm (Behmer), Daniel	735
Boije, Claes Eriksson	712	Holst, Mauritz	736
Boije, Claes Eriksson	712	Nordanväder, Lars	738
Hammarstierna, Johan	713	Hane, Christer/Christopher	739
Hammarstierna, Johan	713	Pileft, Lars Olsson	739
Lindelöf, Lars	714	Struve, Peter	740
Lindelöf, Lars	714	(Stråle), Anders Svensson	741
Engelflycht, Amraham	715	Lilliesparre, Joen Persson	742
Sabelstierna, Christier	716	(Palm), Mårten Mårtensson	743
Schönewandt, Dorotea von	717	Utter, Erik Eriksson	744
Sigfridsson, Jacob	717	Rosenflycht, Nils Johansson	745
Ögnelood, Jakob	718	Saxe, Jacob	746
Stockman, Frans von	719	Enander, Samuel	747
Stackelberg, Nils	720	Wolter, Johan	747
Cruus, Jesper Mattson	721	Linde, Erik Larsson von der	748
Kinnemond, Thomas	722	Anrep, Reinhold	749
Pedersson, Erik	723	Anrep, Gustaf	749
Pistolhielm, Erik Pedersson	723	Anrep, Gustaf	749
Pistolhielm, Erik Pedersson	723	Hansson, Clemet	750
Pistolhielm, Erik Pedersson	723	Ridder, Peter Holländer	751
Pauli, Gustaf	723	Ridder, Peter Holländer	751
Schapfer, Adam von	723	Ogilwie, Georg	752
Essen, Didrik von	724	Ogilwie, Brita	752
Essen, Didrik von	724	Kempe, Samuel	753
Koskull, Casper	724	Kempe, Samuel	753
Jöransson, Erik	725	Kempenskiöld, Samuel	753
Orre, Arvid	726	Kempenskiöld, Samuel	753
Maydell, Otto Johan	727	Kempenskiöld, Samuel	753

Breitholtz, Evert	754	(Klint), Håkan Sunesson	788
Breitholtz, Claes	754	Wigell, Matthias	789
Jordan, Mikael	754	Dagh, David	790
Jordan, Mikael	754	Dachsberg, David	790
Jordan, Mikael	754	Dachsberg, David	790
Gyllenfalk, Göran	755	Slatte, Erik	792
Skytte, Jacob	756	Stierna, Göran Andersson	793
Stärk, Isak	757	Stierna, Göran Månsson	793
Svinhufvud, Jöns	758	Eriksdotter, Virginia	795
Hård, Göran	758	Neüman, Baltasar von	795
Crusebjörn, Ingevald	759	Jacobsson, Anders	797
Skytte, Bertil Nilsson	762	Jacobsson, Anders	797
Wolfsberg, Bartolomeus	763	Grabbe, Israel	798
Wolfsberg, Bartolomeus	763	Grabbe, Israel	798
Nilsson, Arvid	764	Eskilsson, Mårten	799
Persson, Amund	765	Hästesko, Lindved Classon	800
Ekholt Rädt, Rutger	766	Hästesko, Lindves Classon	800
Wallvijk, Andreas	766	Rauman, Henrik Persson	801
(Lilliesköld), Erik Jespersson	767	Wrangel, Hans	802
Lilliesköld, Erik	767	Stårck, Jon Persson	803
Essen, Pável von	769	Stårck, Isak	803
Olofsdotter, Brita	770	Johansson, Hans	804
Rosencrantz, Rikard Isakss.	772	Willigman, Hans Johansson	804
Duwall, Mauritz	773	Willigman, Hans Johansson	804
Bothvide, Johannes	773	Bielkenstierna, Charlotta	805
Bothvid, Johan	773	Kurk, Knut	805
Rodersköld, Lars	773	Gahm, Gudmund	806
Ulfsparre, Åke	773	(Gode), Hans Larsson	807
Eketrä, Sven Månsson	774	Wedel, Johan Arent von	808
Gyllensvärd, Johan Persson	775	Oxe, Erik Andersson	809
Hjort, Anna Andersdotter	776	Oxe, Erik Andersson	809
Ryttersköld, Carl Andersson	777	Robertsson, Jakob	810
Barkhusen, Jacob Jakobss.	778	Gyllenstierna, Göran	811
Pereswetoff-Morath, Alexander	779	Gyllenstierna, Göran & Johan	811
Wrangel, Johan Mauritz	780	Eriksson, Nils	812
Lindegren, Nils Nilsson	781	Rosenfelt, Nils Eriksson	812
Krook, Gudmund	782	Rosenfelt, Nils Eriksson	812
Skarp, Nils Trulsson	783	Rosenfelt, Nils Eriksson	812
Mattson, Måns & Persson, Måns	784	Lintman, Hans	813
Lood, Sten	785	Lintman, Hans	813
Thomson, Alexander	786	Forbus, Arvid	814
Reuter, Johan Henriksson	787	Jacobsson, Sigfrid	815

Slau, Ertman von	816	Wildeman, Samuel	848
Hästesköld, Erik Johansson	817	Grelsson, Jöns	849
Andersson, Anders	818	Larsson, Anders	850
(Friesensköld), Ivar Ivarsson	820	Remainen, Henrik	851
Fleming, Per	821	Henriksson, Arvid (Tandefelt)	852
Wesel, Jakob Israelsson	822	Orittmattila kyrka	853
Andersson, Elias	823	Wirtenberg, Anna	854
Klick, Elisabet Helena	823	Cretz, Erengisle (Ernst)	855
Footangel, Harald Eriksson	824	Creutz, Ernst Johan	855
Footangel, Harald Eriksson	824	Fullerthon, Anders	856
Fogelhufvud, Arvid	825	Bosin, Catharina	857
(Leijonberg), Tomas Tomasson	826	Krakenhoff, Henrik	858
Mellin, Jorgen	827	Svinhufvud, Carl	859
Seton, Jacob	828	Pendrich, Wilhelm	859
Flörich, Hans	828	Pendrich, Wilhelm	859
Andersson, Nils	828	Klingspor, Maria	860
Andersson, Nils	828	Ellert, Fredrik von	861
Andersson, Nils	828	Rehbinder, Henrik	862
Andersson, Nils	828	Jönsson, Elias	863
Tandefelt, Johan Arvidsson	829	Jönsson, Elias	863
(Gyllenlood) Severinsson, Bengt	830	Kuhlefelt, Detlof Siwers	864
(Gyllenlood) Severinsson, Bengt	830	Kuhlefelt, Detlof Siwers	864
Komoroffskij, Vilhelm Konrad	831	Hård, Lars Pedersson	865
Klebeck, Gert von	832	Ribbing, Brita,	865
Carpentier, Toussaint	833	Hård, Olof	865
Eriksson, Jakob	834	Ruthven, Patrik	866
Stormkrantz, Elisabeth	835	Wachtmeister, Claes	866
Silfversvan, Henrik	836	Ruthven, Patrik	866
Silfversvan, Henrik	836	Ruthven, Patrik	866
Stålhane, Anders Larsson	837	Banér, Johan	867
Stålhane, Anders Larsson	837	Banér, Johan	867
Stålhane, Anders Larsson	837	Banér, Johan	867
Creutz, Lorentz	838	Banér, Johan	867
Remainen, Karl	839	Banér, Gustaf Adam	867
Munck, Anna	839	Kafle, Bengt	868
Kinnemond, Tomas	840	Stuart, Robert	869
Pilar von Pilchau, Wentzel	841	Bure, Jonas	870
Påvelsson, Tomas	843	Bure, Jonas	870
Roth, Karl Persson	844	Eriksson, Simon	871
Bergh, Jöran eller Jakob von	845	De la Gardie, Magnus Gabriel	872
Stålmarm, Brita	846	Böllia, Christopher	873
Sparre, Erik Larsson	847	Böllia, Ivar	873

Vellink, Otto	874	Gyllenspak, Anders	886
Baranoff, Cassari	875	Mardelfelt, Conrad	886
Halle, Evert von	877	Österbottens städer	887
Mörner, Gustaf	877	De la Gardie, Jakob	887
Mörner, Christina	877	Pärsson, Lars	888
Mörner, Stellan och Christina	877	Månsson, Christer	891
Bäck, Johan	878	Störning, Gert	891
Cruus, Jesper Andersson	879	Störning, Gert	891
Sylvius, Johan	882	Rosenhane, Johan Göransson	893
Joensson, Lars	882	Rålamb, Anders Sigfridsson	894
Örnestedt, Joel	882		
Rolf i Vällinge	882		
Spens, Jacob	885		
Spens, Jacob	885		
Fordell, Hans	886		

Bilaga 3. Konfirmationsmottagare m.m.

Mottagare av konfirmationer samt suppliker ur nbg akterna

Anrep, Dorothea	828	Hjortfelt, Salomon	710
Arp, Karin Scheringdotter	893	Hjortfelt, Salomon	726
Barkhusen, Jakob	778	Hoffwen, Jörgen Bernt von	702
Behmer, Axel	735	Holst, Mauritz Ludvig	736
Bengtsdotter, Elisabeth	765	Hård Per	770
Bennet, Jacob	722	Hård, Lennart	770
Bock, Sofia	701	Hästesköld, Casper	817
Boije, Henrik	849	Jordan, Adolf Ernst	754
Brahe, Ebba	887	Jordan, Edvard Bernt von	823
Dobin, Anna	882	Kahlden, Dorotea von	804
Douglas, Robert	869	Kempenskiöld, Bo	753
Eketrä, Johan Svensson	774	Kilj, Knut	770
Fersen, Otto Wilhelm von	802	Kilj, Peder	770
Forbus, Sofia Juliana	814	Klick, Hans	725
Galt, Märta	716	Kottulinski, Sofia	736
Gotthard, Zakarias & Fredrik	875	Köningstun, Anna Margareta	798
Graan, Johan landshövding	810	Körning, Erik	877
Granberg, Anders	828	Leijonsten, Baltasar	740
Grelsdotter Margreta	799	Liewen, Reinhold von	743
Gyllenadler, Salomon	738	Lilliesparre, Brita	742
Gyllenpistol, Carl	745	Lilliesparre, Ingeborg	742
Hammarstierna, Johan	713	Lind, Anna Margareta	848

Lind, Anna Margareta	848	Wallvijk, Andreas	767
Lindsey, Jacob	725	Verdelet de Fornoy, Christoffer	739
Maydell, Otto Johan	727	Vietinghoff, Elisabeth von	862
Mellin, Herman	804	Åkerfelt, Märta Christina	873
Mildendorff, Catharina von	773		
Neüman, Jacob von	795		
Norfelt, Israel	773		
Ogilwie, Jacob	752		
Olai, Georgi & Israel	882		
Oliveblad, Måns & Ivar	750		
Orrfelt, Johan	705		
Osten, Georg von der	772		
Oxenstierna, Axel	866		
Oxenstierna, Carl Gabriel	866		
Oxenstierna, Gabriel	748		
Patkull, Margareta	732		
Pistolhielm, Elisabeth	878		
Pistolhieln, Petter	829		
Posse, Knut	865		
Printz, Johan	894		
Ramsvård, Hans Andersson	776		
Reeth, David	711		
Rehbinder, Henrik	862		
Reuter, Sofia	885		
Ribbing, Brita	865		
Ribbing, Maria	877		
Rosing, Carl, Samuel & Johan	733		
Rålamb, Anna	743		
Sanden, Anna Hansdotter van	830		
Saxe, Knut Johan	746		
Seton, Jacob dy	828		
Sigfridsdotter, Margareta	843		
Spåre, Märta	844		
Stackelberg, Elisabeth Dorotea	724		
Stråle, Sven	741		
Stålhammar, Per	777		
Sölfverlås, Per	770		
Tandefelt, Johan	829		
Taube, Anna Elisabeth	723		
Tawast, Erik	886		
Ulfsparre, Hans	773		
Ulfsparre, Johan Månsson	742		

Bilaga 4. Suppliker till ständernas kommission

Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken (RSK)

2	Silversparre, Carl Gustaf	Stake, Harald	1723, 1725, 1726, 1726, 1735, 1738
3	Wadenstierna, Thomas	Krook, Gudmund	1723, 1724,
4	Ekehielm, Bengt	Ekehielm, Sigrid	1726, 1727, 1731, 1732, 1733
5	Ekehielm, Bengt & Sigrid	Ekehielm, Sigrid	(inga suppliker)
6	Ribbing, Konrad	Ribbing, Agneta & Brita	1724
8	Sack, Catharina & Fleming, Claes	Fleming, Herman	1723, 1724, 1725
9	Bonde, Claes	Bielkestierna, Christina	1724, 1725
12	Tawastén, Carl Gabriel	Tawastén, Henrik	1724
14	Gyllenbåga, Nils Planting	Tungel, Christina	1736
15	Gyllenstierna, Axel Erik	Gyllenstierna, Johan	1723, 1724, 1725, februari 1726, december 1726, 1731, 11 januari 1742, 20 januari 1742, 1746
16	Leijonhufvud, Axel Gabriel	Banér, Axel	1724, 1725
17	Böllja, Anna	Böllja, Axel & Renhielm, Jacob	1721, 1724
18	Königsmarck, Beata Elisabeth	Königsmarck, Hans Christopher	1723, 1725, 1730, 1734
19	Mentzer, Magnus	Edenberg, Claes	1724, odaterat
20	Wahlberg, Jonas	Scheiding, Philip	1724, maj 1725, juni 1725, 1728
21	Gyldencrantz, Helena Maria	Silfverstierna, Johan	1716, 1724, 1728
27	Dannerhielm, Benjamin	Gyllensvärd, Per & Palmbom, Maria	november 1720, december 1720, 1724, 1728
28	Stauden, Adolf Magnus von	Stauden, Mathias von & Ridder, Engela	1723, 1738
32	Ekeblad, Claes	Hägerstierna, Claude	1724
34	Bergh, Anders von	Flörich, Hans & Anrep Dorothea	1725
35	Klöverfelt, Gustav Adolf	Klöverfelt, Gustav	1741, 1742, odaterat
36	Bähr, Johan	Slatte, Erik	1725
38	Sparre, Erik & Lillie, Christina Beata	Fleming, Herman	1723, februari 1725, april 1725
44	Stauden, Adolf Magnus	Stauden, Mathias von & Ridder, Engela	1725

47	Rosenstierna, Libert	Rosenstierna, Mårten	1720, 1726
52	Beck, Joakim	Ulfelt, Corfitz & Leonora Christina	1693, 1694, 1726
60	Ramel, Malte	Löche, Göran	1725, 1735, juni 1738, augusti 1738, oktober 1738, november 1738, februari 1741, april 1741
61	Folkern, Germund	Neuman, Hans	22 mars 1725
63	Wattrang, Carl	Lohe, Henrik	1720, 1721, 1726
65	Rensköldska arvingarna	Salvius, Johan Adler och Margareta	1725, 1731, 1734, 1738, odaterad
70	Phalen, Gustav von der	Phalen, Magnus von der	1725
71	Belfrage, Rutger	Ulfsparre, Göran	1725, odaterad
72	Widerqvist, Johan	Roseneck, Joakim Transehe von	april 1725, december 1725
73	Fleming, Herman	Fleming, Herman	1725, 1726
77	Soop, Åke	Gothius, Lars	1707, 1725, 1731, 1736
78	Falkenberg, Carl	Falkenberg, Carl & Sparre, Ebba Jaquetta	1708, 1725, 1726, 1737
79	Falkenberg, Carl	Ulrich, Wilhelm & Vellink, Gustav Mauritz	april 1725, september 1725, oktober 1725, 1726, 1740
130	Roselius, Olof	Roselius, Tomas	odaterat
185	Wudd, Christina Elisa	Bonnat, Bastian	odaterat
212	Reiher, Christiana	Horn, Arvid & Chreutzhammar, Mats	16 november 1726, 29 november 1726, januari 1727, maj 1727, 1730, 1731, 1736
304	Koch, Mikael	Lillia, Mauritz	odaterat
369	Swart, Christina	Buhre, Olof	1724, 1730
386	Fleming, Elsa Ebba	Matthiae, Johannes & Bagge, Bengt	1732

Tabellen redovisar aktnummer i (Riksarkivet) Rikens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken, inskickade handlingar. Supplikanten representerar i regel flera arvingar och i vissa akter representeras gruppen av olika personer. Jag har dock valt att redogöra för dem som i regel representerade familjen. Första innehavare samlar gruppen som först köpt eller erhållit hemmanen från kronan eller tidigare innehavare. Suppliker redogör för när de olika breven skickades in, togs emot av kommissionen eller andra myndigheter, eller när den lästes upp. Akterna kan också innehålla familjernas inskickade bevis och handlingar, kontors utredningar och annat som direkt eller indirekt har betydelse för de olika familjernas anspråk.

Tabeller och diagram

Tabell 1. Ursprungliga villkor för de 271 breven (procent inom parentes).	37
Tabell 2. Förstemottagarnas sociala position (procent inom parentes).	55
Tabell 3. Tjänstemotivering i de ursprungliga donations- och förläningsbrev (procent inom parentes).....	67
Tabell 4. Hustrun i de 181 norrköpingsbeslutsdonationerna.	88
Figur 1. Ursprungliga villkor och utdelningsperiod.	39

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Kammararkivet

Reduktionskommissionens arkiv

Akter angående donationer under Norrköpings besluts villkor. FII

Riksens ständers kommission över reduktions- och likvidationsverken: FI
akter.

Tryckta källor

Alla riksdagars och mötenes besluth, Stiernman, Anders Anton, 1729, 1733, (red.)
II-III Stockholm.

Almquist, Johan Axel, 1931, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med
särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*, del 1. Stockholm och
Uppsala län, Stockholm.

– 1934–1935, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*. del 2. Nyköpings län
och livgedingets södermanlandsdel, Stockholm

– 1946, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*. del 3. Östergötland,
Stockholm.

– 1976, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*. del 4. Småland, Stockholm.

Bibeln.

Svenska Riksrådets protokoll, 1878–1887.

Digitalt publicerade källbearbetningar

Riddarhusets stamtavlor 2002, version 3.1, CD-Rom.

Litteratur

- Ailes, Mary Elizabeth, 2002, *Military migration and state formation: The British military community in seventeenth-century Sweden*, Lincon & London.
- Ailes, Mary Elizabeth, 2006, "Wars, widows, and state formation in 17th-century Sweden". *Scandinavian Journal of History*, 31:1.
- Aminoff-Winberg, Johanna, 2007, *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*, Åbo & Helsingfors.
- Andersson, Catharina, 2006, *Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt*, Mölnlycke.
- Andersson, Gudrun, 1998, *Tingets män och kvinnor. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala.
- Andersson, Gudrun, 2009, *Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650-1770*, Stockholm.
- Artéus, Gunnar, 1986, *Till militärstatens förhistoria*, Stockholm.
- Asker, Björn, 1983, *Officerarna och det svenska samhället 1650-1700*, Uppsala.
- Blomdahl, Rune, 1963, *Förmyndarräfstens huvudskede. En studie i stora kommissionens historia*, Uppsala.
- Bonsdorff, Carl von, 1886, *Om donationerna och förläningarna samt frälseköpen i Finland under drottning Kristinas regering*, Helsingfors.
- Braddick, Michael, 1996, "The Early Modern English State and the question of Differentiation, from 1550 to 1700", *Society for Comparative Study of Society and History*.
- Brunius, Jan & Asker, Björn, 2011, *Änkedrottning Hedvig Eleonoras livgeding 1660-1719*, Stockholm.
- Brännman, Erik, 1950, *Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering*, Lund.
- Bull, Ida, 2004, "Professions, absolutism and the role of widows", *Scandinavian Journal of History*, vol. 29.
- Carlsson, Sten, 1950, *Svensk ståndscirkulation 1680-1950*, Uppsala.
- Cavallie, James, 1975, *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700*, Uppsala.
- 1981, *De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del*, Lund.
- Chalus, Elain, 2005, *Elite women in English political life c. 1754–1790*, Oxford.
- Clason, Sam. 1895, *Till reduktionens förhistoria. Gods och ränteafsöndringarna och de förbjudna orterna*, Uppsala.
- Dahlgren, Stellan, 1964, *Karl X Gustav och reduktionen*, Uppsala.
- 1967, "Uppgörelsen med reduktionen efter enväldets fall." *Historisk tidskrift*.
- Desan, Suzanne & Merrick, Jeffery, 2009, "Introduction." In; Desan, Suzanne & Merrick, Jeffrey (eds), *Family, gender, and the law in early modern France*. The Pennsylvania State University Press.
- Englund, Peter, 1989, *Det hotade huset. Aliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Uppsala.

- Erickson, Amy Louise, 1993, *Women and Property in early Modern England*, London.
- 2005, "The marital economy in comparative perspective", in Ågren, Maria & Erickson, Amy Louise (ed.), *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900*, Aldershot.
- Ericsson, Peter, 2002, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala.
- Evergates, Theodore, 2007, *The Aristocracy in the county of Champagne, 1100-1300*, Philadelphia.
- Fiebranz, Rosemarie, 2002, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850*. Studia Historica Upsaliensia, Uppsala.
- Frohnert, Pär, 1985, "Administration i Sverige under Frihetstiden", i Blomstedt, Yrjö m.fl. (red.) *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Oslo.
- 2001, "Kronan, individen och lokalsamhället – förvaltning som forum för konflikthantering i Sverige, 1600-1800", i Harnesk, B. & Taussi Sjöberg, M. (red.), *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*, Stockholm.
- Gjerstad, Martin, 1995, "Allodium eller feudum. Lag och verklighet i stormaktstidens donationspolitik", *Scandia* 61:1.
- 1998, "600 daler Silvermynt. Ett inslag i den stora reduktionen", *Scandia*.
- Glete, Jan, 2002, *War and the state in Early Modern Europe, Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*. Warfare and History, Routledge, London & New York.
- Gray, Madeleine, 1992, "Exchequer officials and the market in crown property, 1558-1640", i Hoyle, Richard (ed.), *The Estates of the English Crown 1558-1640*, Cambridge.
- Gustafsson, Harald, 2007, "Att draga till Malmö och skaffa sig rätt", i Nilsson, F. Sanders, H. & Stubbergaard, Y. (Red.) *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*. Lund, Halmstad.
- Hallenberg, Mats, 2008, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618-1635*. Nordic Academic Press, Lund.
- Hanley, Sarah, 1989, "Engendering the state: Family formation and state building in early modern France", *French Historical Studies*, 16:1.
- Hansson, Stina 1988, *Svensk brevskrivning, Teori och tillämpning*, Göteborg.
- 2000, *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Göteborg.
- Hardwick, Julie, 2009, *Family business. Litigation and the political economies of daily life in early modern France*, Oxford University Press.
- Harnesk, Börje, 2009, "Everyday resistance and hidden transcript in seventeenth-century Sweden". I Karonen, Petri, (ed.) *Hopes and fears for the future in early modern Sweden, 1500-1800*. Finnish literature society, Helsinki.
- Hassan Jansson, Karin, 2002, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800*, Uppsala.

- Heerma van Voss, Lex, 2001, "Introduction", i Heerma van Voss, Lex (ed.), *Petitions in Social History, International review of social history*, 46.
- Higginson, Stephen, A. 1986, "A short history of the right to petition government for the redress of grievances", *Yale Law Journal*. 96:1.
- Holm, Johan, 2007, *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640*, Stockholm
- Howell, Martha C., 2010, *Commerce before capitalism in Europe 1300–1600*, Cambridge.
- Hoyle, Richard, 1992, "Introction: aspects of the crown's estate, c. 1558–1640", i Hoyle, Richard (ed.), *The Estates of the English Crown 1558–1640*, Cambridge.
- Hunt, Margaret R. 1996, *The Middling Sort. Commerce, gender and the family in England 1680–1780*, Berkeley.
- 2004, "Women and the fiscal-imperial state in late seventeenth and early eighteenth centuries", i Wilson, Kathleen (ed.), *A New Imperial History. Culture, identity, and modernity in Britain and the Empire, 1660–1840*, Cambridge.
- Karlsson, Åsa, 1999, "Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713", *Karolinska förbundets årsskrift* (1997).
- Kepsu, Kasper, 2009, "Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669–1684", *Historisk tidskrift för Finland*, 2009:4.
- Koskinen, Ulla, 2009, "Benevolent lord and willing servant. Argumentation with social ideals in late-sixteenth-century letters", i Karonen, Petri (ed.), *Hopes and fears for the future in early modern Sweden, 1500–1800*, Helsinki.
- Kujala, Antti, 2003, *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713. Tax, rent and relations of power*, Helsingfors.
- Kullberg, Anders, 1973, *Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705*, Uppsala.
- Lahtinen, Anu, 2009, *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*. Helsingfors, Stockholm.
- Lamarche Marrese, Michelle, *A Woman's Kingdom. Noblewomen and the control of property in Russia 1700–1861*, Ithaca and London.
- Lennersand, Marie, 1999, *Rättvisan och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala.
- Lindberg, Bo, 2008, "Statsråson och moral", i Lindstedt Cronberg, Marie & Stenquist, Catharina (red.) *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund.
- Linde, Martin, 1999, "Enväldskungens makt och ämbetsmännens. Ämbetsmannakontroll och maktlegitimering i Karl XII:s Sverige." *Karolinska förbundets årsskrift* (1997).

- 2009, *I fädrens spår? Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet*. Gidlund förlag. Riga.
- Lindegren, Jan, 1985, "The Swedish Military State, 1560–1720", *Scandinavian Journal of History*, 10:4.
- 2009, "Krig och skuld. Den svenska statsskuldens historia ca 1600–1800", *Kungliga Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok*.
- Lindström, Jonas, 2008, *Distribution and Differences. Stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820*, Uppsala.
- Lindstedt Cronberg, Marie, 2008, Heder och ära i tidigmodern tid, i Lindstedt Cronberg, Marie & Stenquist, Catharina (red.), *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Lund.
- Ling, Sofia, 2011, "Genusarbetsdelning i tidigmoderna städer" i Jacobsson, Benny & Ågren, Maria (red.), *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* Uppsala.
- Loit, Aleksander, 1975, *Kampen om feodalrätten. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, Uppsala.
- Munthe, Arne, 1971, *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Stockholm.
- Nilsson, Sven A. 1947, Krona och frälse i Sverige 1523–1594. Rusttjänst, länsväsende, godspolitik, Lund.
- 1964, *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal*, Stockholm.
- 1989, *På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*. Uppsala.
- 1990, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala.
- Nordin, Jonas, 2000, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm.
- Nordlund, Roland, 1971, "Krig genom ombud. De svenska krigsfinanserna och Heilbronnförbundet 1633", i Landberg, H. Ekholm, L. Nordlund, R. & Nilsson, S. A. (red.), *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid*, Kristianstad, Uppsala
- Norrhem, Svante, 1993 (1994), *Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, Stockholm.
- 2007, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, Nordic academic press, Lund.
- Persson, Fabian, 1997, "Dog utlefwad cammarfröken. Det svenska hovfruntimret under stormaktstiden", i. Österberg, Eva, (red.) *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Stockholm.
- 1999, *Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, Lund.
- Petersson, Hans, 1973, *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag*, Lund.
- Pihl, Christopher, 2012, *Arbete. Skillnadskapande och försörjning I 1500-talets Sverige*, Uppsala.

- Pufendorf, Samuel, 1678, "On the Natural State of Men", i Seidler, Michael, ed. 1990, *Samuel Pufendorfs On the Natural State of Men. The 1678 Latin Edition and English Translation*, Lewiston, Queenston, Lampeter.
- Revera, Margareta, 1975, *Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland*, Uppsala.
- 1979, "Hur bönders hemman blev säterier. Ett användningsområde för frälsegodsen under storhetstiden", i Revera, M. & Torstendahl, R. (red.), *Bördor, bönder och börd i 1600-talets Sverige*, Motala.
 - 1984, "1600-tals bönderna och deras herrar. Om jordäggande, skatter och samhällsförändring i ljuset av nyare forskning", *Rättshistoriska studier*, 2:9.
- Rosén, Jerker, 1944, *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686. Studier rörande Karl XI:s skånska räfstepolitik och Skånes försvenskning*, Lund.
- Runefelt, Leif, 2001, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm.
- Samuelson, Jan, 1993, *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*. Lund University Press. Lund.
- Schmidt Blaine, Marcia, 2001, "The Power of Petitions: Women and the New Hampshire provincial government, 1695–1770", i Heerma van Voss, Lex (ed.), *Petitions in Social History, International review of social history*, 46.
- Sennefelt, Karin, 2009, "The Politics of Hanging Around and Tagging Along. Everyday Practices of Politics in Eighteenth-Century Stockholm", *Past & Present*, (203).
- Sjöberg, Maria, 2001, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora.
- 2008, *Kvinnor i fält 1550–1850*, Hedemora.
- Sjöberg, Maria & Ågren, Maria, 2003, "Egendom, kön och förändring", i Ågren, Maria (red.), *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Uppsala.
- Snellman, Karin, 1970, "Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1700–1712", *Karolinska förbundets årsbok*.
- Stadin, Kekke, 2004, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund.
- Stretton, Tim, 1998, *Women Waging Law in Elizabethan England*, Cambridge.
- Swedlund Robert, 1936, *Grev- och friherrskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680*, Uppsala.
- Sörensson, Per, 1922, "Adelns rusttjänst och adelsfanans organisation 1521–1680", *Historisk tidskrift*.
- Thisner, Fredrik, 2007, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*. Uppsala.
- Ullgren, Peter, 2004, *Lantadel. Adliga godsägare i Östergötland och Skåne vid 1600-talets slut*, Lund.

- Unger, Christina, 1996, *Makten och fattigdomen. Fattigpolitik och fattigvård i 1600-talets Stockholm*, Stockholm.
- Wichman, Holger, 1976, "Förord" i Almquist, Joh. Ax. 1976, *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden*, fjärde delen, band 1, Stockholm.
- Winberg, Christer, 1985, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Lund.
- Ågren, Maria, 1992, *Jord och gäld. Social skickning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*. Uppsala.
- 1997a, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Stockholm
 - 1997b, "Ödets dunkla spel. Om farhågorna för en reduktion", i Backlund, J., Florén, A., Karlsson, Å., Norman, H. & Ågren, M. (red.), *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*. Uppsala.
 - 2007, "A Domestic Secret: Marriage religion and legal change in late seventeenth-century Sweden". *Past and Present*, no. 194.
 - 2009, *Domestic Secrets. Women and Property in Sweden, 1600 to 1857*, Chapel Hill.
 - 2011, "Den tidigmoderna staten och könsarbetsdelningen. Exemplet tjänstemannen", i Jacobsson, B. & Ågren, M. (red.), *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* Uppsala.
- Ågren, Maria & Johansson, Kenneth, 1994, "Ekonomiska brott och egendomsbrott", i Det 22. Nordiske historikermøtet, *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, Oslo.

Acta Universitatis Upsaliensis
STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA

Department of History, University of Uppsala,
Thunbergsvägen 3A, SE-751 26 Uppsala, Sweden

1. *Gustaf Jonasson*: Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702. 1960.
2. *Sven Lundkvist*: Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557. 1960.
3. *Tage Linder*: Biskop Olof Wallquiists politiska verksamhet till och med riksdagen 1789. 1960.
4. *Carl Göran Andræ*: Kyrka och fräls i Sverige under äldre medeltid. 1960.
5. *Bengt Henningsson*: Geijer som historiker. 1961.
6. *Nils Runeby*: Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden. 1962.
7. *Åke Hermansson*: Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutvecklingen 1598–1611. 1962.
8. Hundra års historisk diskussion. Historiska föreningen i Upsala 1862–1962. 1962.
9. *Sten Carlsson*: Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden. 1963.
10. *Gunnar Christie Wasberg*: Forsvarstanke og suverenitetsprinsipp. Kretsen om Aftenposten i den unionspolitiska debatt 1890–mars 1905. 1963.
11. *Kurt Ågren*: Adels bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. 1964.
12. *Michael Nordberg*: Les ducs et la royauté. Etudes sur la rivalité des ducs d'Orléans et de Bourgogne 1392–1407. 1964.
13. *Stig Hadenius*: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. 1964.
14. *Stellan Dahlgren*: Karl X Gustav och reduktionen. 1964.
15. *Rolf Torstendahl*: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. 1964.
16. *Stefan Björklund*: Oppositionen vid 1823 års riksdag. Jordbrukskris och borgerlig liberalism. 1964.
17. *Håkan Berggren & Göran B. Nilsson*: Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier. 1965.
18. *Torsten Burgman*: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. 1965.
19. *Erik Wärenstam*: Sveriges Nationella Ungdomsförbund och högern 1928–1934. 1965.
20. *Torgny Neuéus*: Ett betryggande försvar. Värnplikten och arméorganisationen i svensk politik 1880–1885. 1965.
21. *Staffan Runestam*: Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900–1907. 1966.
22. *Stig Ekman*: Slutstriden om representationsreformen. 1966.
23. *Gunnar Herrström*: 1927 års skolreform. En Studie i svensk skolpolitik 1918–1927. 1966.
24. *Sune Åkerman*: Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt. 1967.
25. *Göran B. Nilsson*: Självstyrelsens problematik. Undersökningar i svensk landstingshistoria 1839–1928. 1967.
26. *Klaus-Richard Böhme*: Bremisch-verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin. 1967.
27. *Gustaf Jonasson*: Karl XII:s polska politik 1702–1703. 1968.
28. *Hans Landberg*: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget. 1969.
29. *Rolf Torstendahl*: Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934. 1969.
30. *Nils Runeby*: Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860. 1969.
31. *Fred Nilsson*: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring. 1970.
32. *Curt Johanson*: Lantarbetarna i Uppland 1918–1930. En studie i facklig taktik och organisation. 1970.
33. *Arndt Öberg*: De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen. 1970.
34. *Torgny Börjeson*: Metall 20 – Fackföreningen och människan. 1971.
35. *Harald Runblom*: Svenska företag i Latinamerika. Etableringsmönster och förhandlingstaktik 1900–1940. 1971.
36. *Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson*: Det kontinentalta krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. 1971.
37. *Sture Lindmark*: Swedish America 1914–1932. Studies in Ethnicity with Emphasis on Illinois and Minnesota. 1971.
38. *Ulf Beijbom*: Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration. 1971.
39. *Staffan Smedberg*: Frälsbonderörelser i Halland och Skåne 1772–76. 1972.
40. *Björn Rondahl*: Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sägverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle. 1972.
41. *Ann-Sofie Källemark*: Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904. 1972.
42. *Lars-Göran Tedebrand*: Västerorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring. 1972.
43. *Ann-Marie Petersson*: Nyköping under frihetstiden. Borgare och byråkrater i den lokala politiken. 1972.
44. *Göran Andolf*: Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965. 1972.
45. *Jan Sundin*: Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget. En studie i studentmigration. 1973.
46. *Christer Ohman*: Nyköping och hertigdömet 1568–1622. 1973. (Ej i bokhandeln)

47. *Sune Åkerman, Ingrid Eriksson, David Gaunt, Anders Norberg, John Rogers & Kurt Ågren*: Aristocrats, Farmers and Proletarians. Essays in Swedish Demographic History. 1973.
48. *Uno Westerlund*: Borgarsamhällets upplösning och självstyrelsens utveckling i Nyköping 1810–1880. 1973. (Ej i bokhandeln)
49. *Sven Hedenskog*: Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet. 1973. (Ej i bokhandeln)
50. *Berit Brattne*: Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrantagentverksamhet under 1880-talet. 1973.
51. *Anders Kullberg*: Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705. 1973.
52. *Gunilla Ingmar*: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet. 1870–1919. 1973.
53. *Sven Lundkvist*: Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920. 1974.
54. *Kari Tarkiainen*: "Vår gamble Arffriende Ryssen". Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid. 1974.
55. *Bo Öhngren*: Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900. 1974.
56. *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–1631. 1974.
57. *Roland Nordlund*: Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633. 1974.
58. *Clara Nevés*: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige. 1974.
59. *Bertil Johansson*: Social differentiering och kommunalpolitik. Enköping 1863–1919. 1974.
60. *Jan Lindroth*: Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915. 1974.
61. *Richard B. Lucas*: Charles August Lindbergh, Sr. A Case Study of Congressional Insurgency, 1906–1912. 1974.
62. *Hans Norman*: Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915. 1974.
63. *David Gaunt*: Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter. 1975.
64. *Eibert Ernby*: Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet. 1975.
65. *Bo Kronborg & Thomas Nilsson*: Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910. 1975.
66. *Rolf Torstendahl*: Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870. 1975.
67. *Allan Ranebök*: Centralmakt och domsmakt. Studier kring den högsta rättsskipningen i kung Magnus Erikssons länder 1319–1355. 1975.
68. *James Cavallie*: Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700. 1975.
69. *Ingrid Aberg*: Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet. 1975.
70. *Margareta Revera*: Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland. 1975.
71. *Aleksander Loit*: Kampen om feodalrätten. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. 1975.
72. *Torgny Lindgren*: Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807. "De redliga män, som bevakade ständers rätt". 1975.
73. *Rolf Torstendahl*: Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940. 1975.
74. *From Sweden to America. A History of Migration*. Red. Harald Runblom & Hans Norman. 1976.
75. *Svante Jakobsson*: Från fädernejorden till förfaders land. Estlandssvenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811–1834; motiv, frekvens, personliga konsekvenser. 1976.
76. *Lars Åkerblom*: Sir Samuel Hoare och Etiopienkonflikten 1935. 1976.
77. *Gustaf Jonasson*: Per Edvin Sköld 1946–1951. 1976.
78. *Sören Winge*: Die Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (WAV) 1945–53. Entwicklung und Politik einer „undoktrinären“ politischen Partei in der Bundesrepublik in der ersten Nachkriegszeit. 1976.
79. *Klaus Misgeld*: Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“ in Stockholm 1942–1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges. 1976.
80. *Roland Karlman*: Evidencing Historical Classifications in British and American Historiography 1930–1970. 1976.
81. *Berndt Fredriksson*: Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–79. 1976.
82. *Karl Englund*: Arbetarförsäkringsfrågan i svensk politik 1884–1901. 1976.
83. *Nils Runeby*: Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörorganisationer i 1870-talets Sverige. 1976.
84. *Erland F. Josephson*: SKP och Komintern 1921–1924. Motsättningar inom Sveriges Kommunistiska Parti och dess relationer till den Kommunistiska Internationalen. 1976.
85. *Sven Lundkvist*: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920. 1977.
86. *Bo Öhngren*: GEOKOD. En kodlista för den administrativa indelningen i Sverige 1862–1951. 1977.
87. *Mike L. Samson*: Population Mobility in the Netherlands 1880–1910. A Case Study of Wisch in the Achterhoek. 1977.
88. *Ugbana Okpu*: Ethnic Minority Problems in Nigerian Politics: 1960–1965. 1977.
89. *Gunnar Carlsson*: Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik. 1977.
90. *Sten Carlsson*: Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. 1977.
91. *Rolf Pålbrant*: Arbetarrörelsen och idrotten 1919–1939. 1977.
92. *Viveca Halldin Norberg*: Swedes in Haile Selassie's Ethiopia 1924–1952. A Study in Early Development Co-operation. 1977.
93. *Holger Wester*: Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten. 1977.
94. *Jan Larsson*: Diplomati och industriellt genombrott. Svenska exportsträvanden på Kina 1906–1916. 1977.
95. *Rolf Nygren*: Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet. Studier kring militieombudsmannaämbetets (MO) doktrin- och tillkomsthistoria 1901–1915. 1977.

96. *Kenneth Awebro*: Gustav III:s räfst med ämbetsmännen 1772–1799 – aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt. 1977.
97. *Eric De Geer*: Migration och influensfält. Studier av emigration och intern migration i Finland och Sverige 1816–1972. 1977.
98. *Sigbrit Plaenge Jacobson*: 1766-års allmänna fiskestadga. Dess uppkomst och innebörd med hänsyn till Bottenhavsfiskets rättsfrågor. 1978.
99. *Ingvar Flink*: Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938. 1978.
100. *Ingrid Eriksson & John Rogers*: Rural Labor and Population Change. Social and Demographic Developments in East-Central Sweden during the Nineteenth Century. 1978.
101. *Kerstin Moberg*: Från tjänstehjon till hembiträde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946. 1978.
102. *Mezri Bdira*: Relations internationales et sous-développement. La Tunisie 1857–1864. 1978.
103. *Ingrid Hammarström, Väinö Helgeson, Barbro Hedvall, Christer Knuthammar & Bodil Wallin*: Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier. 1978.
104. *Gunnar Sundberg*: Partipolitik och regionala intressen 1755–1766. Studier kring det bottniska handelstvångets hävande. 1978.
105. *Kekke Stadin*: Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680. 1979.
106. *Åke Lindström*: Bruksarbetarfackföreningar. Metalls avdelningar vid bruken i östra Västmanlands län före 1911. 1979.
107. *Mats Rolén*: Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977. 1979.
108. *János Perényi*: Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 års revolutioner i svensk debatt. 1979.
109. *Kent Sivesand*: Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarenregionen. 1979.
110. *Thomas Lindkvist*: Landborna i Norden under äldre medeltid. 1979.
111. *Björn M. Edsman*: Lawyers in Gold Coast Politics c. 1900–1945. From Mensah Sarbah to J.B. Danquah. 1979.
112. *Svante Jakobsson*: Osilia–Maritima 1227–1346. Studier kring tillkomsten av svenska bosättningar i Balticum, i synnerhet inom biskopstiftet Ösel-Wiek. 1980.
113. *Jan Stättin*: Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. 1980.
114. *Bertil Lundvik*: Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936–1939. 1980.
115. *Ann-Sofie Källemark*: More children of better quality? Aspects on Swedish population policy in the 1930's. 1980.
116. *Anders Norberg*: Sågarnas ö. Alnö och industrialiseringen 1860–1910. 1980.
117. *Jan Lindegren*: Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640. 1980.
118. *Gustaf Jonasson*: I väntan på uppbrott? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957. 1981.
119. *Erland Jansson*: India, Pakistan or Pakhtunistan? The Nationalist Movements in the North-West Frontier Province, 1937–47. 1981.
120. *Ulla-Britt Lithell*: Breast-feeding and Reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden. 1981.
121. *Svenbjörn Kilander*: Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier. 1981.
122. *Håkan Holmberg*: Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokrati-frågan 1943–1977. 1982.
123. *Britt-Marie Lundbäck*: En industri kommer till stan. Hudiksvall och trävaruindustrin 1855–1880. 1982.
124. *Torkel Jansson*: Samhällsförändring och samman-slutningsformer. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930. 1982.
125. *Per Jansson*: Kalmar under 1600-talet. Omland, handel och krediter. 1982.
126. *Svante Jakobsson*: Fattighushjonets värld i 1800-talets Stockholm. 1982.
127. *Runo Nilsson*: Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland–Härjedalen 1912–1928. 1982.
128. *J. Alvar Schilén*: Det västallierade bombkriget mot de tyska storstäderna under andra världskriget och civilbefolkningens reaktioner i de drabbade städerna. 1983.
129. *Bodil Nävdal-Larsen*: Erik XIV, Ivan Groznyj og Katarina Jagellonica. 1983.
130. *Birgitta Olai*: Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasköcken. 1983.
131. *Ann Hörsell*: Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850. 1983.
132. *Ragnar Björk*: Den historiska argumenteringen. Konstruktion, narration och kolligation – förklaringsresonemang hos Nils Ahnlund och Erik Lönnroth. 1983.
133. *Björn Asker*: Officerarna och det svenska samhället 1650–1700. 1983.
134. *Erik Tibergh*: Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges. Die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562. 1984.
135. *Bertel Tingström*: Sveriges plåtmynt 1644–1776. En undersökning av plåtmyntens roll som betalningsmedel. 1984.
136. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 1: Ankomsten och interneringen. 1984. Andra upplagan 1995.
137. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 2: Utlämnningen och efterspelet. 1984. Andra upplagan 1995.
138. *Sven H. Carlson*: Trade and dependency. Studies in the expansion of Europe. 1984.
139. *Torkel Jansson*: Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, c:a 1800–1870. 1985.
140. *Bernt Douhan*: Arbete, kapital och migration. Valoninvandringen till Sverige under 1600-talet. 1985.
141. *Göran Rydeberg*: Skatteköpen i Örebro län 1701–1809. 1985.

142. *Habib Ben Abdallah*: De l'iqta' étatique à l'iqta' militaire. Transition économique et changements sociaux à Bagdad, 247–447 de l'Hégire/861–1055 ap. J. 1986.
143. *Margot Höjfors Hong*: Ölanningar över haven. Utvandringen från Öland 1840–1930 – bakgrund, förlopp, effekter. 1986.
144. *Carl Johan Gardell*: Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620. 1986.
145. *Birgitta Olai*: "... till vinnande af ett redigt Storskifte ...". En komparativ studie av storskiftet i fem härader. 1987.
146. *Torkel Jansson*: Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. 1987.
147. *Anders Florén*: Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750. 1987.
148. *Tekeste Negash*: Italian Colonialism in Eritrea 1882–1941: Policies, Praxis and Impact. 1988.
149. *Lotta Gröning*: Vägen till makten. SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900–1933. 1988.
150. *Ove Pettersson*: Byråkratisering eller avbyråkratisering. Administrativ och samhällsorganisatorisk strukturomvandling inom svenskt vägväsende 1885–1985. 1988.
151. *Knut Ohlsson*: Grosshandlare, bönder, småfolk. Trönös skogsnärningar från och med det industriella genombrottet. 1988.
152. *Eva Osterberg & Dag Lindström*: Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns. 1988.
153. *Marie C. Nelson*: Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868. 1988.
154. *Gísli Agúst Gunnlaugsson*: Family and Household in Iceland 1801–1930. Studies in the relationship between demographic and socioeconomic development, social legislation and family and household structures. 1988.
155. *Elsa Lunander*: Borgaren blir företagare. Studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändring, Örebro under 1800-talet. 1988.
156. *Ulla-Britt Lithell*: Kvinnoarbete och barn tillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten. 1988.
157. *Annette Thörnquist*: Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan 1908–1936. 1989.
158. *Stefán F. Hjartarson*: Kampen om fackföreningsrörelsen. Ideologi och politisk aktivitet på Island 1920–1938. 1989.
159. *György Nováky*: Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel. 1990.
160. *Margareta Aman*: Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund. 1990.
161. *Sven A. Nilsson*: De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle. 1990.
162. *Birgitta Larsson*: Conversion to Greater Freedom? Women, Church and Social Change in North-western Tanzania under Colonial Rule. 1991.
163. *Dag Lindström*: Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622. 1991.
164. *Svenbjörn Kilander*: Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring. 1991.
165. *Christer Ohman*: Den historiska romanen och sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap. 1991.
166. *Maria Ågren*: Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850. 1992.
167. *Stina Nicklasson*: Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/1937. 1992.
168. *Lars Pettersson*: Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860. 1992.
169. *Alberto Tiscornia*: Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880. 1992.
170. *Irène Artaus*: Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås. 1992.
171. *Anders Fröjmark*: Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden. 1992.
172. *Hernán Horna*: Transport Modernization and Entrepreneurship in Nineteenth Century Colombia. Cisneros & Friends. 1992.
173. *Janne Backlund*: Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället. 1993.
174. *Agneta Breisch*: Frid och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid. 1994.
175. *Åsa Karlsson*: Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713. 1994.
176. *Elisabeth Elgán*: Genus och politik. En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget. 1994.
177. *Lennart Thorslund*: Humanism mot rationalism. Mora 1890–1970: Om två förhållningssätt och deras betydelse i småstadens planeringshistoria. 1995.
178. *Paul A. Levine*: From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944. 1996. (2nd revised and enlarged edition, with a new postscript by the author. 1998.)
179. *Bengt Nilsson*: Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga stats tjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft. 1996.
180. *Tsegaye Tegenu*: The Evolution of Ethiopian Absolutism. The Genesis and the Making of the Fiscal Military State, 1696–1913. 1996.
181. *Sören Klingnéus*: Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen. 1997.
182. *Dag Blanck*: Becoming Swedish-American. The Construction of an Ethnic Identity in the Augustana Synod, 1860–1917. 1997.
183. *Helene Carlböck-Isotalo*: Att byta erkännande mot handel. Svensk-ryska förhandlingar 1921–1924. 1997.
184. *Martin Melkersson*: Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet. 1997.
185. *Henrik Ågren*: Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730. 1998.
186. *Peter Reinholdsson*: Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige. 1998.
187. *Gudrun Andersson*: Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal. 1998.

188. *Leos Müller*: The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800, A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. 1998.
189. *Ylva Hasselberg*: Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856. 1998.
190. *Marie Lennersand*: Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. 1999.
191. *Örjan Simonson*. Den lokala scenen. Torstuna härads som lokalsamhälle under 1600-talet. 1999.
192. *Cecilia Trenter*: Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990. 1999.
193. *Stefan Johansson*: En omskriven historia. Svensk historisk roman och novell före 1867. 2000.
194. *Martin Linde*: Statsmakt och bonde motstånd. Allmoges och överhet under stora nordiska kriget. 2000.
195. *Lars Båtefalk*: Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1700–1900. 2000.
196. *Lena Milton*: Folkhemmets barnmorskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid. 2001.
197. *Maj-Britt Nergård*: Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700. 2001.
198. *Silke Neunsinger*: Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919–1939. 2001.
199. *Lars Geschwind*: Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet. 2001.
200. *Samuel Edquist*: Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918. 2001.
201. *Torbjörn Eng*: Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte. 2002.
202. *Peter Ericsson*: Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet. 2001.
203. *Rosemarie Fiebranz*: Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850. 2002.
204. *Håkan Gunneriusson*: Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957. 2002.
205. *Karin Hassan Jansson*: Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800. 2002.
206. *Johan Sjöberg*: Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1770–1850. 2002.
207. *Hanna Hodacs*: Converging World Views. The European Expansion and Early-Nineteenth-Century Anglo-Swedish Contacts. 2003.
208. *Louise Berglund*: Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470. 2003.
209. *Kristina Tegler Jerselius*: Den stora häxdansen. Vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858. 2003.
210. *David Ludvigsson*: The Historian-Filmmaker's Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius. 2003.
211. *Börje Henningsson*: Det röda Dalarna. Socialdemokrater, anarkosyndikalister och kommunister inom Dalarnas Arbetarrörelse 1906–1937. 2004.
212. *Sofia Ling*: Kärningmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870. 2004.
213. *Leos Müller*: Consuls, Corsairs, and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815. 2004.
214. *Mårit Gunneriusson Karlström*: Konsten att bli och förbli folklig. Svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandling i kampen på offentlighetens arena 1880–1945. 2004.
215. *Carl Henrik Carlsson*: Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920. 2004.
216. *Henrik Edgren*: Publicitet för medborgarsmannavett. Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831. 2005.
217. *Göran Norrby*: Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle. 2005.
218. *Tomislav Dulić*: Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42. 2005.
219. *Mats Hemström*: Marschen mot makten. Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809. 2005.
220. *Esbjörn Larsson*: Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866. 2005.
221. *Janne Holmén*: Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget. 2006.
222. *Joakim Malmström*: Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken, ca 1650–1900. 2006.
223. *Patrik Winton*: Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766. 2006.
224. *Anna Hansen*: Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet. 2006.
225. *Johanna Widenberg*: Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720. 2006.
226. *Erik Axelsson*: Historien i politiken. Historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990–1994. 2006.
227. *Anders Sundin*: 1809. Statskuppen och regeringsformens tillkomst som tolkningsprocess. 2006.
228. *Stefan Lundblad*: Hederssak handelsman eller verksam företagare. Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869. 2007.
229. *Sara Hansson*: I den goda världens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige. 2007.
230. *Fredrik Thisner*: Militärstatens arvegods. Officers-tjänstens socialproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800. 2007.
231. *Laura Palosuo*: Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945. 2008.
232. *Johannes Westberg*: Förskolepedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945. 2008.
233. *Karin Kvist Geverts*: Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944. 2008.
234. *Hanna Enefalk*: En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet. 2008.
235. *Jonas Lindström*: Distribution and Differences. Stratification and the System of Reproduction in a Swedish Peasant Community 1620–1820. 2008.
236. *Jonas Larsson Kraus*: Att odla ett samhälle. Räby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst. 2009.

237. *Jan Mispelaere*: Guldmynt eller äpple. Straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800. 2009.
238. *Bo G Hall*: Perspektiv på Patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911). 2010.
239. *Stina Bohman*: Omsorg om livet. Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet. 2010.
240. *Andreas Åkerlund*: Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945. 2010.
241. *Anne Berg*: Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och socio-politiska förutsättningar ca 1780–1860. 2011.
242. *Per Sandin*: Ett kungahus i tiden. Den bernadotreska dynastins möte med medborgarsamhället ca 1810–1860. 2011.
243. *Sven Olofsson*: Till ömsesidig nytta. Entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca. 1810–1850. 2011.
244. *David Ludvigsson (red.)*: Historiker i vardag och fest. Historiska föreningen i Uppsala 1862–2012. 2012.
245. *Lars Garpenhag*: Kriminaldårar. Sinnessjuka brottslingar och straffrihet i Sverige, ca 1850–1930. 2012.
246. *Christopher Pihl*: Arbete. Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige. 2012.
247. *Fredrik Lilja*: The Golden Fleece of the Cape. Capitalist expansion and labour relations in the periphery of transnational wool production, c. 1860–1950. 2013.
248. *Cristina Prytz*: Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal. 2013.

